

TANULMÁNYOK

Csepli György–Örkény Antal–Székelyi Mária–Barna Ildikó

BIZALOM ÉS GYANAKVÁS

*Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában**

Bevezetés

A cikk azokat a morális és szociálpszichológiai akadályokat vizsgálja, amelyek fontosak az új kelet-közép-európai demokráciák piacgazdaságainak működése szempontjából. Célunk az, hogy a kelet-európai átmenet során kialakuló új gazdasági és társadalmi viszonyok néhány összefüggését feltárjuk, különös tekintettel a nyugati struktúráktól való eltérésekre, illetve a fordulat belső logikájának dinamikájára.

Az önszabályozó piacgazdaság működése elsődlegesen instrumentális feltételeken alapszik, de a fejlődő piaci rendszer gazdasági és társadalmi folyamatainak megértéséhez elengedhetetlen, hogy a szereplők lelki és értékbeli viszonyulását is feltárjuk. A gazdasági – jelen esetben a piaci – rendszer stabilitását és hatékonyságát alapvetően az határozza meg, hogy a szereplők mennyiben tekintik azt legitimnek, ebben pedig meghatározó elem a gazdasági rendszer iránti bizalom.

Elemzésünk szempontjából két, ellentétes értelmű fogalom központi jelentőségű: bizalom és gyanakvás. A *bizalom* a társadalmi és gazdasági rendszer működésmódjának elfogadását, helyeslését jelenti, valamint egy olyan társadalomlélektani mechanizmust, amely a rendszerben résztvevők társadalmi viselkedését is pozitív módon befolyásolhatja, és kapocsként szolgál a személyes motivációk és hitvallások, illetve az elérni kívánt szervezeti, társadalmi célok között. A bizalom ellentéte a *gyanakvás*,

* A tanulmány eredeti változata a Collegium Budapest szervezésében, Kornai János és Susan Rose-Ackerman által vezetett Honesty and Trust fókuszcsoporthoz készült. Az angol nyelvű szöveg 2004-ben fog megjelenni egy tanulmánykötetben a Macmillan-Palgrave kiadónál. Köszönjük a fókuszcsoporthoz vezetőinek és a könyv szerkesztőinek, hogy hozzájárultak tanulmányunk magyar nyelvű kiadásához. A tanulmány az International Social Justice Project (ISJP), nemzetközi összehasonlító vizsgálat adatain alapul. A kutatást a következő szervezetek támogatták: The National Council for Soviet and East European Research (USA); the National Science Foundation (USA); the Institute for Social Research, University of Michigan; OTKA (Magyarország); the Economic and Social Research Council (Nagy-Británia); the Deutsche Forschungsgemeinschaft (Németország); Institute of Social Science, Chuo University (Japán); the Dutch Ministry of Social Affairs; the Bulgarian Academy of Sciences; the Grant Agency of the Czechoslovak Academy of Sciences; Saar Poll Ltd. (Észtország); the Ministry of Science and Technology of the Republic of Slovenia; the State Committee for Scientific Research (Komitet Badan Naukowych, Lengyelország). Az 1996-os adatfelvétel vezető kutatói a következők voltak: Bernd Wegener (Németország), Petr Mateju (Csehország), Ludmila Khakhulina and Svetlana Sidorenko-Stephenson (Oroszország), Andrus Saar (Észtország), Örkény Antal (Magyarország), Alexander Stoyanov (Bulgária), and David Mason and James Kluegel (USA). Az projektről további információk a projekt honlapján található, a www.butler.edu/isjp/ címen.

mely eltávolítja és megkérdőjelezi az egyén és a társadalom (vagy egyszerűen a „mások”) kölcsönviszonyát, és lélektanilag elbizonytalanítja a szereplőt cselekvésének értelmében és sikerében (Festinger 1957). A bizalom és a gyanakvás az egyénhez kapcsolódó társadalmi jelenségeként manifesztálódnak. A bizalom olyan társadalmi tőke¹ amely hozzájárul az egyén társadalmi sikeréhez,² a gyanakvás pedig meggátolja az ilyen tőke akkumulációját. Társadalmi szinten a rendszerbe vetett bizalom a társadalmi integráció egyik legfontosabb alkotóeleme, míg a társadalmi szintű bizalom hiánya társadalmi dezintegrációhoz, a rendszer delegitimációjához vezet.

A társadalomban meglévő bizalom vagy bizalmatlanság mértéke három szinten mérhető. Egyrészt beszélhetünk a rendszert működtető elvek iránti bizalomról vagy bizalmatlanságról, másfelől az intézmények bizalmi tőkéről, harmadrészt vizsgálhatjuk a társadalom szereplői vagy azok bizonyos csoportjai iránt megmutatkozó bizalmat vagy bizalmatlanságot. Ha elemzésünket a gazdaság világra szűkítjük, akkor ez jelentheti a piaci elvek elfogadását vagy elutasítását, a gazdasági intézmények megítélését, illetve a gazdasági szereplők iránti pozitív vagy negatív attitűdöket. A gazdaság és a társadalom ilyen szétválasztása azonban értelemszerűen önkényes és félrevezető. A gazdaságot vezérlő elvek egyben a társadalmi integráció legfontosabb szervezőelvéit is kijelölik, a gazdasági intézmények összefonódnak a politikai és társadalmi intézményekkel, a gazdasági szereplők különféle csoportjai egyben a társadalmi tagoltság megjelenítői is. Gondoljunk csak az új gazdaságszociológia által használt *beágyazottság* fogalomra, amely azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági szereplők cselekvését egyaránt meghatározzák a kulturális normák és a kapcsolatrendszerekben megjelenő társadalmi tőkék (Polanyi 1957; Granovetter–Swedberg 1992). „Az új gazdaságszociológia külön definiálja a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának kognitív, kulturális, strukturális és politikai aspektusát (Zukin–DiMaggio 1990: 14–23), utalva a gazdasági cselekvések kognitív, kulturális, társadalomszerkezeti és politikai tényezőktől való függésére.” (Szántó 1994)

Kutatásunk a gazdaság szereplői iránt megmutatkozó attitűdöket vizsgálja, az elemzés értelmezési szintje azonban egyaránt vonatkozik a gazdasági rendszerre és a szélesebb társadalmi viszonyokra. Jól mutatja ezt, ha arra a kérdésre akarunk választ kapni, hogy piaci viszonyok között mit gondolnak az emberek a gazdagokról. A gazdagság (mint meggazdagodás) egyfelől a piacgazdasági siker manifesztációja, másfelől a társadalmi tagoltság és egyenlőtlenség-rendszerek metaforája is egyben. A gazdagokról való társadalmi gondolkodás ugyancsak nem független a gazdasági intézmények megítélésétől, illetve attól, hogy mit gondolunk a piacgazdaságot vezérlő elvekről.

Nem véletlen, hogy a világon mindenütt különös kíváncsiság övezi a gazdagokat: az embereket érdekli, hogy kik is a gazdagok és mitől lettek azok. Ez a kíváncsiság fakadhat az egyes történetek érdekességéből, de valódi szociológiai magyarázata nem ez. A gazdagok a siker és az érvényesülés megszemélyesítői, így a velük szemben táplált attitűdök egyben sokat mondanak a gazdaság egészéről és a társadalmi viszonyok megítéléséről is.

1 A társadalmi tőke fogalmához lásd Coleman 1989 és Bourdieu 1977.

2 Barbara Misztral (1996: 55) a kölcsönös szavahihetőséget úgy tekinti, mint egy olyan társadalmi tőkét, amely az egész csoport javára van, és amely mintegy keretbe foglalja a kapitalista viszonyokat.

A bizalmatlanság szindrómájának része a sikeresekkel és gazdagokkal szemben megmutató gyanakvás. Amennyiben a gyanakvás magyarázati sémát is kínál (például a külső okok túlértékelése képében), irigységgé fajulhat; és a gyanakvás, valamint az irigység attitűdjeinek torzításában eltűnik a kiemelkedő teljesítményért felelős érdem. Az érdemtelenül nyilvánított teljesítményhez kapcsolódó előnyök igazságtalannak tűnnek. Nem véletlen, hogy az osztó igazságosság szabályainak dilemmái kapcsán merült fel talán legmarkánsabban az irigység szociológiai elemzésének igénye. Rawls definíciója kiindulópontként szolgálhat a kelet-európai irigység kultúrájának tárgyalásához: „az irigységet így arra irányuló hajlandóságnak tekinthetjük, hogy ellenségesen gondolunk mások előnyeire, noha az, hogy szerencsésebbek nálunk, nem csökkenti a mi előnyeinket. Irigyeljük azokat, akik jobb helyzetben vannak nálunk, és még akkor is készek lennénk megfosztani őket a nagyobb előnyöktől, ha ezzel a magunkból is fel kellene adnunk szükségképpen valamit.” (Rawls 1997: 616). A Rawls-i értelemben vett irigységet a verseny okozta kudarc megtapasztalása idézi elő, amely csökkenti a személyek önbecsülését, és társadalmi gyűlölködéshez vezethet.

A bizalomnak a közép- és kelet-európai gazdasági átalakulás folyamatában játszott szerepét vizsgálva arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy az emberek milyen mértékben azonosulnak az új gazdasági viszonyokat működtető legfontosabb szabályokkal. Mennyire fogadják el az érvényesülés és siker piacgazdaság által legitimált és kijelölt útjait, és hogyan látják mindazokat, akik sikerükkel és meggazdagodásukkal megtestesítik a piaci viszonyok világát. Ha a bizalmatlanság domináns beállítódássá válik, akkor ez a piaci szabályok és elvek legitimációját is jelentősen korlátozhatja.

Az államszocialista rendszerek 1989-90-es összeomlása és a liberális demokráciák megszületése a modern piacgazdaság gyors kialakulásához vezetett. Ez a változás a társadalomban felfokozott pozitív várakozásokkal találkozott. Az emberek a piaci elveken működő gazdasági rendszertől várták életkörülményeik gyors javulását, munkakörülményeik megváltozását. Ezt csak erősítette, hogy kelet és nyugat elszakítotttsága megszűnt, és a korábban elérhetetlennek tűnő ideálok, amelyeket a nyugati országok testesítettek meg, látszólag nagy tömegek számára váltak elérhetővé. E várakozásokkal szemben a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás az egész régiót átható nagymértékű gazdasági recesszióval járt együtt. Milliók veszítették el munkahelyüket, a munkában maradók nagy részének reálbére csökkent, a nyugdíjak, segélyek, járadékok értéke nem tartott lépést az inflációval. A folyamatosan rosszabbodó helyzetben a korábban teljes foglalkoztatottsághoz és létbiztonsághoz szokott emberek joggal érezhették, hogy a gazdasági átmenet egy olyan zéró összegű játszma, amelyben egyesek meggazdagodása és sikere csak mások kárán és veszteségén keresztül valósulhatott meg. A magukat vesztesnek érző emberek számára kapóra jött az az értelmezési minta, melynek révén a maguk kudarcát mások érdemtelennek tartott meggazdagodásával magyarázhatták.

Az irigység tömeges előfordulása esetén a piaci szabályok és viszonyok delegitimációja lép fel. Különösen igaz ez a Rawls által *általános irányú irigység*nek nevezett lelkiállapotra. Míg ugyanis a *meghatározott irányú irigység* forrása a verseny, illetve a verseny során kudarcot szenvedettek rosszérzése a sikeresekkel szemben (és ennyiben független a státustól), addig általános irigységet a hátrányos (státus) helyzetben lévők érznek az előnyös helyzetben lévőkkel szemben, amennyiben általában vágnak a felsőbb osztályok gazdagságára és jobb lehetőségeire (Rawls 1997).

Adam Smith (1993) a magántulajdon képében megjelenő gazdagságot és az azon alapuló egyenlőtlenségeket tartja az irigység legfőbb kiváltójának. Kelet-Európában a piaci átmenet a privatizációban és annak egyenlőtlenségeket eredményező következményeiben hozott drámai változást. Nem meglepő tehát, hogy a megváltozott körülmények sok emberben kognitív diszharmoniót idéztek elő a gazdagság és a sikeresség megítélésében. A diszharmonia különösen erős, ha a saját teljesítmény megítélésében, és a megszerzett javakkal való elégedettség alakításában nem működik a generációkra visszanyúló stabil összehasonlítás, hanem annak helyére a kortársakkal való társadalmi összehasonlítás mechanizmusai lépnek.³ Akik másokat sikeresnek, önmagukat pedig sikertelennek látják, azokon könnyen úrrá lehet az irigység, ami rendszerint együtt jár az önbizalom és az önbecsülés hiányával, a mellőzöttség megalázó érzetével, és a személyes lehetőségek kilátástalanságával is.

A modern piacgazdaság morális princípiumok követését is megköveteli a gazdaság szereplőitől, hiszen ezek hiányában a gazdasági intézmények legitimációs vákuumba kerülnek. A morális szabályok levezethetőek a piaci cserekapcsolatokból fakadó interakciók belső logikájából (tisztesség, megbízhatóság, jó hírnév stb.), de jelentőségük túlmutat a szűkebben vett gazdasági szférán. A morális szempontból elismert gazdaságra vonatkozó nézetek az igazságosság, méltányosság, szolidaritás értékeire építenek. Morális hitelesítés hiányában a piacgazdaságot sokan negatívan értékeli és a közvélemény szemében a piacot, a piaci tranzakciókat és a piaci szereplőket korrupció, gátlástalanság, tisztességtelenség, pazarlás, igazságtalanság vélelmei sújtják.

A fent említett három dimenzió (az intézmények és a jogrendszer átalakulása, a források átstrukturálódása és a kognitív változások) kölcsönösen összefüggnek egymással, ugyanakkor működésük egymástól függetlenül, külön-külön is lehetséges. Ideális esetben a három dimenzió együttesét harmónia hatja át, s ami jogszerű, az hasznos, jó és szerethető is egyben, azonban változások idején az egyes dimenziók egymáshoz való viszonya felborul, s a piaci működések megítélését diszharmonia jellemzi.

Eric M. Uslaner különbséget tesz stratégiai és morális bizalom között. Míg az előbbi kölcsönös tranzakciókra vonatkozik, és a másik ember viselkedésének predikcióján alapul, addig „a morális bizalom arra a hitre épül, hogy mások is osztják az általunk vallott alapvető morális értékeket, és ezért úgy kell viselkednünk velük, ahogyan mi szeretnénk, hogy mások velünk bánjanak.” (Uslaner 2002: 18). Rawls szerint az olyan lélektani tényezők mint az irigység vagy a féltékenység individuális szinten nem hordoznak morális tartalmat. Ha azonban az egyéni negatív lélektani tényezők kollektív hatások folytán összegződnek, akkor társadalmilag veszélyes mértékű irigységgé transzformálódhatnak (Rawls 1997).

Az 1990-es években bekövetkezett közép- és kelet-európai gazdasági és társadalmi változások vizsgálata során egyik dimenziót sem hanyagolhatjuk el. A rendszerváltással és következményeivel foglalkozó szakirodalom azt mutatja, hogy a figyelem inkább a gazdasági dimenzió vizsgálatára irányult, s a kutatók kevésbé vizsgálták azt, hogy a morális és lélektani tényezők milyen szerepet játszottak az új gazdasági szerkezet kialakulásában. Tanulmányunkban ezen utóbbiak bemutatására teszünk kísérletet.

3 Kant az irigységet az emberi természet kiiktathatatlan jellemzőjének tekintette, ami abból fakad, hogy javainkat soha nem önmagunkban nézzük, hanem mindig másokkal összehasonlítva (Kant 1964: 127).

Az államszocialista rendszerek 1989–90-ben történt összeomlását követően az egyes közép- és kelet-európai országokban a közvéleményt sokkolta az átmenet hirtelensége és mélysége. A sokkhatás okozta elbizonytalanodásban az emberek a morális eszmények biztonságosnak vélt menedékébe húzódtak, ahonnan azonban a gazdasági átmenet jelenségei még viszolyogtatóbbaknak tűntek. Az átmenetet az igazságosság, a tisztességesség és bizalom eszményeibe vetett hit perspektívájából nézve, az emberek ott is korrupciót, tisztességtelenséget, igazságtalanságot, érdemtelen meggazdagodást láttak, ahol egyébként a piac normális működésén kívül nem történt semmi egyéb. Ezen negatív érzések valódi okai sokkal inkább keresendők abban, hogy ezek a rapid változások megzavarták az emberek társadalmi „iránytűit”. A változások mind mennyiségileg, mind minőségileg drámaiak voltak. Miközben a külső (rendszerszintű) értékpremisszák és értelmezési keretek megváltoztak, az emberek belső értékpremisszái nem akkomodálódtak, és így sokuk egy korábbi, megszokott szempontrendszer szerint akarta látni és értelmezni az őt körülvevő új valóságot. Az embereken diszharmónia és sikervakság lett úrrá és ez akarva-akaratlanul delegitimálta és rossz hírbe hozta az átmenet nyerteseit, akik sorra aratták sikereiket a gazdaságban, a politikában és a kultúrában. A gyanakvás legkevésbé a kulturális teljesítmények értékét érte utol, s leginkább a gazdasági siker vált gyanússá (Csepeli–Örkény 1993). Ezen társadalmi egyenlőtlenségek megtapasztalása különösen azokat háborította fel, akik az átalakulás veszteségeinek tartották magukat. Az általában vett sikerre, valamint annak speciális esetére, a gazdagságra vonatkozó nézeteket a közvéleményben dominánssá vált morális jellegű rosszsallás uralta, és ennek következtében a becstelenség, a tisztességtelenség és az igazságtalanság vélelmek váltak uralkodóvá.

A siker és a gazdagság mindennapi magyarázatai nem értéksemlegesek. Egy és ugyanazon esemény teljesen más megvilágításba helyezhető azáltal, hogy előfordulását milyen okokkal magyarázzuk (Kelley 1967). Ha valaki mást sikeresnek lát, akkor két választása van. Az egyik esetben nem ismeri el a sikert, pontosabban igyekszik azt megfosztani értékétől. Ebben az esetben a megfigyelő a személytől független, hozzá képest külső okokkal magyarázza a sikert, miáltal a siker értékét leszállítja, sőt magának a sikernek a tényét is kétségbe vonhatja azáltal, hogy azt pusztán a szerencsének, a jó összeköttetéseknek, az örökölt előnyöknek tulajdonítja. A másik mód az, ha a siker a sikeres ember képességeinek, kemény munkájának tulajdonítja, és akkor maga a személy kerül a siker középpontjába, ami egyben azt is jelenti, hogy a megfigyelő a sikert megérdemeltnek, legitimnek, értékrendjével megegyezőnek tartja, még akkor is, ha önmaga nem tartozik a „nyertes” csoportba. A választás ezen oktulajdonítási minták között azonban nem a megfigyelő szeszélyén múlik. Ezek általában a „domináns ideológiákhoz” kapcsolódnak (Klueger–Mason–Wegener 1995; Abercrombie–Hill–Turner 1990). Az egalitárius, szocialista ideológiák általában a személytől független külső okokat emelik ki, míg a meritokratikus, konzervatív-liberális ideológiák a személy képességeire, erényeire helyezik a hangsúlyt.

Az okok implicit ideológiai irányát tehát az határozza meg, hogy a személyhez képest külső vagy belső hatóerőként jelennek meg (Weiner et al. 1972). A külső okok esetében, amennyiben gazdagságról, sikerességről van szó, a személy hozzá képest külső, tőle függetlenül ható erők haszonélvezőjeként, privilégiumok hordozójaként jelennek meg, és így teljesítménye erkölcsileg, lélektanilag, sőt politikailag is negatív színben tűnik fel. Ezen pszichológiai technika, amelyek célja mások teljesítményének

leértékelése, leírható irigységként (Schoeck 1966). Amennyiben az egyének által más egyénekkel szemben érzett „természetes” irigységek összegeződnek, s a siker leértékelésére szolgáló technikák nem egyszerűen a sikeres és a gazdag személyek megítélésére szolgálnak, hanem az egyes egyének társadalmi kategóriák (nomenklátúra, uralkodó osztály, „zsidók”) reprezentánsainak lejáratására és negatív megítélésére is használatosak, akkor *resszimentté* szerveződve társadalmi-politikai identitásképző tényezővé válnak (Szabó 1989).

Az átmenet előrehaladásával arányosan a sikeresség és gazdagság delegitimációja szociológiailag polarizálta a posztszocialista társadalmakat, aminek következtében a sikeresek és a sikertelenek, a nyertesek és a vesztesek között kognitív szakadék is képződött. Míg az előbbieket meritokratikus, utóbbiak az egalitáriánus igazságosság-felfogás irányba mozdultak el.

Az általában vett sikeresség és a gazdagság megítélése nem feltétlenül jár együtt. Az adatok azt mutatják, hogy a posztszocializmusban a gazdagság az emberek számára inkább forrása a diszharmóniának, mint a sikeresség, mely megfoghatatlanabb lévén, kevésbé irritáló számukra. A későbbiekben ezt a diszharmóniát nevezzük *társadalmi irigységnek*, melynek jelentését ebben az esetben kizárólag a gazdagsággal szemben érzett társadalmi gyanakvással és távolságtartással azonosítjuk. A társadalmi irigység nem tévesztendő össze a mindennapi irigységgel, amelynek célpontjai a személyes ismerősök.

Feltételezésünk szerint az államszocializmusból a piacgazdaságba való átmenet eredményessége végső soron az új működésmóddal, új gazdasági szabályokkal kapcsolatban táplált bizalom mértékétől függ. Minél erőteljesebb a bizalom, annál inkább várható, hogy a redisztributív korszak piacgazdasági szempontból kontraproduktív beidegződései (egalitarianizmus, autoritarianizmus, paternalizmus, tanult tehetetlenség) eltűnnek, gyengülnek. Minél gyengébb a bizalom, annál erőteljesebb az új gazdasági rendszerrel szemben táplált gyanakvás, annál erőteljesebb a diszharmonikus attitűd, mely a sikert, a kiemelkedést, s különösképpen a meggazdagodást, a gazdagságot sújtja. Amennyiben azt találjuk, hogy a poszt-szocialista országokban az irigység mértéke jelentősen megnőtt az elmúlt tíz évben, akkor az irigység kultúrájának leírása a rendszerváltás és a gazdasági átalakulás anómikus vonásainak megértéséhez vihet közelebb bennünket.

Kutatási design

Elemzésünkben egy 1991-ben és egy 1996-ban elvégzett nemzetközi, empirikus attitűdvizsgálat adatait használjuk.⁴ Ezek az adatfelvételek az emberek igazságossággal, az igazságos társadalommal és az elosztás igazságos elveivel kapcsolatos nézetei kuttatták.⁵ Így bár közvetlenül nem az általunk vizsgálni kívánt jelenségek feltárására írá-

4 A kérdőívek kialakításának folyamata angolul zajlott, és a kérdőívek eredeti nyelve is angol volt, amelyeket ezután az egyes országok saját nyelvére fordítottak le. A mintavételt és a kérdezést valamennyi országban az adott ország valamely vezető kutatóintézménye végezte. A mintavételi keretet mindenhol a 18 éves, illetve idősebb, adott állampolgárságú személyek jelentették. A legtöbb országban a kérdőívek felvétele kérdezőbiztossal történő, személyes kérdezés formájában zajlott. A válaszadási arány mindenhol 80 és 90 százalék között mozgott.

5 Lásd www.butler.edu/isjp/; Kluegel–Mason–Wegener 1995; és Mason et al. 2000.

nyultak, a vizsgált dimenziók mégis lehetőséget nyújtanak a bizalom/bizalmatlanság, illetve az irigység jelenségének empirikus mérésére.

1991-ben tizenhárom országban történt a kérdéses identikus kérdőívek alapján. A tizenhárom ország között találunk hagyományos, liberális piacgazdaságokat (például: Nagy-Britannia, Hollandia, az Amerikai Egyesült Államok, illetve a közvetlenül az egyesülés előtt álló Nyugat-Németország) és volt szocialista országokat is (Kelet-Németország, Csehország, Magyarország, Bulgária és Oroszország). Mivel a keleti tömb országait az első vizsgálat épp a fordulat időszakában érte, a változásokat követően joggal merült fel az igény a vizsgálat megismétlésére, hiszen így lehetőség nyílt az attitűdváltozások vizsgálatára is. A vizsgálatot 1996-ban öt közép-kelet-európai országban ismételtük meg.

Az elemzést nem országonként, hanem régióként végeztük el. Bulgária, Magyarország, Oroszország, Csehország és Kelet-Németország képviselte Kelet-Európát, míg Nyugat-Németország, Hollandia és Nagy-Britannia Nyugat-Európát. Az Amerikai Egyesült Államokat külön kezeltük.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok különös nehézsége, hogy minden résztvevő országban, függetlenül a társadalmi és kulturális különbségektől, szigorúan megegyező kérdéseket kell feltenni, hiszen ez biztosítja azt, hogy az országok közötti különbségeket pontosan mérni tudjuk. Ez különösen élesen jelentkezik, ha a gazdasági rendszer elfogadását kívánjuk vizsgálni. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy mit is gondolnak az emberek a gazdagokról, és meggazdagodásuk okairól, olyan szempontot kell keresnünk, amely a különbségek ellenére is informál az embereknek a gazdasági rendszerről alkotott képéről. A közös pontot az érvényesülés mechanizmusában találtuk meg: attól függetlenül, hogy valaki piaci vagy redisztributív gazdasági rendszerben szocializálódott, a siker és a gazdagság megítélésében azonos szempontokat fog érvényesíteni, de ennek mechanizmusa várakozásaink szerint eltérő lesz.

A kérdőív két helyen is érintette az érvényesülés és a meggazdagodás lehetséges módjait. Az érvényesülés mechanizmusára vonatkozó kérdésünk így szólt: „Most néhány olyan tényezőt sorolok fel, amelyeket általában lényegesnek tartanak a magas társadalmi helyzet eléréséhez. Kérem, mondja meg, hogy Ön szerint ezek mekkora szerepet játszanak társadalmunkban a siker elérésében.” A válaszadóknak ötfokú skálán⁶ kellett megítélniük, hogy az egyes szempontokat mennyire tartják fontosnak. Négy szempont megítélését teszteltük: a tehetségét, a kemény munkáét, a jó kapcsolatokat, illetve a jó indulási feltételekét.

A gazdagokra vonatkozó kérdésünk pedig a következőképpen szólt: „Az Ön véleménye szerint Magyarországon⁷ a következő tényezők milyen gyakran okai annak, hogy valaki gazdag?” Az emberek itt is a fenti válaszalternatívák szerint dönthettek. Itt öt szempontot teszteltünk: a tehetséget, a kemény munkát, a jó kapcsolatokat, a jó indulási lehetőségeket, illetve a gátlástalanságot.

6 Az 1-es érték azt jelentette, hogy az adott tényező soha nem játszik szerepet, az 5-ös pedig azt, hogy nagyon gyakran.

7 Itt minden kérdőívben a kérdéses terepét jelentő ország szerepelt.

A két kérdésblokk szorosan összefügg egymással. Az érvényesülés útja arra vonatkozik, hogy milyen mechanizmus jelöli ki az emberek előrejutásának lehetőségeit. A gazdagokra vonatkozó ítéletek viszont éppen azokra vonatkoznak, akik ezen mechanizmusok alapján sikereket tudnak felmutatni. Mindkét megközelítést azonos elvek mentén vizsgáltuk. Ezek közül vannak olyanok, amelyek az egyén belső erőforrásain alapulnak és az egyéni erőfeszítéseket tükrözik, és vannak olyanok, amelyek a külső feltételek szerepére helyezik a súlyt. Ez pontosan követi azokat az elméleti premisszákat, amelyeket már az attribúciós elméletek kapcsán említettünk.

Az érvényesülés és a meggazdagodás jellegzetes köznapi narratívái mögött a modern piacgazdaságban és liberális polgári társadalomban eltérő ideológiai sémák rekonstruálhatóak. A narratívákat egyaránt szervezheti egy individualista és teljesítményelvű, valamint egy külső, az egyéni teljesítmények értékét kétségbevonó magyarázórendszer.

Az egyes ítéletek bár önmagukban is példázzák az attribúciós mintákat, azonban még közelebb juthatunk az érvrendszerek komplex rekonstrukciójához, ha ezen vélekedéseket logikailag konzisztens módon aggregálva kezeljük. Ha például a siker esetében a kemény munka és a tehetség fontosságára adott válaszokat együtt kezeljük⁸, ezek együttese lesz az a mutató, amely kifejezi, hogy a válaszadó mennyire tartja fontosnak a belső, meritokratikus erőforrások szerepét az érvényesülésben.

Az aggregálással egy négyes változóegyütteshez jutunk. Mind az érvényesülés, mind a gazdagság esetében rendelkezünk egy, a külső okok szubjektív fontosságát mérő, és egy, a belső okok szubjektív fontosságát mérő változóval. A négy változó és kombinációik által kijelölt tudástér jelenti az elemzés fókuszát.

Tanulmányunkban négy fogalmat használunk a bizalmatlanság (gyanakvás) megmagyarázására.

1. Az *általános bizalmatlanság* a sikeresség és a meggazdagodás esetében a külső oktatáson alapuló prioritását jelzi a belsővel szemben. A mutató értékét úgy kaptuk, hogy a négy külső okra adott osztályzat összegéből kivontuk a négy belső okra adott osztályzat összegét. A magas indexérték azt fejezi ki, hogy a megkérdezett a belső, meritokratikus attribúciókkal szemben a külsők fontosságát hangsúlyozza. Az általános bizalmatlanság operacionalizálásához a siker és a gazdagság külső, illetve belső oktatáson alapuló változóját használtuk fel. Feltételeztük, hogy a külső okok túlsúlya a belső okokhoz képest – vonatkozzanak azok akár a sikeresség, akár a gazdagság megítélésére – diszharmóniaérzetet fejez ki. Aki így gondolkodik, az az érvényesülés mögött inkább az előnyös starthelyzetet, a kamatoztatható kapcsolatok szerepét látja, semmint a sikeres és/vagy gazdag személy kemény munkáját, illetve kiemelkedő kvalitásait. A személyes kapcsolatok szerepét itt mindenképpen át kell gondolnunk. Elméletileg, ezen kapcsolatok belső erőforrások felhasználása révén is létrejöhetnek, és így az érvényesülés és siker elengedhetetlen feltételeiként is szemlélhetőek. Ebben az esetben a kapcsolati tőke tehát az egyén számára pozitív erőforrásként jelenik meg. A jó kapcsolatok azonban azt is jelenthetik, hogy valaki érdemtelenül és tisztességtelenül éri el a célját, ami makroszinten korrupciót, személyi összefonódást, klientizmust és paternalizmust jelenthet. A kapcsolati tőkének ez a kettős jelentése a siker és a gazdagok iránti ítéletekben is tetten érhető. Eredményeink alapján azonban a személyes kap-

8 Ez azt jelenti, hogy a változókra adott skálapontszámokat átlagoljuk.

csolatokat itt a meritokratikus értékekkel szembenálló tőkeként definiálhatjuk, mivel Kelet-Európában ez szignifikánsan negatívan korrelál a belső erőforrásokkal,⁹ és Nyugat-Európában is erősebb a kapcsolata a külső, mint a belső erőforrásokkal.¹⁰

2. A *sikervakságot* a sikerre vonatkozó külső és belső attribúciók eltéréseivel mértük. A sikervakság változóját úgy képeztük, hogy a külső oktulajdonítás változón felvett értékéből kivontuk a belső oktulajdonítás változójának értékét. A változó magas értékei azt fejezik ki, hogy a megkérdezett a sikert inkább külső okokkal magyarázza, vagyis „vak” az egyéni sikerre.

3. A *meggazdagodásra vonatkozó gyanakvás* a gazdagokkal szembeni ellenérzéseket testesíti meg. A mérőszám arra vonatkozik, hogy a megkérdezett vajon a gazdagok teljesítményét vagy a külső (társadalmi-gazdasági) körülményeket hangsúlyozza-e. A változó magas értékei azt jelentik, hogy a válaszadó a meggazdagodás külső okait állítja előtérbe.

4. Végül használjuk a *speciális irigység* fogalmát. Feltételezésünk szerint az irigység egy olyan lélektani-társadalomlélektani jelenség, amelyet úgy lehet mérni, ha más, az irigységet elrejtő beállítódásokat kiszűrünk. Ehhez mind az általános bizalmatlanságot, mind a gazdagokkal szembeni elutasító attitűdöt felhasználjuk. Abból indultunk ki, hogy az emberek véleménye az érvényesülés lehetséges módjáról és a gazdagok sikerének háttéréről elméletileg szorosan össze kell, hogy függjön: ha valaki hisz abban, hogy az egyéni érdem és a teljesítmény határozza meg, hogy ki mire viszi, abban is hinnie kellene, hogy a gazdagok sikerességének háttérében is ilyen tényezők a meghatározóak. Ha azonban a gazdagok megítélésében más is szerepet játszik, akkor az ítéletek normatív aspektusait szociálpszichológiai és pszichológiai jelenségek váltják fel, vagy azok ezekkel párosulnak. Ilyen jelenség például az irigység. A speciális irigység az általános bizalmatlanság azon része, amelyet a sikerrel szembeni attitűdök (sikervakság) nem magyaráznak. Ez a „maradék” független a normatív előfeltételektől. Az irigységet egy bonyolult eljárással határoztuk meg. Feltételeztük, hogy az általános bizalmatlanságnak két összetevője van: az egyik a rendszer általános szabályai iránt megmutató bizalmatlanság, a másik pedig egy irigységmozzanat. Irigységérzet a gazdasági rendszert bizalommal vagy bizalmatlansággal szemlélőkben egyaránt felléphet. (Lásd ezzel kapcsolatban a 2. táblázatban definiált tipológiát.) Az irigység megragadására egy lineáris regressziós modellhez folyamodtunk, ahol az általános bizalmatlanságból kiszűrtük a rendszert szabályozó mechanizmusokba vetett bizalom, illetve bizalmatlanság mértékét. A reziduálist tekintjük az irigység mérőszámának, amely ily módon szükségképpen független a rendszerbe vetett bizalomtól.¹¹

9 Kelet-Európában a kapcsolati tőke, mint sikerattribúció a képességgel ($r = -0,13$) és az erőfeszítéssel ($r = -0,18$) negatívan korrelál, míg a kedvező indulási feltételek szerepével pozitívan ($r = 0,34$). A meggazdagodás tekintetében a kapcsolatok szerepének fontossága leginkább a becstelenséggel ($r = 0,35$), az esélyegyenlőtlenséggel ($r = 0,28$) és az egyenlőtlen külső gazdasági tényezőkkel ($r = 0,31$) korrelál, míg korrelációja a kemény munkával és a tehetséggel negatív.

10 Nyugaton az érvényesülés megítélésében a kapcsolati tőke szerepe mind a külső indulási körülményekkel ($r = 0,35$), mind a tehetséggel ($r = 0,11$) pozitívan korrelál, a kemény munkával viszont bár gyengén, de negatívan ($r = -0,05$). A gazdagok megítélésében nyugaton a kapcsolati tőke szerepe – hasonlóan Kelet-Európához – a külső negatív tényezőkkel pozitívan korrelál, viszont nincs negatív korreláció a kemény munkával és a tehetséggel.

11 A reziduálisok kiszámítása a következő regressziós egyenlettel írható le:
 $\sum (\text{általános bizalmatlanság} - (C + B \cdot \text{a sikerrel szembeni általános bizalmatlanság})^2 \rightarrow \text{minimum}$
ahol C és B a regressziós egyenlet paraméterei, amelyek minimalizálják a négyzetes eltéréseket.

Kutatási hipotézisek

A tanulmányban arra törekszünk, hogy feltárjuk, vajon ezek a lélektani jelenségek mennyiben függenek össze a válaszadók társadalmi helyzetével, a piaci átalakulás okozta élethelyzeti változásokkal. A posztszocialista specifikumok pontos megismerése érdekében vizsgálni érdemes azt a kérdést is, hogy különböznek-e nyugaton és keleten az emberek attitűdjei az érvényesülés és siker megítélésében. Vajon a piacgazdaság kiépülése és konszolidációja Közép-Kelet-Európában az elmúlt több mint egy évtizedben felfokozta vagy éppen mérsékelte az emberekben meglévő általános bizalmatlanságot és irigységet? Ezen kérdések megválaszolásához a következő hipotéziseket állítottuk fel:

1. *Hipotézis:* Feltételezzük, hogy a meritokratikus ideológiához köthető belső oktételezések elsősorban nyugaton dominálják a vélekedéseket, míg keleten erősebb az érvényesülés és gazdagság külső okokkal való magyarázatának szerepe.

2. *Hipotézis:* Feltételezzük, hogy minél inkább elfogadja valaki azokat az elveket és szabályokat, amelyeket a piaci rendszer kínál az egyéni érvényesülésre, annál inkább valószínűsíthető, hogy a gazdagságot (és a gazdagokat) is elfogadja. Ha viszont a siker- és gazdagság-magyarázatokban diszrepancia mutatható ki, az a piac működésével kapcsolatosan érzett ambivalenciára vagy ellenségességre utal és legitimációs deficitet jelent, ami az egyén számára igazságtalanságérzet, gyanakvás és irigység forrása.

3. *Hipotézis:* A siker és a gazdagság oktételezéseinek empirikus alakzatában megjelenő diszharmonia legfontosabb magyarázó dimenziója az egyén objektív státusa. Feltételezzük, hogy a státus és e diszharmonia összefüggése másként jelentkezik nyugaton és keleten.

4. *Hipotézis.* Feltételezzük, hogy az általános bizalmatlanságot és az irigységet a szubjektív státus is meghatározza, amely azt mutatja, ahogy a válaszadó önmaga helyzetét látja, beleértve a mások helyzetéhez való viszonyítást. Ez akár elégedettség, akár elégedetlenség forrása is lehet.

5. *Hipotézis.* A meritokratikus ideológia tételeinek elfogadása a piacgazdaság rendszerének elfogadásához, és az azon alapuló siker és teljesítmény pozitív megítéléséhez vezet. Keleten, ahol évtizedeken át az egalitarianizmus volt a domináns ideológia, ez a tendencia kevésbé mutatkozik meg, mint Nyugaton, ahol a meritokratikus ideológia volt a polgári társadalomfejlődés legitimációs alapja.

6. *Hipotézis.* Az időben előrehaladva, a piacgazdaság működésének kibontakozásával Keleten az egalitarianizmus gyengül, s a meritokratizmus erősödik. Ennek következtében gyengül a gazdasági siker megítélésnek diszharmonója.

7. *Hipotézis.* A gazdagság és szegénység mértékének észlelése tükrözi az emberek nézeteit a társadalmi egyenlőtlenségek mértékéről. Amennyiben az egyenlőtlenségeket valaki nagynak érzi, felerősödhet az egyenlősítő nézet, amelynek egyik manifesztációja a jövedelmek újraelosztásának igénye. Az egalitarianizmus szélsőséges esete a gazdagokat sújtó drasztikus jövedelem-elvonás pártolása. Ez a beállítódás összefügg az általunk társadalmi irigységnek nevezett diszharmonikus érzéssel. Hipotézisünk szerint a gazdagoktól való jövedelemelvonás és ennek újraelosztása nem csupán gazdasági és strukturális okokkal magyarázható, de befolyásolják az olyan társadalmi tényezők is, mint az irigység.

Elemzés

Az elemzés három nagyobb egységből áll. Az első részben időben 1991-re megyünk vissza, és az érvényesülés, illetve a meggazdagodás különféle attribúcióinak elutasítását, illetve elfogadását vizsgáljuk. Bemutatjuk a külső és belső oktételezések aggregált dimenziókká szerveződését, az ezek alapján felépülő fogalmakat, valamint a fogalmak segítségével létrehozott tipológiát. A második részben az előbbi logikát követve azt vizsgáljuk, hogy 1991 és 1996 között milyen változások figyelhetők meg Közép- és Kelet-Európában. Végül a harmadik részben olyan magyarázó-modelleket állítunk fel, amelyekkel időben és térben próbáljuk magyarázni a bizalmatlanságot és az irigységet. Ugyancsak ebben a részben külön modellben vizsgáljuk a retributív szándék hátterét is.

A siker és gazdagság külső és belső oktulajdonítása keleten és nyugaton 1991-ben

Az 1991-es vizsgálat adatai alapján képet alkothatunk arról, hogy a megkérdezettek miként vélekedtek akkor a siker és a gazdagság okairól keleten és nyugaton. A válaszadóknak mind a siker, mind a gazdagság esetében két attribúciópár szerepét kellett megítélniük. A *tehetség* és a *kemény munka* belső okok, amelyek legitimálhatják a sikert és a gazdagságot, míg az *indulási előny* és a *network* külső okok, amelyek delegitimálhatják azokat. A gazdagság esetében szerepeltetjük még a *gátlástalanságot*, amely értelmezhető úgy is, mint az egyén becstelensége, és úgy is, mint a rendszer korrupciója és erkölcstelensége, amely erőteljesen hozzájárul a piacgazdaság diszharmonikus megítéléséhez.¹² Az 1. táblázatban az adatokat régióként aggregálva mutatjuk be.

12 A gátlástalanság keleten és nyugaton eltérő értelmezést kap. A különféle attribúciók korrelációs együtthatói azt jelzik, hogy a rendszerváltó kelet-európai országokban a gátlástalanság szorosan kapcsolódik a gazdagok korrupciógyanús kapcsolati hálójának tételezéséhez ($r = 0,35$); és a gátlástalanság az egész gazdasági rendszer gátlástalanságával is szorosan összefügg ($r = 0,38$). A nyugati országokban az emberek inkább rendszerszinten érzékelnek gátlástalanságot. (A korrelációs együttható értéke a gazdasági rendszer tisztességtelen előnyeivel 0,40, az indulási feltételek szerepével pedig 0,12). Az egyén szintjén a becstelenség kevésbé tűnik erősnek ($r = 0,25$).

1. táblázat

A siker és a gazdagság attribúciói 1991-ben, a 'gyakran' és 'nagyon gyakran' választ adók együttes aránya régióként (elemszámmal)

	Kelet-Európa		Nyugat-Európa		Amerikai Egyesült Államok	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
Gazdagság-attribúciók						
Tehetség	51,9	3097	59,8	2955	59,4	840
Kemény munka	40,2	2401	56,3	2783	66,0	933
Network	76,7	4580	70,7	3490	74,9	1059
Indulási előny	59,5	3551	63,6	3140	62,3	881
Gátlástalanság	64,8	3865	30,2	1494	42,8	605
Sikerattribúciók						
Tehetség	83,0	4954	93,2	4604	92,5	1308
Kemény munka	79,0	4716	89,3	4409	94,4	1335
Network	74,5	4445	85,6	4228	81,7	1155
Indulási előny	42,5	2539	73,3	3621	72,9	1031

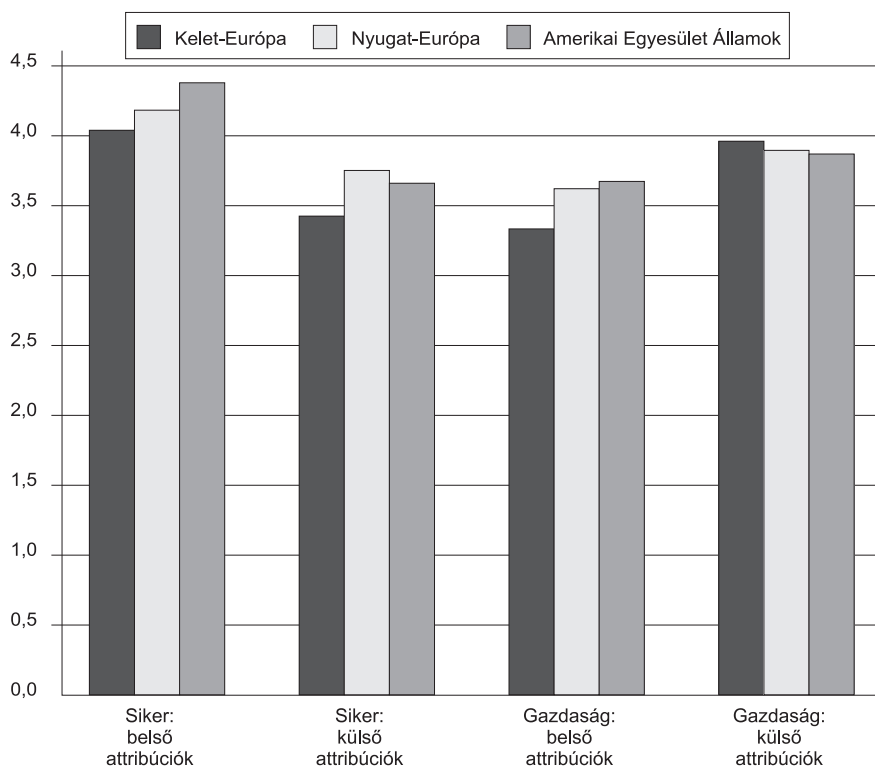
A táblázatból mind a siker, mind a gazdagság esetében látható, hogy keleten és nyugaton eltérőek az oktalanításon alapuló értékelések. A sikert a keleti válaszadók a nyugatiaknál ambivalensebben ítélik meg, továbbá ritkábban vélik úgy, hogy az egyéni okok szerepet játszhatnak a sikerben. A különbség a gazdagság esetében még számottevőbb, hiszen itt azt látjuk, hogy a keleti válaszadók a nyugatiakhoz képest jóval kevésbé hajlandók méltatni a belső okok (és különösen a kemény munka) szerepét. Ugyanakkor keleten feltűnően sokan vélik úgy, hogy a gátlástalanság a gazdagság oka.

Az 1. ábra a siker és a gazdagság esetében mutatja be a belső és külső okokra vonatkozó aggregált válaszadói értékeléseket. A skálák elméleti maximuma 5, elméleti minimuma pedig 1.¹³

13 Mivel a siker és a meggazdagodás terén a felkínált okkészlet nem volt teljesen identikus, a gazdagság-attribúciók közül csak azokat használtuk fel elemzésünkben, amelyeknek a siker esetében is volt analóg variánsa.

1. ábra

Az érvényesülés és a gazdagság oktételezése 1991-ben, aggregált változók alapján, ötfokú skálaátlagok

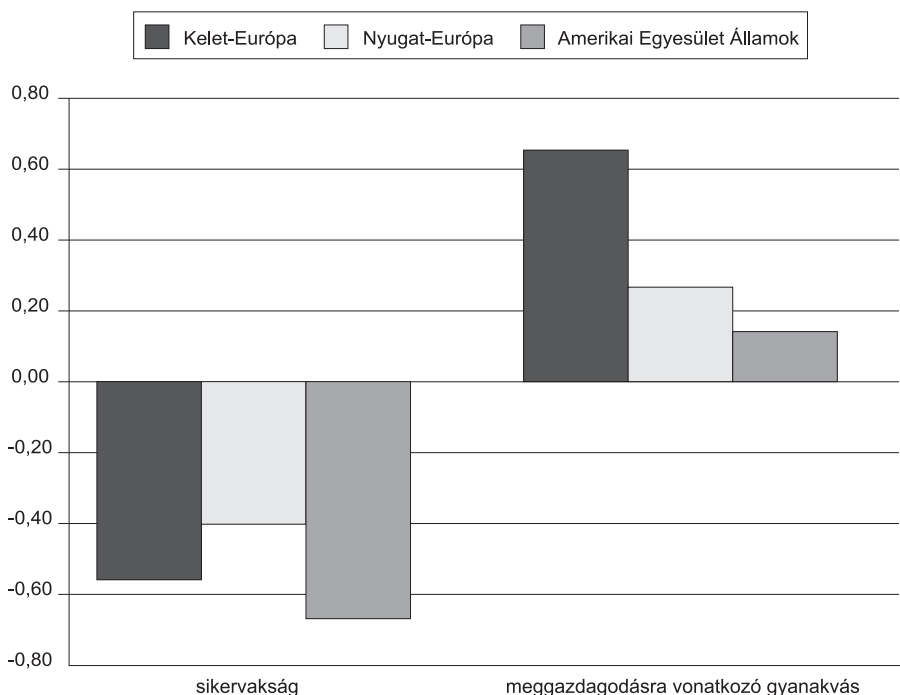

Az 1. ábra jól mutatja, hogy keletről nyugatra haladva mind a siker, mind a gazdagság esetében egyenletesen nő a belső okok tulajdonításának hajlandósága, amiben első hipotézisünk részbeni igazolását látjuk. A külső ok tulajdonítására vonatkozó adatok viszont nem igazolják ezen hipotézisünk második részét. Keleten a sikert az emberek láthatóan kevésbé tulajdonítják külső okoknak, mint nyugaton. Az adatokból (1. tábla) úgy tűnik, igazolható az a feltételezés, hogy Nyugat-Európában a network a siker egy olyan külső tényezőjének számít, amelyben az öröklött adottságokon kívül a személyes erőfeszítésnek is szerepe van, és ennyiben a kapcsolati tőke a nyugati féltekén mind külső, mind pedig belső erőforrások eredője. Ez a pozitív értéktartalom tűnik elő, amikor a sikeresség megítéléséről van szó. A gazdagság megítélésében azonban a kapcsolati tőke Nyugat-Európában is negatív konnotációjú, amit egyfelől az bizonyít, hogy ott is társítják a kapcsolati tőkét a gátlástalansággal, illetve, hogy a gazdagság külső oktulajdonítása nem különbözik keleten és nyugaton.

Az aggregálás következő lépéseként a sikervakság és gyanakvás mérőeszközét hoztuk létre, amelyek elméleti maximuma +4, elméleti minimuma pedig -4. Az elméleti maximumhoz és minimumhoz képest az átlagértékek egy cseppet sem szélsőségesek, de a különbségek mindenképpen szignifikánsak (lásd a 2. ábrát).

2. ábra

A sikerrel és a gazdagsággal szemben táplált gyanakvás, aggregált változók alapján, skálaátlagok

Minden régióra igaz az érvényesülés magas legitimációs potenciálja, és ezzel szemben a gazdagok iránti bizalmatlanság. Ez falszifikálni látszik a második hipotézisünket, minthogy a siker- és a gazdagság-magyarzatokban diszcrepanciát tapasztalunk, amely a piaccal szembeni ambivalens és anómikus értékelésre utal. Az eredmények első pillantásra mégis meglepőnek tűnnek. A sikervakság Közép- és Kelet-Európában kevésbé volt jelen, mint nyugaton. Az érvényesülést a negatív külső tényezők Nyugat-Európában árnyékolják be leginkább, miközben az Amerikai Egyesült Államokban a sikerorientált értékek dominálnak. Ez a különbség feltehetően az amerikaiak hagyományosan neoliberaisabb kapitalizmus-felfogására vezethető vissza. A közép- és kelet-európaiak sikertoleranciája azonban megszűnik, ha megszemélyesülnek a piac sikeres szereplői, azaz ha a keleti válaszadó a gazdagokról mond véleményt. Velük szemben a régió polgárait erőteljes gyanakvás hatja át.

Az elemzés eddigi menete során feltártuk a fogalmak belső logikáját, de nem mondtunk semmit arról, hogy a társadalomban ezek milyen súlyt képviselnek. Ennek megállapításához az szükséges, hogy a piaccgazdaságban elérhető siker és meggazdagodás elfogadása, illetve elutasítása mentén tipológiát alkossunk. Az elutasítást a külső és belső attribúciót mérő aggregált változók különbségeként definiáltuk. A magas pozitív értékek a siker, illetve a meggazdagodás elutasítását jelentik, vagyis azt fejezik ki,

hogy a megkérdezett hajlamos a külső okok hangsúlyozására. A 2. táblázat a piacgazdasággal szembeni négy lehetséges attitűdtípust mutatja be. Az elfogadás a piaci szabályok legitimitációját, az elutasítás pedig a delegitimitációjukat jelenti.

2. táblázat

Attitűdök a piacgazdasággal szemben a siker és a gazdagság attribúció-mintázatai alapján

		siker	
		elfogadás	elutasítás
gazdagság	elfogadás	meritokrácia	deviancia ¹⁴
	elutasítás	irigység	visszahúzóadás

Ötödik hipotézisünkben úgy fogalmaztunk, hogy a közép- és kelet-európai országokban élő válaszadók többségét a piacgazdaságra való átmenet idején a bizalmatlanság és irigység hatja át. Ez a társadalmilag kondicionált lelkiállapot nyilvánvalóan kevésbé lehetett jelen a nyugati válaszadók körében. A hipotézisben arról is szöveltünk, hogy a meritokratikus felfogás – az irigység szöges ellentétéként – inkább jelen lehetett nyugaton, mint keleten. A gazdagság elfogadása és egyidejűleg a siker elutasítása viszont deviáns állásfoglalás, amely keleten és nyugaton egyaránt kis mértékben ugyan, de jelen van. Végül a visszahúzóadás is egy lehetséges típus, mely a „játékból” való teljes kivonulás attitűdje.

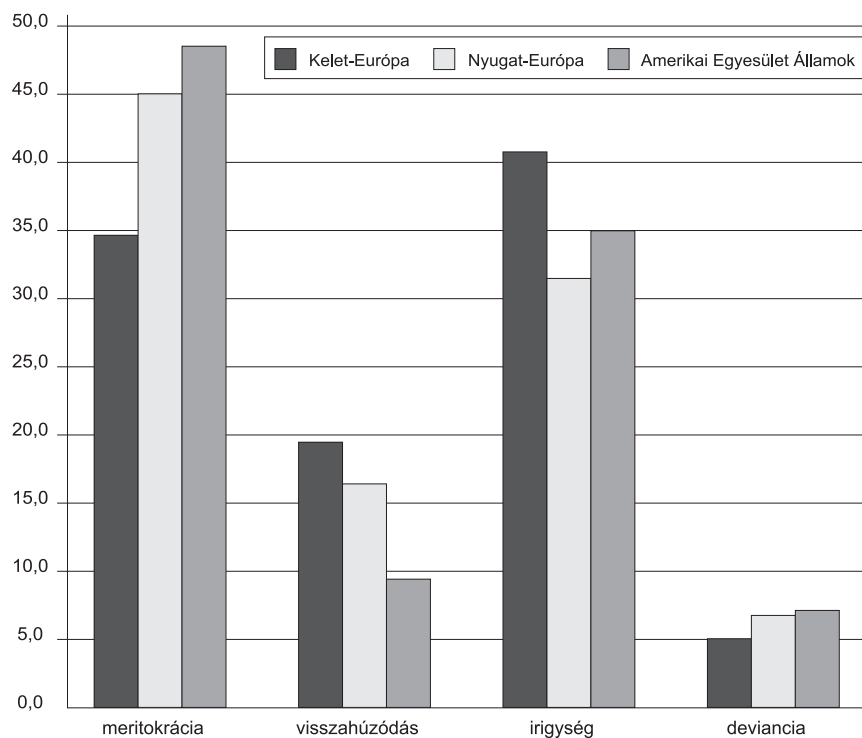
A 3. ábrán bemutatjuk, hogy a piacgazdasággal kapcsolatos négy attitűd milyen mértékben jellemezte 1991-ben az egyes régiókat.

Társadalmi irigységben a kelet vezet a nyugattal szemben, meritokrácia tekintetében viszont fordított a helyzet. Ez a két tendencia alátámasztja hipotéziseinket. A deviáns attitűd gyakorisága régióként nem tér el jelentősen, viszont érdekes, hogy a piacgazdaságból való „kivonulás” gyakorisága az Egyesült Államokban a legalacsonyabb és Közép- és Kelet-Európa országaiban a legmagasabb.

14 A deviancia ebben az esetben a kognitív struktúra súlyos ellentmondására utal, hiszen a válaszadó miközben rendszerszinten nem fogadja el a meritokratikus piaci elvek szerepének érvényesülését, a gazdagok esetében viszont sikerüket éppen ennek tudja be.

3. ábra

A piacgazdasággal kapcsolatos attitűdök megoszlása 1991-ben régióként, százalékban

Az időtényező szerepe az attitűdváltozásokban Kelet-Európában

A kelet-európai országokban öt évvel később újra megvizsgáltuk a siker és meggazdagodás okainak társadalmi megítélését. Először azt mutatjuk be, hogy hogyan változott az egyes attribúcióknak tulajdonított fontosság 1991 és 1996 között a kelet-közép-európai régióban.

A 3. táblázat szerint miközben a régió országai radikális átalakuláson mentek át 1991 és 1996 között, meglepő módon az érvényesülésre és a gazdagokra vonatkozó attitűdök viszonylag stabilnak mutatkoznak. A társadalmi érvényesülés megítélésében nőtt ugyan a külső tényezők szerepe (az indulási helyzet különbsége, a gátlástalanság, a kapcsolatok), de ugyancsak erősödött a kemény munka fontosságának hangsúlyozása is. A gazdagok megítélésében a belső attribúciók (tehetség és kemény munka) fontossága lényegében nem változott, azonban a külső, negatív szempontok (kapcsolatok és az indulási különbségek) szerepe jelentősen erősödött. A következő táblázatban azt mutatjuk be, hogy 1991 és 1996 között miként változtak a belső és külső siker- és gazdagság-attribúciók társadalmi elfogadásának gyakoriságai.

3. táblázat

A siker és a gazdagság attribúciói 1991-ben és 1996-ban Kelet-Európában, a 'gyakran' és 'nagyon gyakran' választ adók együttes aránya régióként (elemszámmal)

	1991		1996	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
Gazdagság-attribúciók				
Tehetség	51,9	3097	46,9	3141
Kemény munka	40,2	2401	45,0	3013
Network	76,7	4580	83,4	5579
Indulási előny	59,5	3551	68,7	4598
Gátlástalanság	64,8	3865	68,7	4595
Sikerattribúciók				
Tehetség	83,0	4954	81,6	5463
Kemény munka	79,0	4716	77,7	5202
Network	74,5	4445	87,4	5846
Indulási előny	42,5	2539	53,4	3573

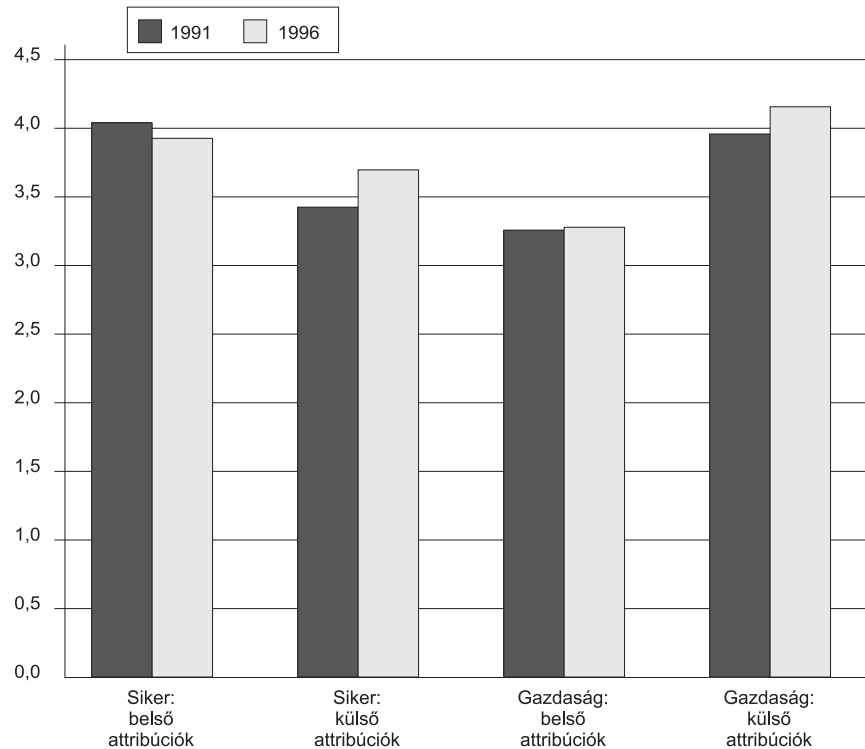
A 4. ábra azt a riasztó következtetést támasztja alá, hogy a régió egészét tekintve a sikervakság erőteljesebben nőtt, mint a gazdagság iránti gyanakvás. Ez a különbség azonban relatív, ha azt vesszük, hogy 1996-ra mind az érvényesülés, mind a gazdagok megítélésében a közvélekedést a negatív ítéletek felerősödése jellemzi, miközben az emberekben növekedett a kétség az egyéni érvényesülést és a gazdasági sikert igazoló meritokratikus szabályok helyességét illetően. Mindez pedig cáfolni látszik a korábbi, hatodik hipotézisünket, amely még a meritokratikus elköteleződés megerősödésével számolt a régióban.¹⁵

Különösen a sikeresség megítélésében figyelhető meg ez a tendencia, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy 1991-ben az emberekben talán több volt az illúzió, és reménykedtek abban, hogy a sikert majd az egyéni képességek szabják meg, s nem a kapcsolatok vagy a kiinduló helyzet előnyei. A gazdagokkal szemben már 1991-ben is szkeptikusak és gyanakvóak voltak a poszt-szocialista társadalmak polgárai, és ez később csak tovább nőtt.

¹⁵ Ugyanakkor ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az emberek tökéletesen elvetnék a belső pozitív tényezők szerepének és a meritokratikus értékek fontosságát. Ezt jelzi, hogy a belső okok átlagos említése 1991 és 1996 között nem csökken, hanem szinten marad.

4. ábra

Az érvényesülés és a gazdagság oktételezése 1991-ben és 1996-ban Közép-Kelet-Európában, aggregált változók alapján, ötfokú skálaátlagok

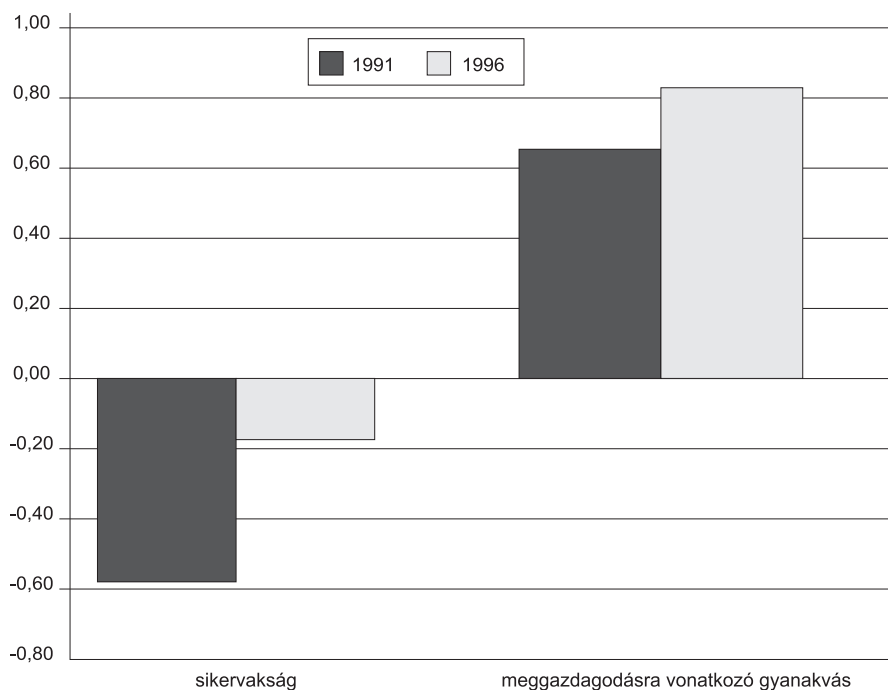

Az 5. ábrán a sikervakság és a meggazdagodással szembeni gyanakvás két összefoglaló mutatójának időbeli változását mutatjuk be.¹⁶ A posztszocialista országokban meg-ingott az emberek bizalma a siker meritokratikus értékelésében, a gazdagság delegitimációja pedig az eredetileg mért magas értékhez képest még további növekedést mutatott. Hat évvel a rendszerváltás után, és a piacgazdaság általános megszilárdulásával különösen, a régió közvéleményében a gazdagok sikere iránt megmutatkozó gyanakvás és elutasítás tűnik meghatározó jelenségnek.

¹⁶ Az adott nézet típus teljes elfogadását +4-es, a teljes elutasítást -4-es érték fejezi ki.

5. ábra

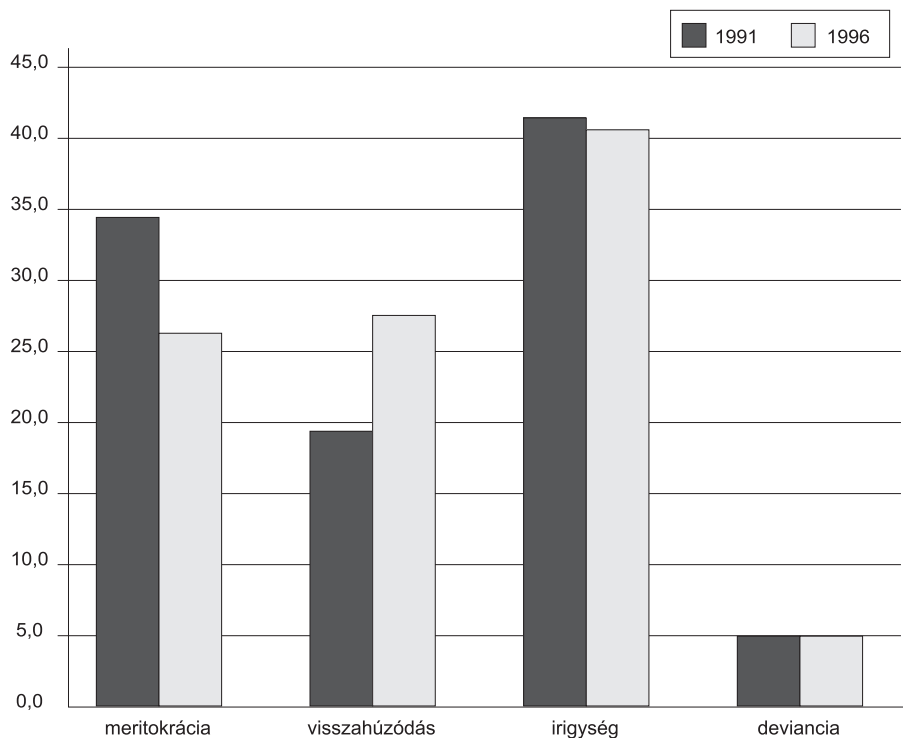
Az érvényesülés és a meggazdagodás iránti bizalmatlanság 1991-ben és 1996-ban Közép-Kelet-Európában, aggregált változók alapján, skálaátlagok

A 6. ábra a kiemelkedéssel (sikerrel, meggazdagodással) kapcsolatosan kialakított vélemény-tipológiát mutatja be. Az ábra újdonsága, hogy itt a közép- és kelet-európai időbeli elmozdulásokat ismerhetjük meg.

Az ábrán jól látható, hogy drámaian lecsökkent a meritokratikus attitűdöt vallók csoportja (35 százalékról 26 százalékra), megnőtt a visszahúzóók aránya (19 százalékról 28 százalékra), miközben változatlan maradt a deviánsnak és irigynek minősíthető csoportok nagysága (5, illetve 41 százalék). A piacgazdaságot valamilyen szempontból elutasítók¹⁷ aránya egészében véve 65 százalékról 73 százalékra nőtt, amelyen belül változatlan maradt a deviánsok és irigyek aránya, miközben megnövekedett a passzív csalódottak tömege. Mindez jelentős legitimációs deficitnek tűnik, legalábbis a piacgazdaság elfogadása tekintetében.

17 A meritokratikus csoporton kívüli csoportok együttes aránya.

6. ábra**A piacgazdasággal kapcsolatos attitűdök megoszlása 1991-ben és 1996-ban
Közép-Kelet-Európában, százalékban***A piacgazdaság által lehetővé tett sikerekkel szemben táplált
diszharmonikus érzések szociológiai és kognitív háttere 1991-ben*

Elemzésünkben eddig azt vizsgáltuk, hogy keleten és nyugaton az érvényesülés és a meggazdagodás attribúciói mögött milyen kognitív struktúra rejlik, és hogy ez miként változott Kelet-Európában a rendszerváltás után. Hátra van még elemzésünk legfontosabb kérdése: vajon mi magyarázza az attitűdök szerveződését. Ehhez olyan modelleket kell felállítanunk, amelyek időben és térben képesek magyarázni a bizalmatlanság és az irigység jelenségét.

Első kérdésünk az volt, hogy van-e összefüggés az általános bizalom és a kérdezett társadalmi helyzete¹⁸ között. A társadalmi helyzetet az objektív és szubjektív státusjellemzőkből létrehozott összetett mutatóval mértük. Az objektív státusváltozó három komponensből, az iskolai osztályok számának országonként standardizált értékeiből, a kérdezett saját havi nettó jövedelmének országonként standardizált értékeiből, illetve a Treiman-féle presztízs-pontszám országonként standardizált értékeiből jött létre főkomponens-elemzés segítségével. A főkomponens nagy pozitív értékei magas objektív státust jeleznek.

A társadalmi helyzet másik összetevője a kérdezett képe saját pozíciójáról, vagyis szubjektív státusa. Ezt a főkomponens egy tízfokú skálán mért szubjektív társadalmi helyzetet, valamint a kérdezett jövedelmével, életszínvonalával és egész életével való elégedettségét mérő változókból hoztuk létre. A nagy pozitív értékek magas szubjektív státust jelentenek.

Elméletileg logikusnak tűnne, hogy az objektív és szubjektív státus feltétlenül szorosan együttjárjon. A valóságban azonban ez nincs így: sokan vannak olyanok, akik elégedetlenek a magasabb státusukkal, míg előfordulnak olyanok is, akik, még ha rosszabb helyzetben élnek is, de viszonylag elégedettek. Ebben a tekintetben a nyugati országok és a keleti átmeneti társadalmak alig mutatnak különbséget. Általában, régiótól függetlenül az a jellemző, hogy a két jelzőszám együttjárása szignifikáns ugyan, de nem túl erős (a korrelációs együttható értéke 0,25 körül mozog).

A következő lépés annak mérése volt, hogy a válaszadó objektív és szubjektív státusa milyen mértékben függ össze az érvényesülés és a siker meritokratikus elveinek elfogadásán nyugvó bizalmi tőkével. Az eredmények azt mutatják, hogy a piacgazdaság által lehetővé tett sikerrel szemben táplált diszharmonikus érzések legfőbb motorja mindhárom régióban a saját helyzettel való elégedetlenség. A piaci szabályok iránti bizalom elsősorban nem attól függ, hogy ki mennyire sikeres, vagy, hogy ki mire vitte az életben, hanem sokkal inkább a válaszadók saját helyzetmegítélése és elégedettsége határozza meg a piacgazdaság meritokratikus elveinek legitimitációját. Ez igazolni látszik negyedik hipotézisünket, miszerint erős kapcsolat áll fenn a szubjektív státus és a piaci szabályok iránti bizalom között.

Mindazonáltal a státus és a diszharmonia (a meritokratikus gazdasági szabályok iránti bizalmatlanság) kapcsolata nem tér el lényegesen keleten és nyugaton, ami cáfolni látszik harmadik hipotézisünket. Az objektív státusnak sem Kelet-, sem Nyu-

18 Az a döntésünk, hogy a Lenski-féle teljes státusmodellt választottuk elemzésünk egyik független változójának, azzal a kényszerű következménnyel is járt, hogy jelenlegi foglalkozás és az ezzel járó presztízs nélküli idős, nyugdíjas válaszadóinkat ki kellett zárunk a bizalom magyarázómodelljeinek értelmezési tartományából. E döntésünk mellett szólt az is, hogy a posztoszocialista gazdasági átmenet lélektani hátterének feltérképezése alapvetően azok körében érvényes, akik még részesei a munkaerőpiacnak, és aktív gazdasági szereplőkként lettek nyertesei, illetve vesztesei a lezajlott átalakulásnak. Eredetileg a bizalmatlanság magyarázómodelljébe az életkort is beemeltük, amit az tett indokolttá, hogy számos empirikus struktúraelemzés végkövetkeztetése szerint a közép- és kelet-európai gazdasági átmenet vesztesei és nyertesei aszerint is megkülönböztethetők, hogy milyen korosztályhoz tartoznak, és hogy milyen életkorban érte őket a piaci fordulat. Az életkor azonban sem önállóan, sem az objektív és szubjektív státussal alkotott hármasságban nem bizonyult szignifikáns magyarázó tényezőnek. Ennek minden bizonnyal egyik oka az, hogy elemzésünk az aktívakra korlátozódik, s így a modell nem tükrözheti azt az egyébként mély szakadékat, amely főképpen Közép- és Kelet-Európában az aktívak és inaktívak között tátong.

gat-Európában nincs direkt hatása a piaci szabályok iránti bizalom mértékére, csak a kérdezett társadalmi helyzetével való elégedettségén/elégedetlenségén keresztül hat.

Az objektív társadalmi státus csak az Egyesült Államokban hat közvetlenül a bizalmatlanságra. A hatás azonban a várt iránnyal ellentétes: nem a magas státusúak azok, akik bizalmat táplálnak a piacgazdaság által lehetővé tett siker és gazdagság iránt, hanem éppen azok bíznak jobban a rendszer elveiben, akiknek alacsony a státusuk. Ez az eredmény arra utal, hogy – legalábbis 1991-ben – az amerikai társadalom hatalmas legitimációs tartalékokkal rendelkezett, és az „amerikai álmom” jelentős motivációs erőt jelentett a felemelkedni vágyó alacsony társadalmi státusú rétegek számára.

A fentebb tárgyalt háromváltozós magyarázómodellből hiányoztak a diszharmónia ideologikus eredetű, kognitív magyarázó tényezői, amelyek feltárására regressziós útmodellt¹⁹ használtunk. Ebbe a modellbe a korábbi magyarázó tényezők közé a mikro- és makroszintű elosztási igazságosságelvek elfogadását/elutasítását (Örkény–Székelyi 2000; 2001), valamint egy aggregált mutatót építettük be.

A mikroszintű meritokratikus elvekkel való azonosulást két kérdésre adott válaszok egyszerű összegzésével mértük. Az egyik a személyes erőfeszítés és kemény munka, a másik a magasabb iskolai végzettség szubjektív fontosságára kérdezett rá a fizetések meghatározásakor. A változó nagy pozitív értékei a mikroszintű meritokratikus értékek elfogadását jelentik. A meritokratikus elvek elfogadásának ideológiai makroszintjét az előbbihez hasonlóan négy állítás elfogadásából/elutasításából hoztuk létre egyszerű összeadással, annak függvényében, hogy valaki a meritokratikus, illetve az egalitáriánus elvekhez hogyan viszonyul. Az állítások a következők voltak: „Az anyagi javak és a jövedelmek elosztásának legigazságosabb módja az lenne, ha mindenkinek egyforma rész jutna.”; „Az az igazságos, ha az emberek végül különböző mennyiségű pénzre és gazdagságra tesznek szert, de csak akkor ha egyenlő eséllyel indulnak.”; „Az embereknek joguk van megtartani amit kerestek, még akkor is, ha ez azt jelenti, hogy egyesek gazdagabbak lesznek, mint mások.”; és végül „Akik keményen dolgoznak, azok megérdemlik, hogy többet is keressenek.” A változók magas pozitív értékei a makro-szintű meritokratikus elvek elfogadását jelentik.

A korábban már említett aggregált mutató két részből állt: a piacgazdaság Rawls-i típusú legitimációját, valamint a demokratikus politikai rendszer elfogadását/elutasítását mérő változókból. Az első változó John Rawls elmélete nyomán a modern piaci rendszerek gazdasági törvényeinek és a szociális igazságosság elvének összeegyeztethetőségét teszteli. A kérdés ennyiben a mai piaci rendszerek társadalmi értékekre is nyitott legitimációjára utal. Ezt a dimenziót a következő kérdéssel operacionalizáltuk: „Jó, ha a vállalkozók nagy haszonra tesznek szert, mert abból végül is mindenki részesül.” Az aggregált mutató másik eleme a politikai legitimáció mérése volt. Ennek során a modern demokratikus rendszerek alapértékeire – a kormányzat megítélésére (mennyiben tesznek az egész társadalom javára) és a kormányzattal szembeni biza-

19 Az útmodell egy komplex regressziós modell. A leírt modellek megmutatják, hogy a különböző szociológiai és attitűdionális tényezők milyen mértékben és hogyan magyarázzák a bizalmatlanság mértékét. A „magyarázat” azt jelenti, hogy milyen erős a kapcsolat két változó között, amelyet a „dobozokat” összekötő nyilakon jelölünk. Az ott feltüntetett értékek regressziós béta együtthatók. A pozitív érték azt jelenti, hogy a változók között egyenes irányú, a negatív érték pedig azt, hogy fordított irányú kapcsolat van. Az útmodell segítségével nem csak a direkt, de a más változókon keresztül ható indirekt hatások is feltárhatók.

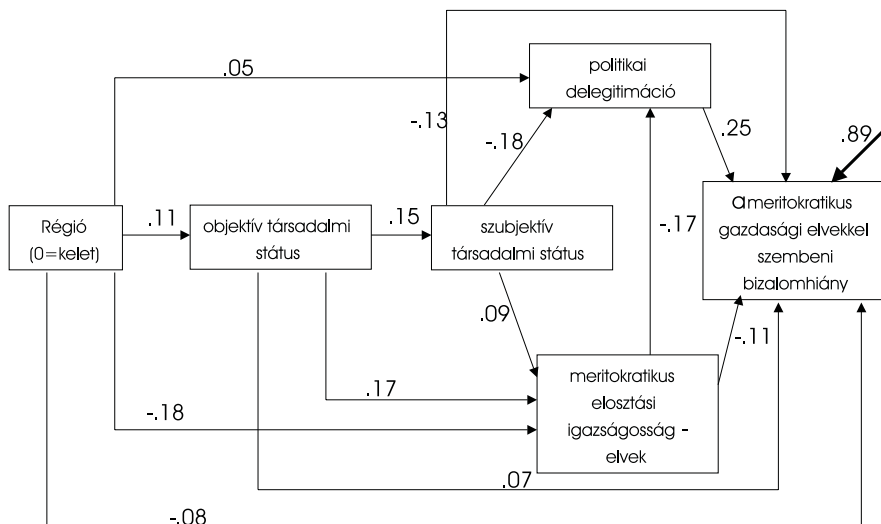
lomra, a törvény előtti egyenlőségre és a népképviselői választásokra – kérdeztünk rá. Az aggregált mutatót a fenti itemekből hoztuk létre. A mutató magas pozitív értéke a fennálló politikai-gazdasági ideológia delegitimációját jelenti.

A meritokratikus állításokkal való egyetértés és a Rawls-i tézishoz való viszony alapján főkomponens-analízis segítségével aggregált mérőszámot hoztunk létre. Fontos megjegyezni, hogy a meritokratikus ideológiák elfogadására azok is hajlanak, akik saját helyzetükkel elégedetlenek és mikroszinten elutasítják a teljesítményelvű elosztási módozatokat. 1991-ben elsősorban Közép- és Kelet-Európára igaz, hogy a szubjektív státusból eredő frusztráció az ideológia szintjén megengedi, sőt pártolja a meritokratikus elveken alapuló gazdasági rendszerlegitimációt, miközben mikroszinten, a munkahelyi jövedelemelosztás világában inkább egalitáriánus elosztási elvek preferálásának enged teret.

A meritokrácia elfogadása, ha gyengén is, de hajlamossá tesz a piacgazdaságnak mint a lehetséges rendszerek legjobbjának elfogadására, a politikai legitimációra, és a rendszerbe vetett általános bizalomra. A mindennapi jövedelmi elosztási rendszerben elfogadott meritokratikus elvek önmagukban még alig növelik a piacgazdaságba vetett bizalmat; ehhez a meritokratikus ideológiával való egyetértés és/vagy a Rawls-i tézis elfogadása is szükséges.

A következő lépésben (7. ábra) bemutatjuk azt a modellt, amely a piacgazdaság elvei iránt megmutatózó bizalmi tökélet (illetve annak hiányát) kívánja magyarázni a megkérdezettek szociológiai helyzete és kognitív beállítódása szerint, figyelembe véve a tőkés nyugat és a rendszerváltó keleti országok eltérő politikai-gazdasági-kulturális hagyományait.²⁰

7. ábra
A meritokratikus gazdasági elvekkel szembeni bizalomhiány
magyarázó-modellje: regionális eltérések 1991-ben

20 Az útmodellek ábráin csupán a szignifikáns összefüggéseket tüntettük fel, amelyeket az „utak” mentén a béta értékek jeleznek.

A modell azt mutatja, hogy nyugaton a piacgazdaságba vetett általános bizalom nagyobb, mint keleten. Ugyanakkor az is látható, hogy nyugaton is van delegitimációs potenciál, ami egyszerre érinti a gazdasági és politikai rendszer diszharmonikus megítélését. A modell újra megerősít bennünket abban, melyről az Amerikai Egyesült Államok kapcsán már írtunk: nyugaton a magas státus nagyobb bizalmatlanságra hajlamosít, mint az alacsony. Ha a magas objektív státus elégedettséggel (magas szubjektív státussal) jár együtt, akkor a tendencia megfordul, és a bizalom erősödik.

Az objektív és a szubjektív státus a politikai rendszerrel szemben táplált elégedetlenségben keresztül is befolyásolja a piacgazdaság diszharmonikus megítélését (Örkény–Liebig 1999). A bizalmatlanságra legerősebben ható tényező mind keleten, mind nyugaton a politikai elégedetlenség. Itt is megnyilvánul az a korábban már ismertetett hatás, melynek lényege, hogy a politikai rendszer elfogadását döntően a pozitív szubjektív státus határozza meg: minél elégedettebb valaki saját maga társadalmi helyzetével, annál elégedettebb a demokratikus politikai rendszerrel, és így annál inkább bízik a meritokratikus gazdasági szabályokban.

A meritokratikus értékválasztások és a piaci gazdasági rendszer elfogadása sem a státusváltozóktól, sem a régiótól nem független. A magasabb objektív és szubjektív státus egyaránt a meritokratikus értékek elfogadására sarkall. A rendszerváltással kapcsolatos felfokozott várakozásoknak köszönhetően a keleti régióban sokkal erőteljesebb a meritokratikus értékek elfogadása, amely önmagában, illetve a politikai legitimációs potenciál által felerősítve az általános gazdasági bizalmat erősíti.

Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy 1991-ben Közép- és Kelet-Európában nagyobb volt az általunk mért általános bizalmatlanság, mint Nyugat-Európában. Keleten ugyanakkor a rendszerváltás megteremtette a politikai legitimációs potenciál – negyven év alatt soha sem tapasztalt – érzetét, és létrehozott egy tanult, de még meg nem élt meritokratikus értékpreferenciát, amelyek együtt lehetővé tették, hogy a nyugathoz viszonyított bizalmi deficit mértéke ne legyen túlságosan nagy.

Speciális irigység keleten és nyugaton 1991-ben

Az általában vett siker, valamint a gazdagság elutasítása együttesen része a piacgazdasággal szemben érzett gyanakvásnak. A következő lépésben arra voltunk kíváncsiak, hogy az általános gyanakvásban belül van-e speciális irigység, mely elkülöníthető a piacgazdasággal és demokratikus rendszerrel szemben érzett bizalom-bizalmatlanság kontinuumán kirajzolódó attitűdöktől. A következő modellben ezt a speciális irigységet vizsgáljuk kelet-nyugat összehasonlításban.²¹

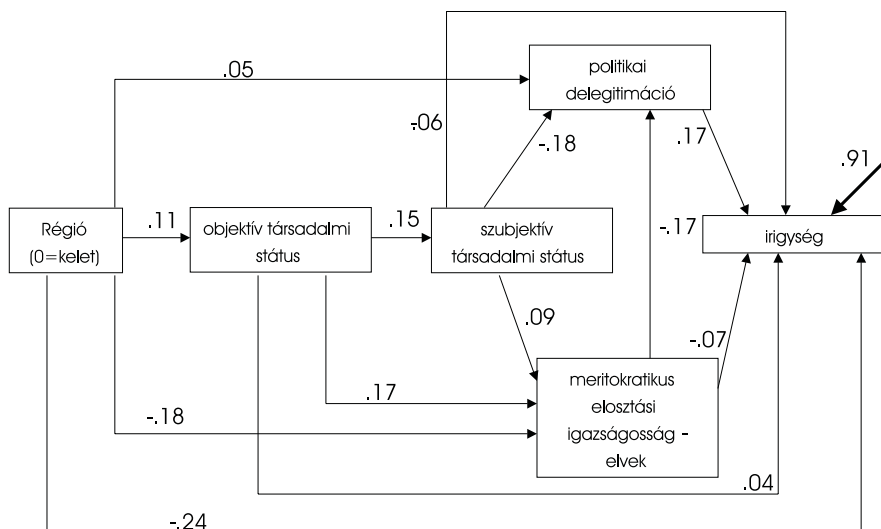
Korábban már láttuk, hogy Nyugat-Európában kevesebb irigységgel szemlélik a gazdagságot, mint az erőszakolt egyenlősítő rendszerből éppen kiszabadult Közép- és Kelet-Európában. A 8. ábrán bemutatott útmodell ugyanezt mutatja: a régióból az irigységbe mutató út erőssége és iránya ($\beta = -0,24$) jelzi, hogy nyugaton az embereket kevésbé hatja át az irigységérzet. Ez az általános tendencia azonban megtörik, ha fel-

21 A speciális irigység magyarázómodelljéhez egy magas mérési szinten operacionalizált irigységmutatóra volt szükségünk. A mutatót a *Kutatási design* című részében definiáltuk a cikk négy kulcsfogalmának meghatározásakor.

lép a politikai bizalmatlanság. Láttuk, hogy ez erősebb nyugaton, amely az irigység bizonyos fokú növekedésének kedvez.

8. ábra

A speciális irigység magyarázó-modellje: regionális eltérések 1991-ben

A közép- és kelet-európai speciális irigység fokozottabban érvényesül a magasabb státusúak körében, ami abból fakadhat, hogy az átmenet első éveiben itt különösen éles és kíméletlen volt a verseny. Az is lehet azonban, hogy a magasabb státusúak gazdagok iránti erős irigységérzete abból táplálkozik, hogy számukra látható, de el nem érhető a gazdagok pozíciója, míg az alacsony státusúak oly messze érzik magukat a gazdagoktól, és annyira leköti őket a mindennapi megélhetés gondja, hogy az irigység gyengébb bennük. A státussal való elégedettség önmagában is csökkenti az irigységet, s ha ez a magasabb szubjektív státus a meritokratikus értékek elfogadásával és/vagy politikai bizalommal párosul, ez még immunisabbá tesz az irigységgel szemben.

Az általános bizalmatlanságra és az irigységre alkotott modellek között nincsenek alapvető strukturális különbségek, az egyes dimenziók közötti összefüggések erőssége azonban eltérő. Az általános bizalmatlanság a maga komplexitásában jobban magyarázható a meritokratikus értékekkel és a politikai legitimitációval, mint az irigység, amelynek erősségében sokkal nagyobb szerepet játszanak a válaszadók személyiségéhez köthető pszichológiai és erkölcsi jellemzők.

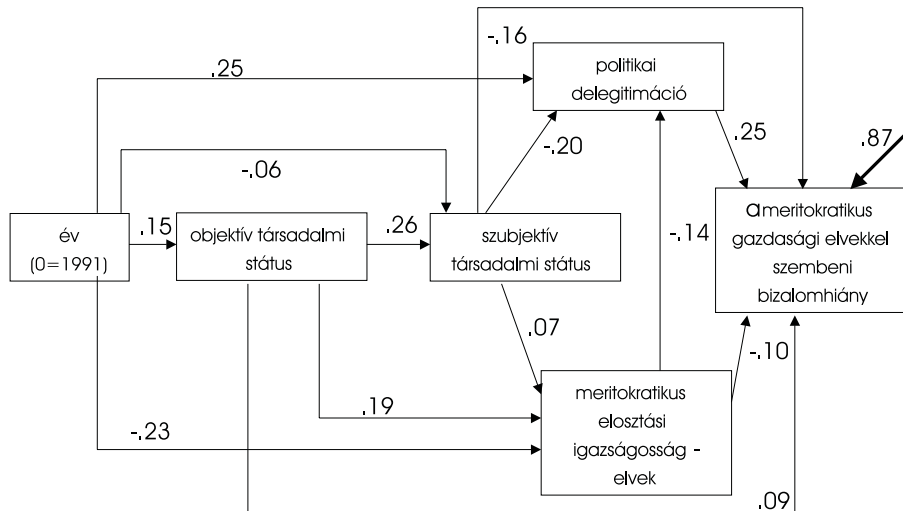
Bizalmatlanság és irigység változása Kelet-Európában 1991 és 1996 között

A gazdasági rendszer szabályai iránt megmutatkozó erőteljes általános bizalomvesztés okainak feltárása érdekében ismét útmodellt alkalmazunk. Ez a modell szerkezetében azonos az 1991-es véleményszerkezetre vonatkozó útmodellel, azzal a megszorítással,

hogy a mostani modellünk csak a közép- és kelet-európai országokban tapasztalható időbeli változásokat méri, azaz a régió szerepét az eltelt idő veszi át (lásd a 9. ábrát).

9. ábra

A meritokratikus gazdasági elvekkel szembeni bizalomhiány magyarázó-modellje: időbeli változások Kelet- és Közép-Európában 1991 és 1996 között

Ha eltekintünk a változásoktól, amelyek a válaszadók személyes sorsában következtek be az 1991 és 1996 között eltelt öt évben, továbbá eltekintünk a kérdezettek érték- és attitűdjeiben bekövetkezett változásoktól, akkor azt mondhatjuk, hogy az időben előrehaladva Közép- és Kelet-Európában nem nőtt a piacgazdasággal szemben táplált bizalmatlanság. Ha tehát a két vizsgálat között eltelt évek alatt nem változott volna az emberek objektív és szubjektív státusa, valamint a meritokratikus értékekhez és a politikai rendszerhez való viszonya, akkor az eltelt idő önmagában nem okozott volna általános bizalomvesztést.

A valóságban azonban az eltelt öt év az emberek többsége számára nagy változásokat hozott ebben a régióban. Átlagosan emelkedett az aktív népesség objektív társadalmi státusa, s ez a változás, ha kis mértékben is, a bizalmatlanság növekedéséhez vezetett. A magasabb státus persze megnövelte a személyes sorsral való elégedettségét, és ez a magas státusúak esetében a bizalom fokozódásához vezetett.

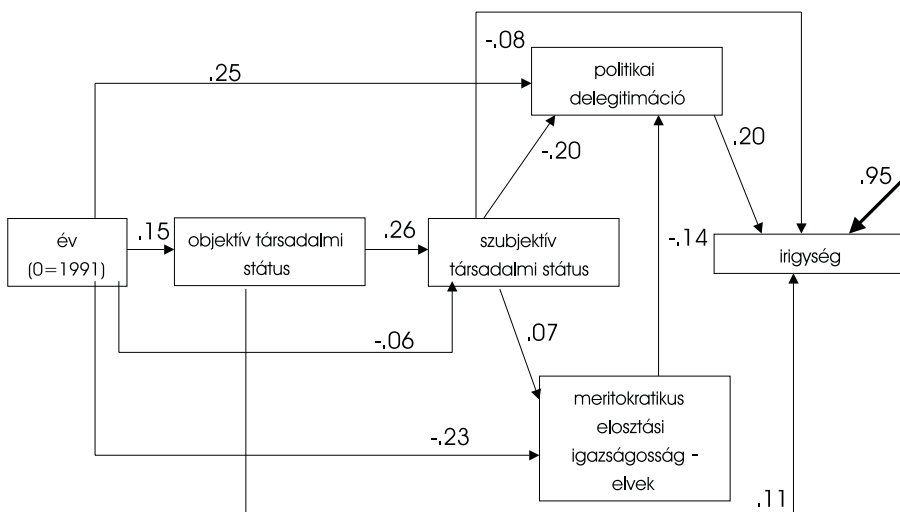
Ha az eltelt idő szubjektív státusra tett hatását úgy nézzük, hogy az objektív státusra nem vagyunk tekintettel, akkor azt mondhatjuk, hogy az eltelt öt év általában növelte az elégedetlenséget, ami természetesen bizalomvesztéssel járt. Ez, az egyébként gyenge összefüggés része lehet a régióra jellemzőnek tartott erőteljes panasz kultúrának. A rendszerváltás első éveiben szerzett társadalmi tapasztalatok elfordították az embereket a meritokratikus értékektől, és csökkentették a politikai legitimitást. Ugyanakkor az általános státusemelkedés, és az ezzel való elégedettség valamelyest tompította ezeket a hatásokat.

Az útmodell egy kettészakadt társadalom képét vetíti elénk a posztszocialista régióban: 1996-ra Közép- és Kelet-Európában a magas és alacsony objektív státusú csoportok jelentősen eltávolodtak egymástól. A magas státusúak a meritokratikus értékek elfogadása és politikai legitimációs hajlandóság által megnövekedett bizalommal néznek a jövőbe, míg a leszakadók a meritokratikus értékek tagadásával, és magas politikai delegitimációs potenciáljukkal egyre kevésbé bíznak az érvényesülés és a siker lehetőségében. Ezt a nyers képet a személyes sorssal való elégedettség árnyalja, de meg nem változtatja.

Ehhez képest a speciális irigység magyarázatára megalkotott útmodell (lásd a 10. ábrát) az 1991-es modellhez képest három lényeges eltérést mutat. Mindhárom eltérés azt igazolja, hogy bonyolult módon megalkotott mutatónk valóban irigységet mér, és rávilágít a piacgazdaság iránti bizalmatlanság és a speciális irigység közötti különbség szerkezetére.

10. ábra

A speciális irigység magyarázó-modellje: időbeli változások Kelet- és Közép-Európában 1991 és 1996 között

Az első eltérés az, hogy a meritokratikus értékek elfogadása vagy elutasítása közvetlenül nem befolyásolja az irigységet, csak abban az esetben, ha ebből a politikai rendszer elutasítása is következik. Az elosztás terén meritokratikus értékeket elfogadók magasabb politikai legitimációs potenciállal rendelkeznek, és így kevésbé irigyek. Modelünk – ha csak nyomokban is – megmutatja a Rawls-i terminológiában általános, illetve meghatározott irányú irigységnek nevezett komponenseket. Ha a meghatározott tárgy irigységkomponensek vannak túlsúlyban, akkor a meritokratikus értékválasztás és az irigység között összefüggésnek kell lenni. Ez tűnik elő az 1991-es útmodellben, ahol a keleti és nyugati országok együtt szerepeltek, és a nyugaton erősebben működő meghatározott tárgy irigység hatására kapcsolat mutatkozott az

irigység és a normatív elvek között. 1996-ban viszont már csak Közép- és Kelet-Európa a vizsgálati terep, ahol az általános tárgyú irigység-komponensek mozgatják az összefüggésrendszert, és ezért nem találunk kapcsolatot a meritokratikus értékek és az irigység között.

A második eltérés az objektív státusból kiindulva mutatható ki. A magas státus, mint láttuk, önmagában hajlamossá tesz az általános bizalmatlanságra, de még inkább az irigységre. Az irigységre vonatkozó modell még erőteljesebben mutatja azt a trendet, ahogy az elért magasabb pozíció feszültségeket kelt a sikerebbnek észlelt csoportok iránt.

Különösen jól érzékelteti ezt a trendet a harmadik eltérés, amely a személyes pozícióval való elégedettség és az irigység kapcsolatát mutatja. Az irigység, akár csak a bizalmatlanság, csökken, ha a kérdezett elégedett a sorsával. A személyes elégedettség azonban sokkal erősebben képes a bizalmat növelni, mint az irigységet csökkenteni.

Fizessenek a gazdagok?

A piacgazdaságba való átmenet első fél évtizede Közép- és Kelet-Európában felveti a kérdést, hogy az új elosztási szabályokkal való elégedetlenség és feszültség kivált-e társadalmi aktivitást. Láttuk, hogy a piacgazdaságra történő áttérés megnövelte a poszt-szocialista társadalmakban azok arányát, akik a visszahúzódást, vagy a meggazdagodás anómikus megítélését részesítették előnyben. Ezzel szemben az irigység olyan feszültség, amelynek redukálására alkalmas lehet az irigységet kiváltók helyzetének gyengítésére, a fent lévők megbüntetésére vonatkozó cselekvési hajlandóság. Ennek a hipotézisnek a tesztelésére érdemes megnézni, hogy Közép- és Kelet-Európában 1991 és 1996 között miként változott az emberek „büntető” motivációja, amelyet a jövedelmek kívánatos elosztásában mutatkozó szándékokkal operacionalizáltunk. A válaszadónak mindkét kérdés alkalmazásával meg kellett válaszolniuk azt a kérdést, hogy mennyire becsülik a felső vezetők tényleges jövedelmét, és mekkora jövedelmet tartanának számukra igazságosnak. A tényleges és az igazságos jövedelmek hányadosából képzett mutató egynél nagyobb értékei azt a büntető szándékot fejezik ki, ahogy az emberek az igazságosság nevében a fent lévőkötől pénzt akarnak elvenni. Azt láttuk, hogy már 1991-ben is erős volt a büntető szándék. A poszt-szocialista régióban élők úgy vélekedtek, hogy igazságos esetben elég lenne, ha a felső vezetők akkori fizetésüknek átlagosan csak 69 százalékát kapnák kézhez. 1996-ra a fosztó igazságosság motívuma jelentősen felerősödött. A poszt-szocialista országok polgárai úgy vélték, hogy a legjobban kereső réteget megtestesítő menedzserek fizetését átlagosan 44 százalékra kellene csökkenteni.

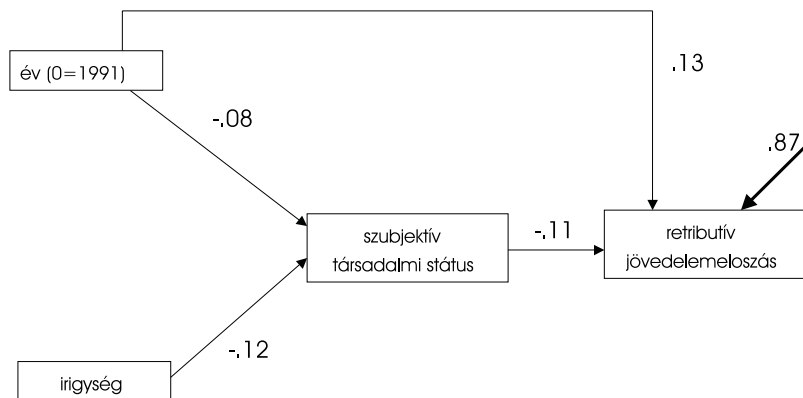
Ebben a büntető attitűdben az a legkülönösebb, hogy az elvonás mértéke egyáltalán nem függ össze azzal, hogy a válaszadónak milyen a társadalmi státusa vagy, hogy mennyit keres. Elméletileg azt várhatnánk, hogy minél kevesebb valakinek a jövedelme és minél több jövedelemre tart valaki igényt, annál inkább gondolhatja azt, hogy a gazdagoknak kevesebbet kellene keresniük. A személyes státuspozíció, illetve a saját igazságosnak vélt jövedelmi helyzet (és státus) azonban önmagában nem magyarázza a fokozódó retributív szándékot. Ehhez kell még valami, amit a társadalom és az ember lélektani jellemzőiben fedezhetünk fel.

Emlékezzünk vissza arra, hogy Közép- és Kelet-Európában az 1991 és 1996 között eltelt idő önmagában nem tette irigyebbé az embereket. Ezzel szemben a jól keresőket büntető szándék 1996-ra jelentős mértékben felerősödött. Mindebből az következik, hogy az irigység közvetlenül nem magyarázhatja a büntető szándék nagyságát. Szükségünk van tehát egy közvetítő változóra, ami elvezet bennünket az irigységtől a retributív szándékig. Ezt a változót a szubjektív státusban találtuk meg. A szubjektív státus alacsony értéke frusztrációra utal, s ez magyarázhatja az agresszív egyenlősítésre mutatott hajlamot.²²

A 11. ábra útmodellje is mutatja, hogy a posztszocialista régióban az időben előrehaladva erősödött a büntető szándék. A hatás azonban nem közvetlen, hanem a rendszerváltás utáni években erősödő szubjektív elégedetlenség következménye. A legfontosabb összefüggés az irigységből indul. A nagyobb irigység láthatóan csak akkor vezet a gazdagok jövedelmének drasztikus megnyirbálásának szándékához, ha az irigységhez elégedetlenség (alacsony szubjektív státus) párosul.²³ Mindez, némi megszorítással, de igazolja a 7. hipotézisben megfogalmazott várakozásainkat. Ha valaki saját jövedelmét igazságtalanul alacsonynak tartja, akkor ez elégedetlenséggel, sőt irigységgel párosul, és a kiközösített igazság helyreállítását a magas jövedelmű vezetők jövedelmének csökkentésével akarja helyreállítani. Ez a tendencia 1991-ben és 1996-ban egyaránt jelentkezett, sőt az idő előrehaladtával erősödött.

11. ábra

A retributív jövedelemelosztás magyarázó-modellje: időbeli változások Kelet- és Közép-Európában 1991 és 1996 között

22 A korábbi útmodellekben az irigység természetrajzát kívántuk bemutatni. Ezért a szubjektív státust, mint az irigység egyik forrását szerepeltettük. A szubjektív státus és az irigység közötti kapcsolat azonban kölcsönös és ez jogosít fel bennünket arra, hogy most megfordítsuk a korábban bevált kapcsolat irányát.

23 E büntető szándék Nyugat-Európában egészen másképp működött, mint a posztszocialista országokban. Nyugaton sem az irigység, sem a szubjektív státus nem vezet büntető szándékhoz. Ezzel szemben, ha valaki saját jövedelmét igazságtalanul alacsonynak érzi, akkor az igazság helyreállítását a menedzser-jövedelmének csökkentésével kívánja megoldani. Igaz ugyan, hogy mindezt csupán 1991-re tudjuk megállapítani, de a modell érvényességét jelentősen növeli, hogy az ugyanerre az időpontra Közép- és Kelet-Európára megalkotott modell éppen úgy az irigységnek a szubjektív státuson keresztül megnyilvánuló hatását mutatja a büntető szándékra, mint az időbeli elmozdulásokat is tükröző 11. ábrán feltüntetett modell.

Összefoglalás

Keleten és nyugaton a társadalomtudósok kiemelt figyelmet szentelnek annak a kérdésnek, hogy a posztszovjet országok milyen gyorsan és mennyire hatékonyan képesek átállni az államszocialista központosított gazdasági rendszerről egy minden értelemben modern piacgazdaságnak tekinthető rendszerre. A posztszocialista piacgazdaságok sikeressége függ az új tulajdonviszonyok megszületésétől és jellemzőitől, a privatizációs folyamatoktól, és attól, hogy az államszocialista parancsuralmi igazgatási mechanizmusok miként adják át a helyüket modern piaci mechanizmusoknak. Ezen belül döntő kérdés, hogy az állam mennyire korlátozza szerepét a gazdasági kapcsolatok szerveződésében. Az átalakulás belső tényezői mellett azonban legalább olyan fontosak a külső tényezők. Ezek közül a két legfontosabb a globalizálódó világ-gazdasági környezet és a transznacionális politikai szerkezet. Ezek megkerülhetetlen peremfeltételei az átalakulásnak. A posztszovjet gazdaságok integrációja az egységesülő nyugati piacgazdaságba felveti azt a súlyos kérdést, hogy egyrészt valóban létezik-e az az egységes piaci forma, amely a kelet-európai átmenet számára iránymutató lehet, másrészt, hogy léteznek-e más folyamatok, módosult formák, amelyek jobban működnek az oly sok éven át tartó államszocialista rendszerekből eszmélő országokban.

A kérdés különösen jogos, ha nem az instrumentális és strukturális feltételek irányából keressük a választ, hanem a változások emberi erőforrása és a rendszerváltó társadalmak kognitív jellemzői felől közelítünk. Ezért is tartottuk fontosnak annak megválaszolását, hogy az újonnan megszületett kelet-európai piacgazdaságok milyen társadalomlélektani késztetésekkel és preferenciákkal indultak neki az átalakulásnak. A piaci elvek elfogadásának vagy elutasításának és a mögöttes attitűdionális tér feltárásának keleti és nyugati összehasonlítása lehetőséget teremt a piaci elveken nyugó gazdasági rendszerek társadalmi beágyazottságának és legitimitációjának tesztelésére.

A gazdaság által felkínált szereptípusok és magatartásminták a politikai és gazdasági rendszer leglényegéről adnak információt. Az érvényesülés és a meggazdagodás legitím elvei iránti attitűdök leképezik az emberek hozzáállását a fennálló gazdasági mechanizmusokhoz. Eredményeink azt mutatják, hogy bár napjainkra mindkét vizsgálati terepen az emberek életét piaci gazdasági szabályok irányítják, Kelet-Európa országaiiban az emberek másképpen látják a piaci elvek érvényesülését. A kelet-európai gondolkodásban a piac úgy jelenik meg mint egy küzdőtér, ahol egyfelől az egyéni erőfeszítés és a személyes érdem, másfelől külső tényezők harcolnak egymás ellen, és ahol az egyén képviseli a pozitív értékeket szemben a külső és igazságtalan (vagy legalábbis nem tisztességes) viszonyokkal. Ebből a nézőpontból a gazdaságot és társadalmat áthatja a tisztességtelenség, a becstelenség, az érdemtelen siker, és a gátlástanság, miközben a hétköznapi ember (a válaszdó) munkája és teljesítménye nem érdeme szerint mérettetik. Ebből pedig az következik, hogy akik gazdagok, azok nem a munkájuk és az érdemük miatt lettek azok, hanem az igazságtalan gazdasági és társadalmi körülmények miatt.

Ezzel szemben nyugaton a siker és a gazdagság nem az egyén és a negatív külső viszonyok küzdelmében mérettetik meg, hanem az egyéni erőforrások (akár belső, akár külső) sikeres mobilizációjában. A belső és külső tényezők így nem egymást kizáró normatív oktételezések. Az egyén kihasználja a legkülönbözőbb lehetőségeket (legyen

szó kemény munkáról, tehetségről, vagy éppen kapcsolati hálóról és az indulási tőkéről), és ezek mobilizációjától függ, hogy ki lesz sikeres és ki nem. Szemben a kelet-európai piacgazdaságokkal, nyugaton az emberek gondolkodásában a siker- és gazdagság-attribúciók nem a tisztességtelenség és becstelenség relációjában különböznek meg egymástól: ennyiben a belső és külső tényezők egy értéktartományba esnek.

Eredményeink ugyanakkor azt jelzik, hogy Európa és az Egyesült Államok is jelentősen különböznek egymástól abban, ahogy a piaci kapcsolatok normatív alapelveit látják. Amerikában mind az érvényesülés, mind a gazdagság tekintetében az egyén meritokratikus elkötelezettsége a legfontosabb, a külső erőforrások (kapcsolatok, jó származás) szerepe ehhez képest másodlagos, a meritokratikus elvek elutasítása (akár az egyéni érvényesülés, akár a gazdagok vonatkozásában) pedig elhanyagolható. Amerikában a siker optikájának középpontjában az egyén áll, Nyugat-Európában inkább a rendszer által felkínált esély. Mindez pedig némi kétséget ébreszt, vajon lehet-e egységes piaci modellről beszélnünk.

Összességében keleten az attitűdöket az egyén és a rendszer szembenállása jellemzi, míg nyugaton legalábbis a kölcsönös haszon elve szervezi. Ezek a különbségek felerősödnek, ha nem csupán a siker- és gazdagság-ítéletek kognitív terét, de a mögöttes szociológiai és attitűdionális hátteret is figyelembe vesszük.

A meritokratikus piaci sikernarratíva nyugati típusának magyarázata logikusan következik abból, hogy az erőforrás-mobilizációra inkább képes magasabb objektív és szubjektív státus legitimációs potenciálja erős, ez pedig szorosan összefügg a makro- és mikroszintű meritokratikus ideológiák elfogadásával. A politikai legitimáció, a válaszadó előnyös személyes szociológiai helyzetével és a meritokratikus ideológiák iránti nyitottsággal együttesen vezet a piacgazdaság normatív megerősítéséhez.

Ezzel szemben az alacsonyabb státus elégedetlenséggel párosulva minden tekintetben delegitimál. A siker legitim elveinek elfogadását nyugaton nem zárja ki, ha a válaszadót meghatározott irányú irigység hatja át. A hagyományos, hosszú múltra visszatekintő kapitalista rendszerek viszont tompítják az általános irányú irigység előfordulásának esélyét. Ezzel szemben a posztszovjet rendszerek polgárai az elmúlt egy évtizedben másképpen viszonyultak a piaci normákhoz, és ez nem csupán az értékvalaszításokra, hanem azok mögöttes szociológiai magyarázó terére is igaz. Meglepő módon a meritokratikus szabályok 1991-ben különösen erős hitellel bírtak a régióban. A gazdasági átalakulás iránti magas bizalmi tőkét ráadásul a meritokratikus (mikro- és makroszintű) ideológiák népszerűsége, valamint erőteljes politikai legitimáció kísérte. Ez a hit azonban 1996-ra, a radikális változások okozta nehézségek hatására fogyni kezdett, ami jelentősen felerősítette mind a politikai, mind az ideológiai (meritokratikus) elvek delegitimációját, és mindez kikezdte a piaci siker-narratívák elfogadottságát is. A jelenség mögött természetesen megfigyelhető egy jelentős státusdeklaszáció,²⁴ és vele párhuzamosan (vagy akár a tényleges helyzettől függetlenül) a növekvő elégedetlenség. A piaci értékek erodálódása azonban nem csupán azokat jellemezte, akik a változások tényleges vesztesei voltak, vagy akik annak érezték magu-

24 Ez a kijelentés nincs ellentmondásban azzal, hogy – mint láttuk – az objektív státus átlagosan nőtt 1996-ra.

kat. A szkepticizmus és a gyanakvás sokszor azokra is jellemző volt, akik nyerteseknek tudhatták magukat, vagy akik pozíciója gyakorlatilag nem változott.

A piaci viszonyok és az új értékek elfogadásának társadalomlélektani nehézségeit mi sem bizonyítja ékeesebben, mint az az erőteljesen megnyilvánuló irigység, ami az új gazdasági viszonyok kialakulását az elmúlt évtizedben végigkísérte Kelet-Európában. A teljesítmény és az érdem iránti átható gyanakvás, és mások sikerének elirigylése nem csupán intenzitása miatt különbözteti meg Kelet-Európát a nyugattól. A rendszer-váltó országokban ugyan a nyugathoz hasonlóan megfigyelhető a felfokozott versenytől fakadó irigység (meghatározott irányú irigység), de legalább ennyire erős, ha még nem erősebb az az általános irigység (általános irányú irigység), ami a személyes veszteségérzet ellensúlyozására mindenkitől mindent elirigyel, ettől várva a lelki békét és a saját sors igazolását. Ez az érzés nem valóságos személyek, ellenfelek vagy teljesítmények ellen irányul, hanem a személyes sikertelenség, az általános rosszérzés és a politikai rendszerből való kiábrándulás megtestesítője, aminek végkifejlete a fennálló rendszer teljes elutasítása. Ennek az irigységnek a lelki társa a düh, ami megjelenik a gazdagokkal szembeni bizalmatlanságban és megvetésben, és aminek manifesztációja a drasztikus jövedelemelvonás vágya mindazoktól, akik az elmúlt egy évtizedet nyereséggel, vagy legalábbis nem veszteséggel zárták.

Miközben a piaci viszonyok feltételei páratlan gyorsasággal és sikerrel épültek ki Kelet-Európában, ez a folyamat a lelkekben nem megnyugvást, hanem inkább diszharmóniát okozott. Mindez pedig előrevetíti az új piacgazdaságok fizikai és lelki kettészakítottságát. Elemzésünk azt kívánta bizonyítani, hogy a gazdasági átalakulás sikere nemcsak a gazdaság belső erőforrásain és teljesítőképességén, hanem a társadalomlélektani tényezőkön is múlik.

Irodalom

- Abercrombie, Nicholas–Stuart Hill–Bryan S Turner (1990): *The Dominant Ideologies*. London: Allen and Unwin.
- Bourdieu, Pierre (1977): *Reproduction in Education, Society and Culture*. London, Beverly Hills: Sage Publications.
- Coleman, James (1989): *Foundations of Social Theory*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Csepeli György–Örkény Antal (1993): Az elitpercepció kognitív és társadalmi meghatározói a mai Magyarországon. *Valóság*, 12: 47–58.
- Festinger, Leon (1957): *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston: Row, Peterson.
- Granovetter, Mark–Swedberg, Richard eds. (1992): *The Sociology of Economic Life*. Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press.
- Kant, Immanuel (1964): *The Metaphysics of Morals*. New York: Harper and Row.
- Kelley, Harold H. (1967): Attribution Theory in Social Psychology. In David Levine ed.: *Nebraska Symposium on Motivatio*. Lincoln: University of Nebraska Press, 178–201.

- Kluegel, James R.–Mason, David–Wegener, Bernd eds. (1995): *Social Justice and Political Change*. New York: Aldine de Gruyter.
- Mason, David–Kluegel, James R.–Khakhulina, Ludmilla–Mateju, Petr–Örkény, Antal–Stoyanov, Alexander–Wegener, Bernd (2000): *Marketing Democracy: Changing Opinion About Inequality and Politics in East Central Europe*. Lanham MD: Rowman and Littlefield.
- Misztral, Barbara A. (1996): *Trust in Modern Society*. Cambridge: Polity Press.
- Örkény, Antal–Liebig, Stefan (1999): Normatív legitimitáció és igazságosság. *Szociológiai Figyelő*, 1–2: 129–140.
- Örkény, Antal–Székelyi, Mária (2000): Views on Social Inequality and the Role of State: Post-transformation Trends in Eastern and Central Europe. *Social Justice Research*, special issue on “Social Justice Beliefs in Transition: Eastern and Central Europe 1991–1996”, 13: 199–218.
- Örkény, Antal–Székelyi, Mária (2000): Images of Justice in East Central Europe: During and after the Transition. *East Central Europe*, 28: 71–94.
- Polanyi, Karl (1957): The economy as an institutionalized process. In Polanyi, K.–Arensberg, C. M.–Pearson, H. W. eds.: *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Glencoe, Ill.: Free Press, 243–70.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Schoeck, Helmut (1966): *Envy*. New York: Helen and Kurt Wolff Books.
- Smith, Adam (1993): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Indianapolis: Hackett Pub. company
- Szabó Miklós (1989): *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986*. Budapest: Atlantisz Program.
- Szántó Zoltán (1994): A gazdaság társadalmi beágyazottsága. Megjegyzések a gazdaszociológia és a szocioökonómia újabb irodalmáról. *Szociológiai Szemle*, 3: 141–145.
- Uslaner, Eric M. (2002): *The Moral Foundation of Trust*. Cambridge University Press.
- Weiner, Bernard–Frieze, Irene H.–Kukla, Andy–Reed, Linda–Rest, Stanley–Rosenbaum, Robert M. (1972): Perceiving the Causes of Success and Failure. In Edward E. Jones et al. eds.: *Attribution: Perceiving the Causes of Behavior*, Morristown/New York: General Learning Press, 95–120.
- Zukin, Sharon–DiMaggio, Paul eds. (1990): *Structures of Capital. The Social Organization of the Economy*. Cambridge University Press.

Szakolczai Árpád

AZ AXIÁLIS KOR AVAGY A GLOBALIZÁCIÓ ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN

Bevezetés: a szociológia és a „nagy kérdések”

A szociológia bátran, nagy kérdések feltevésével kezdte. Mi a sajátossága annak a világnak, amely kialakulóban van? Mi a modern társadalmak lényege, alapvető jellege? Honnan ered ezek különös dinamizmusa? Milyen változások tették lehetővé a modern fejlődésmenet kibontakozását, és milyen irányba fog ez elvezetni? Ilyen és hasonló kérdéseket tettek fel a szociológia ‘alapító atyái’ és klasszikusai.

E kérdések egyáltalán nem voltak elvontak, spekulatívak, valóságtól elszakadtak, akadémikusak. Éppen ellenkezőleg, azok tették fel őket, akik maguk is részesei voltak a folyamatoknak: politikai és gazdasági kríziseknek, főleg forradalmaknak és háborúknak; akik azokat szenvedő felekként átélték, a dilthey-i *Erlebnis* értelmében: akik jelen voltak akkor és ott, amikor és ahol valami történt. A klasszikus szociológia személyes élettéményeken és azok értelmezésén, az azokra történt reflexiókon épült.

Pontosan ezért volt szükség létrehozásához jókora adag bátorságra. A személyesen átélt élményekre épülő tudás mindig nekiütközik az intézményekben megtestesült és ott megmerevedett tudásanyagának. Frissessége felpeszdti a gondolkozást, de egyben kiváltja az ellenérzést is annak, aki erre már nem képes, de aki papír és pozíció birtokosa; és nem minden ok nélkül, mert az újfajta tudás elkerülhetetlenül gyakran félresiklik, és túlzásokba esik. A szociológia létrejötté és akadémiai karrierje csak akkor érhető meg, ha rekonstruáljuk az új és szemtelen tudományág pacifikálásán munkálkodó gondolkodók szándékainak és stratégiáinak ambivalenciáját.

A bátorságtól a bolondságot csak egy rövid lépés választja el. És valóban, ahogy a középkorban az udvari bolondok vették fel a korábbi századok igazmondó filozófusainak a szerepét, úgy a szociológia szülőágyánál is felettébb ‘gyanús’ bábák segédkeztek; olyanok, akiket aztán a szakma jó hírnevén munkálkodó utódok meg is próbáltak méretre szabni, vagy teljesen elfelejteni. A két legnyilvánvalóbb ilyen személy Henri Saint-Simon és Gustave Le Bon voltak, akik döntő hatással voltak például Durkheim gondolkozására; de említhetjük Comte-ot is, aki élete végén már nem pozitivistá szociológia, de teológia megalapításán munkálkodott; vagy Nietzsche, aki hatása Simmelre és Weberre volt meghatározó erejű; vagy éppen a szintén számos problémát okozó, és tényleg leginkább problematikus Marxot. Parsons az ilyen ‘zavarkeltő’ gondolkodókat igyekezett eltávolítani a szociológia történetéből, és kísérlete Durkheim és Weber normalizálására, vagy Simmel és Marx (és közvetve Nietzsche) kizárására ‘sikert’ is aratott.

A normalizálás egyben a nagy kérdések elfelejtéséhez vezetett. Ennek programmatikus megfogalmazása Parsons kor- és pályatársához, Robert Mertonhoz fűződik, a ‘középfokú elméletek’ ismert tana révén. A mából visszatekintve, Merton

léptéke még túl nagy is mondható, hiszen napjainkra már az ici-pici elméletek lettek az uralkodóak, aminek prototípusai, noha ellenkező oldalakon, a racionális választások elmélete és a különféle szexuális identitásokra alapuló elméletek: az elszigetelt én egyre jobban különködő preferenciáin való, befelé forduló, narcisztikus elmerengés (Lasch 1996).

Az 'axiális kor' tézise

Az elmúlt évtizedekben azonban – egyebek mellett – erőre kapott egy olyan kutatási irány is, mégpedig a hagyományos szociológia kellős közepén, amelyik a leghosszabb távú történelmi perspektívában kívánja újraértelmezni a modernitás kérdéskörét. Ez az 'axiális kor' tézise, aminek újrafelfedezése és a történelmi-elméleti szociológia középpontjába állítása Shmuel Eisenstadt érdeme.

Eisenstadt 1923-ban, Lengyelországban született, vagyis annak a 'nagy nemzedéknek' a tagja, aki a legfogékonyabb életkorban élte át a második világháborút.¹ Két mestere is volt: Jeruzsálemben Martin Buber, míg Londonban Edward Shils; a kettő között a kapcsolatot pedig az a Karl Jaspers hozta létre, aki nem csupán 'egzisztencialista' filozófus volt, de Max Weber legközelebbi tanítványa, aki közvetlen, személyes hatást gyakorolt Eliasra, Voegelinre és még Parsonsra is;² és aki 1949-ben írt *A történelem eredetéről és céljáról* című könyvében felújította a történelmi szociológia és a történetfilozófia kapcsolatát, megfogalmazván az 'axiális kor' tézisének.

A tézis egyszerű empirikus generalizáción alapul, és első megfogalmazása legalább is a 19. század elejéig nyúlik vissza. A kiindulópont egy egybeesés: a világ legkülönbözőbb területein a legnagyobb hatású vallások és filozófiák jó része egy viszonylag szűk időtávon belül jött létre. A klasszikus héber próféták kora a Kr.e. 8–6. századok; alig később, a 7–5. századokban éltek a preszókratikus filozófusok Görögországban, Konfuciusz és Lao-ce Kínában, vagy Mahavira (a jainizmus alapítója) és Buddha Indiában. Mindez Jasperset arra indította, hogy Weber történelmi összehasonlító vallás-szociológiai munkái nyomán – aki maga is Nietzsche követője –, és Hegellel szemben e kort tegye meg az emberiség történetének értékszempontból döntő fordulópontjának, 'axis' vagy 'axiális' pontjának.

E tézisével Jaspers nem állt egyedül. Vele csaknem egy időpontban, a második világháború apokaliptikus eseményeinek hatására mások is hasonló gondolatokat fogalmaztak meg: így Lewis Mumford (1956), aki a negyvenes évek végén szintén felfedezte, Jasperstől függetlenül, az 'axiális kort'; vagy Johannes Kühn, Reinhart Koselleck disszertáció-mestere, aki 1947-ben hasonló témáról tartotta lipcei székfoglaló előadását. Magyar szempontból különösen érdekes, hogy az 'axiális kor' egyik legfontosabb teoretikusa Hamvas Béla, aki 1942–43-ban írta egyik főművét, a *Scientia Sacrat*, mely szintén a Kr.e. 600-as év eseményeivel kezd (Hamvas 1995/6, I: 15–19, 268). De Jaspers ötlete foglalkoztatta a két legjelentősebb gondolkodót, aki a 20. szá-

1 Ennek tagjai között vannak Victor Turner (szül. 1920), Mary Douglas (szül. 1921), Hadot, Goffman, Colin Turnbull és Michel Henry (szül. 1922), Girard, Hennis és Koselleck (szül. 1923), Pizzorno (szül. 1924), Bauman (szül. 1925), vagy Foucault (szül. 1926).

2 Parsons (1978) egyik utolsó írását épp Jaspersről publikálta.

zadban a világtörténelem dinamikájával foglalkozott, Arnold Toynbee-t és Eric Voegelint is.

Az axiális kor tézise a második világháború egzisztenciális hangulatában és élmény-együttesében gyökerezett, és felvillantotta annak a lehetőségét, hogy végre megértsük, mi történt velünk ebben az enigmatikus században. A hidegháború beköszöntével azonban e lehetőség bezáródott, és a hangsúly más megközelítésekre került: a modernizáció elméletére, amely a történelmet, az untalan ismételt liberális szokás szerint, *tabula rasa* újra akarta indítani, hogy egyben örökre befejezze; valamint a különböző marxista és freudo-marxista kritikai-radikális elméletekre, amelyek mindig kész – és mindig félresikerült, félrevezető – válaszokkal, és nem a kérdésekkel kezdtek. Voegelin 1974-es könyve, amelyik az ‘axiális kor’ helyett az ‘ekumenikus kor’ fogalmát javasolta, magányos hang volt a sivatagban, ahogy sokáig Elias vagy Foucault munkái is.

A tézist Eisenstadt állította munkája középpontjába az 1980-as években.³ Az 1990-es években az axiális kor témája köré munkacsoport szerveződött, neves elméleti szociológusok részvételével. A munkacsoport szervezői, Eisenstadt mellett, Wolfgang Schluchter és Björn Wittrock voltak – előző az egyik legfontosabb Weber szakértő, a *Max Weber Gesamtausgabe*, Weber összes művei kritikai kiadása egyik főszerkesztője és a Heidelbergi Egyetem szociológia-professzora, utóbbi pedig a SCASSS, a skandináviai elit kutatóintézet igazgatója. A rendszeres résztvevők közé tartozott Alessandro Pizzorno, a háború utáni olasz szociológia doyenje, aki Teherán, Párizs, Urbino, Oxford, Milánó és Harvard után a firenzei Európai Egyetemnek volt professzora, és az egyéni és kollektív azonosság-elméletek egyik legfontosabb klasszikusa; valamint Johann Arnason, aki Reykjavik, Prága, és Frankfurt után (ahol PhD-jét Habermas alatt szerezte) Ausztráliában tanít. Az utóbbi években a munkacsoportot Peter Wagner és Bo Strath koordinálja, mindketten a firenzei Európai Egyetemen tanítanak. De közel áll az ‘axiális kor’ problematikájához Bernhard Giesen munkája is, aki a konstanzi egyetem professzora, Koselleck alatt tanult, Eisenstadt-tal fontos cikket publikált a ‘kollektív azonosságtudat’ kérdéséről, míg újabb munkáiban az ‘axialitás’ témáját a XIX. századi német fejlődésre alkalmazta.

Szélesebb kontextus

E cikk célja azonban nem csupán az axiális kor gondolatmenetének a bemutatása, hanem annak továbbvitele, mégpedig egy új tézis megfogalmazása irányában: az axiális kor és a Voegelin által elemzett ekumenikus kor az első globális korként azonosíthatóak, és mind e kor dinamikájának megértése, mind az akkor és ott induló folyamatok feltérképezése központi fontosságú a mi korunk, a modernitás, vagyis a második globális kor elemzéséhez.

3 Ennek első jele 1982-es, széles körben olvasott és hivatkozott cikke volt. 1986-ban jelent meg *Az axiális kor civilizációinak eredetei és diverzitása* címmel egy vastag könyv, ami az téziszről szervezett első konferencia anyagát tartalmazta. A könyv 1987-es német kiadását 1992-ben egy háromkötetes folytatás követte.

E tézis megalapozásához a cikk gondolatmenete négy irányból keres elméleti támogatást. Az első lépés azon gondolkodók munkásságának az összefoglalása, akik a modern társadalmak kialakulását és fejlődésdinamikáját hosszú távú történelmi perspektívába próbálták helyezni. Közülük volt, aki ezt közvetlenül az axiális kor tézisével vitatkozva tette (Voegelin); volt, aki a tézist függetlenül fedezte fel (Mumford); és voltak, akik más, de összehasonlítható fogalomkörben gondolkodtak (Foucault, Elias, Mannheim vagy Borkenau). Az e munkák metszéspontján található, Nietzsche és Weber csapástörő kutatását továbbvivő irányzatot ‘reflexív történelmi szociológiának’ neveztem.⁴

A felsorolt, történelmi kérdéseket a jelenből és elméleti-értelmező perspektívából megközelítő szerzők többsége közép-európai volt, és a klasszikus német filozófiai hagyományból indult ki. E nézőpontot egyfelől kiegészíti, másfelől – paradoxikusan – éppen módszertanilag alapozza meg az az etnológiai, antropológiai és etnográfiai kutatásokra épülő irány, amit – az előző elnevezés mintájára – ‘reflexív antropológiai szociológiának’ lehetne nevezni. Ez az irányzat is visszanyúlik klasszikusokra, Weber és Mannheim helyett Durkheimre és Maussra, akik először használták fel az új antropológiai kutatások eredményeit a szociológia megújítására. A legfontosabb ide sorolható kutatók között megemlíthető Gregory Bateson, Colin Turnbull, Paul Radin vagy René Girard neve, de leginkább Victor Turneré, és a van Gennep munkássága alapján általa továbbfejlesztett ‘liminalitás’ fogalma. Ehhez az irányzathoz tartozó gondolkodók többsége, ahogy azt már Durkheim kiemelte, az angolszász gondolatkörhöz tartozott.

A fogalmat az ‘átmenet rítusai’ elemzésére vezette be van Gennep és fejlesztette tovább Victor Turner. E rítusok olyan szertartások, melyek egyéneknek vagy egész közösségeknek egy potenciálisan veszélyes és nehéz átmeneti időszakon való túljutását segítik elő. Ilyen rítusok az egyén szintjén a felserdülést szentesítő beavatási szertartások, a házasság, a kereszttelő, a halott virrasztása vagy a halotti tor; a közösség egésze szintjén pedig leginkább az évszakok változását ünneplő szertartások: a farsang, az új kenyér ünnepe, vagy a szilveszter. Ezen ünnepek során a társadalmi különbségek hirtelen eltűnnek, a rend koordinátái mintegy zárójelbe kerülnek, a határok porózussá, a tiltott dolgok megengedhetővé válnak: a gyermekből felnőtt lesz, a felnőttből gyermek; az úrból szolga, a szolgából úr; a férfi nőnek öltözik, a nő férfinak. Ezt az ideiglenes, átmeneti, karneváli állapotot fogja meg és elemzi a liminalitás fogalma. Mint későbbi, többségében poszthumusz íásaiban Turner (1982: 12–7, 1985a, 1985b) felismerte, a ‘liminalitás’ fogalma egybeesik Dilthey *Erlebnis* (élelmény) fogalmával, és egyben empirikus támaszt ad annak, megoldván ezzel a klasszikus német filozófiai gondolkodás egyik legfontosabb problémáját.⁵

A harmadik segédírány mintegy az előző kettő metszéspontján helyezkedik el, és az összehasonlító mitológiával foglalkozó kutatókat gyűjti egybe. Ide tartozik az a Georges Dumézil, akit Foucault módszertani szempontból egyik legfontosabb forrásának tekintett; vagy a korábban már említett Girard, aki nagyhatású elméletét egyszerre

4 Ld. Szokolczai (2000); ld. még Szokolczai (1998, 2003).

5 Turner munkájának jelentőségét az ‘axiális kor’ tézisére egyébként már Eisenstadt (1995: 280–327) felismerte. Röviddel halála előtt Turner részt vett egy Eisenstadt által Jeruzsálemben szervezett konferencián az axiális kor és a liminalitás kapcsolatáról.

építette összehasonlító antropológiai és mitológiai kutatásokra. Ezen irányzat legfőbb képviselői közé fontos közép-kelet európai gondolkodók is tartoznak, így Kerényi Károly (aki az 1930-as években barátjával, Hamvas Bélával együtt a magyar gondolkozás újrászületését próbálta, tragikus sikertelenséggel, megvalósítani) és Mircea Eliade (aki barátaival, Ionesco-val, Ciorannal és Noica-val egy hasonló, a történelem által szétfúj, ígéretes gondolati központba tartozott).

Végül a negyedik megközelítést azok a gondolkodók képviselik, akik az utóbbi évtizedekben újraírták az ókori filozófia történetét, központba állítva azt az évezredekben át elfelejtettényt, hogy e filozófia nemcsak absztrakt, elméleti elfoglaltság, de egyben életforma volt. A kulcsszerepet itt is francia és közép-kelet-európai gondolkodók vitték: Pierre Hadot, aki Weberhez, Simmelhez, Jaspershez és Foucaulthoz hasonlóan Nietzsche-től és Kierkegaardtól indított, és aki döntő hatást gyakorolt Foucault utolsó munkáira; az általa 'felfedezett' svájci André-Jean Voelke és lengyel Julius Domanski; a cseh Jan Patočka, akinek 1973-ban, az illegális 'repülő egyetemen' Platonról és Európáról tartott szeminárium-sorozata napjainkra végre a gondolkozás középpontjába került; de ide sorolható, munkájával és életével, a már említett Hamvas Béla és Constantin Noica is.

Az 'ekumenikus kor' tézise

A huszadik század talán legfontosabb történetfilozófusa, Eric Voegelin munkájának évtizedeken át az egyik fő mozgatórugója az 'axiális kor' tézisével való dialógus volt, mely az 'ekumenikus kor' tézisében csúcsosodott ki.⁶ Voegelin az eredeti jaspersi tézist, Toynbee nyomán, mind fogalmilag, mind időben kiterjesztette. Jaspers a hangsúlyt a spirituális, vallási vagy filozófiai fejleményekre helyezte. Voegelin szerint azonban csaknem ugyanannyira fontos volt két másik fejlemény: a világalomra törő birodalmak, valamint a történetírás egymással szorosan összefüggő kifejlődése. Az 'ekumenikus kor' mint a hódítások kora egyben történeti kontextusba segített helyezni a nagy világvallások és filozófiák egyidejű kialakulását. Az új fogalom Voegelin szerint egyben érvénytelenítette az 'axiális kor' korábbi, szűkebb fogalmát.

Voegelin hozzájárulása az 'axiális kor' vitához kulcsfontosságú. Az az állítás, hogy a fogalmat az 'ekumenikus kor' tézise feleslegessé tette, azonban elsietett. Vizsgáljuk meg a kettő pontos kapcsolatát.

Axiális vagy ekumenikus kor?

Kiindulópontként szolgáljon az az ötlet, hogy e két fogalom nem egyszerűen rivális megfogalmazása ugyanazon jelenség-együttesnek, hanem a hangsúlyt annak két különböző elemére helyezi. Voegelin figyelmét főleg a birodalmi lét élmény-együttesére fordítja, míg Jaspers a szellem mozgására. A kettő szoros kapcsolatban van, hiszen a szellemi mozgást az egyre erősödő háborúskodások krízishullámai provokálták. A tör-

6 A részleteket ld. Szokolczai (2003: 83–87). A fogalmat Voegelin Polübiosztól, az első összehasonlító történésztől vette, aki átélte Hellász római meghódítását.

ténelmi valóság és a gondolatok története közötti kapcsolatok pontosabb feltárására itt bevezetjük a liminalitás fogalmát.

E fogalom segítségével tisztázható a birodalomépítés és a spirituális megújulás kapcsolata. A spiritualitás, a szellem forrongása liminális jelenség: válságtünet. Az axiális eszmerendszerek abban a viszonylag szűk időszámban jöttek létre, amikor a világbirodalom éppen kialakulóban volt. Innen egyben az axiális kor hosszának problematikája is újra vizsgálható. Jaspers a különös egybeesésből indult ki, de az axiális kort mégis hosszán húzta meg, Kr.e. 800-tól egészen 200-ig. Ezzel szemben Hamvas Béla egy sokkal szűkebb időszámbot hangsúlyozott, a Kr.e. 6. századot. Toynbee, majd Voegelin ismét egy tágabb időtávra helyezte a hangsúlyt. Kinek van itt igaza, és miben?

Időbeli liminalitás

Az axiális és ekumenikus korok pontos koordinátáinak meghatározásához térjünk vissza a kiindulópontokra, a nagy világvallások és világhatású filozófiák sajátos egybeesésére, melyet különös erővel jelez Hérakleitosz (550k–480), Buddha (560k–483), és Konfúciusz (551–479) születési és halálozási dátumainak szinte teljes egybeesése. Ez Hamvas Béla szűk és pontos kronológiájának ad igazat Jaspers-szel szemben. Egyébként is, a Kr.e. 6. század előtt egyedül Izraelben lehet próféták koráról beszélni; és a párhuzamos jelenségek az 5. század elejével be is fejeződnek, utána már csak Görögországban marad még fenn a szellemi pezsgés.

Hogy kapcsolható mindez a birodalom-építéshez? Az első ‘új típusú’ birodalom, amely célként az egész világ meghódítását tűzte ki maga elé, a Kr.e. 10. évszázadban létrejött és 8. században megerősödött új-asszír birodalom volt (Leick 2001: xxii, 224–42). Birodalmak, vagyis nagy területre kiterjedő uralmak korábban és későbbben is keletkeztek a világ számos pontján, de ezek általában megmaradtak egyfajta ‘természetes’ határokon belül, melyeket részint a földgolyó alakja (folyók, hegyek, tengerek), részint a kultúra (nyelvek vagy etnikumok) határoztak meg. Az új-asszír birodalom volt az első olyan alakulat, amely teljes egészében szilárd belső mag nélküli katonai gépezetté alakította át magát, így hódítási törekvései elől minden ‘természetes’ határt felszámolt.

A forrongás, amit ez az eleinte lokális pezsgés kialakított, fokozatosan, spirálisan kezdett innen terjedni, a káoszelmélet, a tömegpszichológia, vagy a ragályos betegségek mintájára. A 8. században jön létre a fríg birodalom, legendás királyokkal, mint Gordiusz vagy Midász; a 7. században pedig a lüd birodalom, szintén közismert nevekkel: Gügesz vagy Kroiszosz (Krözus). Az, hogy az asszír nevek héber, a fríg vagy lüd nevek görög közvetítéssel máig közismertek maradtak, noha e birodalmak évezredek óta nyom nélkül tűntek el a Föld színéről, szinte archetipikusan jelzi, hogy mindezen obskurus jelenségeknek köze van saját, mai azonosságtudatunkhoz; a nevekhez kapcsolódó gazdagság, pedig a korábban ismeretlen léptékű vagyonthalmozást. Végül az első valóban világméretű birodalmat a 6. században Perzsia hozta létre.

Ezzel egyben elérkeztünk az axiális kor szívébe, mégpedig igazi szimbolikus értékkel. A Perzsa birodalom meteorikus emelkedése pontosan behatárolható, szűk időtartamhoz köthető. A kezdet Kr.e. 546, a híres csata Kroiszosz és Kürosz között; kulcsdátum 538, Kürosz beveszi Babilont; végül 525, amikor fia, Kambüszesz Egyip-

tomot hódítja meg. Nem lehet kérdéses, hogy e csaták híre bejárta a földgolyó nagy részét; és ez egyben magyarázatot sugall az axiális kor legkísértetesebb egybeesésére, Buddha, Konfúciusz és Hérakleitosz egyidejűségére. Ehhez csupán a liminalitás fogalmát kell pontosítani, hangsúlyozva az egyéni és a kollektív liminalitás egybeesését, ezzel egyben Mannheim Károly nemzedék-elméletét pontosítva. A döntő események mindazokra, akik azt átéltek, nagy hatást gyakorolnak; de a legtartósabb, legprovokatívabb hatást azokra teszik, akik éppen ez időben mennek át saját, egyéni életük legfontosabb átalakulásán, a felnőtté váláson. Ez általában a 13–18. életév körül következik be; a modern társadalmakban több tényező együttes hatására szinte klinikai pontossággal köthető a 18. születésnaphoz. 2500 évvel ezelőtt természetesen hasonló pontossággal elérhetetlen akár a születési dátumot, akár az érettség időpontját illetően. De az szinte biztosra vehető, hogy a három nagy gondolkodó mindegyike épp a Perzsa Birodalom hirtelen felemelkedése alatt élte meg a felnőtté válást; és legalábbis megfogalmazható a hipotézis, hogy ennek köze lehetett az egyidejűséghez.

Térbeli liminalitás

A képet az időbeli liminalitásról kiegészíti a világbirodalmak terjeszkedésének térbeli határvonzata. A bepörgő háborúskodás első gócpontja Elő-Ázsia, nem messze, csak kissé északabbra a városi civilizáció ősi központjaitól (Egyiptom és Mezopotámia): AsszírIA (Észak-Mezopotámia), valamint Kelet-Anatólia (Frígia és Lúdia). Az első valódi világbirodalmat Perzsia hozta létre a 6. században. Az axiális kor a Perzsa Birodalom által kiváltott világméretű krízis 'határ'- vagy 'liminális' jelenségének tekinthető. Nem a közös gondolkör vagy kultúra, hanem a közös sors, a születő világbirodalom határvidékén való lét, a meghódítottság fenyegetettsége, majd – az esetek többségében – valósággá válása egyesítette Görögország és Izrael, vagy India és Kína gondolat- és szellemvilágát.

Az axiális kor két legfontosabb szellemi központja Iónia és Palesztina voltak. A szellemi pezsgés legelőször Palesztínában indult meg, azon a tengerparti vidéken, amely már évezredek óta sajátos köztér volt Egyiptom és Mezopotámia, az ókor két nagy birodalma, valamint egyben a tenger és a sivatag, a hegyek és a síkság, a városi, falusi és nomád pásztorkultúra között; mégpedig annál a zsidó népnél, amely hagyományának középpontjában épp a két nagy birodalomból való, legendás őshökhöz (Ábrahám és Mózes) kötött sikeres menekülés, majd hosszas vándorlás áll. A másik spirituális forráspont, Görögország, pontosabban Iónia (hiszen a preszókratikus gondolkozók kivétel nélkül ióniai városokban, vagy azok gyarmatain éltek) földrajzi és geopolitikai helyzete Palesztínával kísérteties hasonlóságot mutat. Szintén tengerpart, szintén a Földközi tenger keleti szélén; szintén két kultúrvidék határmezsgyéjén, Európa és Ázsia között; végül szintén a pezsdülő birodalom-építkezés peremén, csak épp annak észak-nyugati, és nem dél-nyugati csücskén.

Noha a Perzsa birodalom és a preszókratikus filozófia létrejöttét nem szokás összekötni, a személyek, események, és témák sokszoros egybeesése ismét csak nem lehet pusztán a véletlen szülötte. Az első nagy preszókratikus filozófus, Anaximandrosz központi fogalma, a filozófia 'első szava' (Patocka 1983: 70) éppen az *apeiron* (a 'végtelen' vagy 'határtalan') volt. Anaximandroszt a filozófia mellett a földrajz meg-

alapítójának is tartják, az első gnómon felfedezőjének. A földrajz és a határ fogalmának szoros kapcsolatát nem kell bizonygatni, mint ahogy azt sem, hogy a földrajztudomány a geopolitikai gondolkozás számára alapvető fontosságú. Thalész még az eget kutatta, a hagyományos babiloni papi kultúra mintájára, és eközben az ismert anekdota szerint bele is esett egy lyukba; Anaximandrosz már a földet, és nagyon is benne élt a világban. Iónia perzsa meghódításának dátuma Kr.e. 546; és különösen figyelemre méltó az a tény, hogy a hagyomány mind Thalész, mind Anaximandrosz halálát épp erre az évre teszi.

Az 546-os év nem hozta rögtön a preszókratikus gondolkozás végét. A forrongás még nem fejeződött be; Ióniát egy csata nem pacifikálta. A döntő fordulat 494-hez köthető, amikor az ióniai görög felkelést leverik, Milétoszt (Thalész, Anaximandrosz, és Anaximenész szülővárosát) lerombolják, és ezzel a perzsa uralom konszolidálódik. Ennek következményeként az ióniai preszókratikus filozófia fejezete bezárul, helyét átveszik az ióniai gyarmatokra (mint Abdera vagy Lentini) menekült, vagy már ott született szofisták.

Palesztina, majd Iónia hosszú évtizedeken át találta magát a birodalmi pezsgés határán, míg az áradat túl nem csapott rajtuk. India és Kína jóval távolabb voltak az eseményektől: az előbbi csak rövid időre és részben került perzsa fennhatóság alá, míg az utóbbihoz az eseményeknek csak a hullámai jutottak el. A hatás is, a távolság egyenes függvényében, csekélyebb volt, mind a belső átalakulásokat, mind azok szélesebb kihatását tekintve.

Az axiális és ekumenikus korok definíciói

Történelmi korszakokat nehéz pontos dátumokhoz kötni, hiszen a korszakváltások nem esnek egyszerűen egybe csaták dátumaival. Esetünkben azonban, és éppen a birodalomépítésből eredően, az axiális és ekumenikus korok, legalábbis első megközelítésre, markáns időpontokhoz kapcsolhatóak. Az ekumenikus kor az első igazán világméretű birodalom, a Perzsa Birodalom létrejöttétől az ókor utolsó nagy birodalma, a Római Birodalom felbomlásáig tartó időszakként határozható meg. Kezdőpontnak vegyük Kr.e. 525-öt, hiszen Egyiptom meghódításánál nehéz jobb, egyszerre valódi és szimbolikus dátumot találni; míg hasonlóan szimbolikus erejű végpontnak a római birodalom bukását jelző Kr.u. 476-ot. Mindez egy pontosan ezeréves periódust ad meg, mint a világbirodalmak korát.

Ehhez képest az 'axiális kort' mint az első világbirodalom időbeli és térbeli határain feltörő spirituális forrongások korát a Kr.e. 6. századra helyezhetjük, azzal, hogy e korszak átnyúlt az 5. század első felére.

Politikai ellenállás

A világbirodalom építéséhez vezető hadjáratok és hódítások addig ismeretlen szenvedésekhez vezettek, és egyben, a globális liminalitás következtében, spirituális erőket szabadítottak fel. A folyamat visszafordíthatatlannak tűnt és bizonyos értelemben annak is bizonyult; de egyben ellenállásba is ütközött. Nem véletlenül, ez a politikai el-

lenállás ott volt a legélesebb és legnagyobb kihatású, ahol az axiális gondolkör is a legerősebb volt, vagyis Izraelben és Görögországban.⁷ E két régió hozta létre a két mindmáig leghatalmasabb, megmozgató erejű politikai eszmerendszert is: a népuralom és a demokrácia fogalmait.

Izrael

Az az axiális korról kapcsolatban gyakran megfogalmazott elképzelés, hogy ez a transzcendentális áttörés kora volt, kevés kapcsolatban, a külső helyzettel és a politikával, kétszeresen is téves. Egyfelől, mivel igazi transzcendentális élmény az axiális korban magában kevés volt (se a preszókratikusok, se Lao-Ce, se Konfuciusz, de talán még Buddha sem igen tekinthető annak), inkább azon kívül található (Zarathustra, Mózes, Jézus, Mohammed); másfelől, az első nagyhatású és az axiális korban megismétlődő transzcendentális áttörésnek, a hébernek, szoros politikai vonzatai voltak. Ábrahám Isten-élménye ugyanis az Ígéret Földjének és a kiválasztott nép világ feletti uralmának hitét vonta maga után. Voegelin (1956) itt éles különbséget tesz az élmény potenciális egyetemessége és annak törzsi álommal félresiklása között. A liminalitás fogalmával ezt tovább lehet vinni, és az ábrahám transzcendentális élmény sokszorosán liminális körülményeivel magyarázni: a sivatagban való hosszú, otthonatlan és gyermektelen vándorlással (Szokolczai 2003: 92–4). Függetlenül a külső interpretációtól, a tény a transzcendentális élmény agresszív, direkt politikai értelmezése annak átélői részéről.

A (vélt?) ígéret betarthatatlansága a külső világbirodalmi forrongás hatására vált nyilvánvalóvá és problematikusává. A profetikai forrongás ezzel közvetlen kapcsolatban állt, és három klasszikus próféta által megfogalmazott különböző válaszhoz vezetett. Ézsaiás szerint ez a nép igazi próbatételét jelentette: ha hű lesz Yahweh-hez, az bármikor lesöpri ellenségeit. E nézetet Voegelin (1956) ‘metaszatikus hitnek’ nevezte, és egyben minden későbbi, valóságtól elrugaszkodó, utópikus gondolkodás egyik kútforrásának. Jeremiás Jeruzsálem elestét, a ‘hamis prófétákkal’ szemben, már elkerülhetetlennek tartotta, de ezt ő is a nép viselkedéséhez kötötte, így egyben, Weber (1982: 472–3) szerint, az újjászületés forrása lett. Végül Deutero Ézsaiás (Ézsaiás 40–55), a babiloni fogság végének prófétája, egyben az utolsó nagy klasszikus próféta, közel került az univerzalitás eszméjének megfogalmazásához.

E nézet azonban nem lett társadalmilag döntő. Az elit még hosszan Babilonban maradt, ott kifejlesztette a törvény rituális, a radikális elkülönülésre építő értelmezését, az *önmegalázás és a csúfság pozitív értékelését* és a világban *idegen szemmel* való járást (Weber 1982: 527–9), és ennek ellenpólusaként a mindent varázsütésre megoldó, a földi hatalmat megadó Messiás várását. És amikor visszatért, Ezsdrás vezetésével, akkor egy addig az emberiség által nem ismert szertartásra került sor, az ‘idegen feleségek’ elbocsátására. A jelenet, ahogy az összehívott nép a zuhogó esőben azon izgul, hogy a főpapság hogy fog ítélni (Ezsdrás 10: 9), kinek kell feleségétől és fiától örökre

⁷ Izrael politikai jelentőségét még Róma számára is hiba lenne lebecsülni. A római történétírók szerint az első századokban Palesztina helytartója a hadsereg második emberének számított, komoly eséllyel a császárságra.

elbúcsúznia (hiszen *valának a feleségek között olyanok is, a kik már fiaikat szültek* – Ezsdrás 10: 44), a közép-kelet-európai valóságot, például Örkény híres novelláját idézi. Az ‘Isten választott népe’ elképzelése, az ekumenikus korban, egyetemes horderejű transzcendencia helyett az első ‘faji törvényekhez’ vezetett.

Hellász

Az épülő világbirodalommal szemben a leghatásosabb, legendás ellenállást az Athén által vezetett görögség fejtette ki a perzsa háborúkban. A Kr.e. 490-es marathoni, majd a 480-as szalamiszi csaták jól ismertek. A váratlan és nagyhatású következmény a birodalom terjeszkedésének megállítása volt, mintegy másfél évszázadig.

Noha Dávid és Góliát legendája a másik, héber hagyománykörből ered, mégpedig épp az izraeli állam alapítása legendájából, a hasonlat a görög eseményekre is áll. Érdemes ezek néhány elemét feleleveníteni, az eddig is használt módszertan segítségével. Először is az események újból igazolják a liminalitás fogalmának analitikus hasznosságát. ‘Normális’ körülmények között száz csatából százat az óriási számbeli fölényben levő perzsa hadsereg nyert volna meg. Marathonnál azonban a ravasz görögök sikerrel kiaknázták a perzsa hadsereg partraszállásának ‘liminális’ mozzanatát: a csatában verhetetlen sereg e pillanatban, mint egy ‘szükségét végző vadállat’, egyszeriben sebezhetővé vált.

Az első görög győzelem nem lehetett döntő; a következő perzsa támadás csak idő kérdése volt. A feszült várakozás, az ideiglenesség ismét jellegzetesen liminális pillanatot kreált, most időben és nem térben; és az ilyen pillanatok sajátossága, hogy ösztönözheti mind a racionális gondolkozást, mind a misztikus, természetfeletti élményeket. A Kr.e. 490 és 480 közötti évtizedben legközelebbi szövetségesei is magára hagyták Athént; a delphi jós is, szinte szerepéből kiesve, az azonnali menekülést tanácsolta; de a reménytelen helyzetben egy ember, Themisztoklész kiagyalta azt az örültnek tűnő, de talán egyetlen lehetséges tervet, ami győzelemre vezetett.⁸

Az események másik döntő eleme az athéni győzelem és a demokrácia kölcsönhatása. A maratoni és szalamiszi diadalok alig néhány évtizeddel Kleiszthenész reformjai (Kr.e. 508) után következtek be. Túlzás lenne azt állítani, hogy a győzelmek ‘oka’ a demokrácia volt; noha az is kétségtelen, hogy e tényezőnek is volt, és nem is elhanyagolható, szerepe. A lényeg inkább abban állt, hogy a demokratikus kísérlet és Athén növekvő politikai súlya egymást erősítették; vagyis, hogy a híres athéni demokrácia épp annyira következménye is volt a perzsa háborúk győzelmeinek, mint annak oka. Itt ugyanolyan jellegű, de – legalábbis egy ideig – ‘jóindulatú’ spirális mozgás figyelhető meg, mint a birodalom-építésnél.

Athén Periklész alatt érte el virágkorát. Az athéni demokrácia létrejötté, konszolidálódása és működése egyaránt néhány nagyhatású, karizmatikus egyén tevékenységéhez köthető. A demokrácia éppen nem a ‘tömeg’ uralmát jelenti, hanem szoros kapcsolatban van a nagy egyénnel. Athén fénykora Periklész nélkül elképzelhetetlen; csakúgy, mint a firenzei reneszánsz Lorenzo Medici nélkül.

8 Ld. Christian Meier (1996). Meier hangsúlyozza az egyes esemény és az egyedi gondolkozás módszer-tani fontosságát (pl. 26.o.).

Az emberi szellem történetében az athéni győzelem legnagyobb hatása az axiális kor kinyújtása volt. Izraelben, Indiában és Kínában a spirituális forrongás az 5. század közepére már befejeződött. Athénban azonban épp ekkor kapott új erőre, mégpedig először a drámában, és csak később a filozófiában. Itt fogható meg a preszókratikus és a klasszikus görög filozófia alapvető élményháttérbeli különbsége. A preszókratikusok Ióniában éltek, a birodalmi, majd perzsa hódítása fenyegetése alatt; a klasszikus görög filozófia viszont Athénban jött létre, mintegy száz évvel később, a perzsák elleni győzelmet követően; noha nem a demokrácia fénypontján, hanem éppen annak hanyatlásával, vagyis ismét krízistünetként.

Athén virágkora, a görög demokrácia kora az ekumenikus kor sajátos alperiódusának tekinthető; egy olyan kornak, amikor a világbirodalom terjeszkedése váratlanul megbicsaklott. Ez az alkorszak is pontos határvonalakhoz köthető: a kezdőpont Marathon és Szalamisz, Kr.e. 490–480; a végpont pedig Nagy Sándor és a makedón világbirodalom létrejötte, Kr.e. 336–323.

A nemzedéki elemzés a görög kultúra virágkorára is alkalmazható, és az adatok némileg megbízhatóbbak voltak miatt az eredmény is kicsit pontosabb lesz. A kulcsélmény a szalamiszi győzelem; így várható, hogy a klasszikus athéni kultúra virágkora olyan személyekhez kapcsolódik, akik a győzelmet épp a felnőtté serdülés pillanatában élték meg, vagyis Kr.e. 500–495 körül születtek. Athén négy legfontosabb politikai és szellemi személyisége, Periklész (az athéni államférfi), Szophoklész (a legnagyobb dráma-költő), Pheidiasz (a szobrász-építész) és Anaxagorasz (az első athéni filozófus) születését tényleg e dátumhoz szokták kötni. Szophoklész esete különösen paradigmátikus érvényű, hiszen a legenda szerint ifjúként az athéni győzelmet ünneplő kórusban énekelt. De hozzákapcsolódik a szalamiszi csatához a másik két nagy dráma-költő neve is: Aiszkhülosz részt vett a csatában, Euripidészről pedig azt mesélték, hogy épp aznap született.

Ez utóbbi viszont egyben azt is jelzi, hogy Euripidész már egy következő nemzedékhez tartozik, a 490–480 között születettekhez. E nemzedék legismertebb tagjai Protagorasz (c.490–c.420) és Gorgiasz (c.485–376) voltak, a nagy szofisták: a későn születettek; Nietzsche és Weber terminológiájával, az epigonok. A szofista gondolkodás, az elvont, absztrakt spekuláció, a gondolatok csűrése-csavarása akkor és azoknál jön létre, akik akkor születtek, amikor a nagy események már lezajlottak, a kocka már el volt vetve, és akik számára már nem az események átélése volt a döntő, hanem vagy a megváltoztathatatlanba való beletörődés, vagy a tettről való lemaradás egyaránt le-sújtó élményérzete. A szofisták így mindig epigonok, gyakran egyben menekültek; és noha szerepük – szellemi fölényük miatt – jelentős lehet választott hazájuk oktatásában, legalább akkora hatásuk lehet annak 'ártatlanságának megrontásában', ami egyébként a 'felvilágosítók' tevékenységének ambivalenciáját azóta is fémjelzi.

Az utána következő nemzedékekhez, az athéni demokrácia problematizálódásához köthető az ókori filozófiai három legnagyobb gondolkodója, Szókratész, Platón és Arisztotelész. A korszak vége ismét szimbolikus, minden magyarázatnál jobban illusztrálva a gondolatok és a birodalmak történetének összefonódását: az utolsó nagy klasszikus gondolkodó, Arisztotelész – a filozófus-király helyett – a legnagyobb ókori hadvezér és egyben a legelső igazán globális birodalom létrehozója, Nagy Sándor házi oktatója volt.

Axiális szellemiség mint válasz

E ponton eljutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy mi újat hoztak az axiális kor szellem- és gondolatrendszerei: milyen válaszokat adtak koruk krízisére. A részletes tartalmi elemzésre egy cikk keretei között nyilvánvalóan nincs lehetőség. Célunk csak annak a feltérképezése, hogyan lehet e gondolatköröket mint liminális krízisre adott válaszokat elemezni. Az elemzés két módszertani elvet követ. Egyfelől az ideákat különválasztjuk a kérdés megfogalmazására és az arra ennek függvényében adott válaszra, a hermeneutika kérdés-feleletre építő dialógus-elmélete, a foucault-i *problématisation* (probléma-tematizáció), a weberi *Fragstellung* (kérdés-feltevés), vagy a hankissi diagnózis értelmében. Másfelől a liminalitás fogalmát követve különbséget fogunk tenni az axiális és az ekumenikus korokban, a liminális 'pillanatban', majd a 'permanens liminalitás' időszakában megfogalmazott gondolatok között.

Az axiális kor válasza

A szűk értelemben vett axiális kor gondolatkörének elemzésére Turner liminalitás fogalma tökéletesen alkalmazható, és ez egyben Hamvas Béla meglátásait igazolja. Turner érvelése szerint az átmenet rítusaiban az adottnak, magától értetődőnek vett rend kereteinek felbomlása ösztönzi mind a reflexivitást, mind a spiritualitást, és ez a társadalom központi, szent értékeinek intenzív, élményszerű átéléséhez vezet (Turner 1967: 101–3). Éppen ez történt az axiális kor csúcspontján: a kihívás, a háborúk elhárapódzása, az erőszak robbanása minden egyes érintett kultúra mélyéről elhozta azok legfontosabb értékeit, mégpedig, különösen erőteljes, összpontosított formában. Ezek egyszerre voltak közösek, hiszen a normális emberi élet alapkoordinátái mindenhol ugyanazok, egyek, ahogy azt éppen az axiális kor legfontosabb szereplői hangsúlyozták; de egyben különbözőek, amennyiben a részletek az egyes kultúrák megélt történetének, és az ezekben gyökerező konkrét hiteknek és reményeknek a függvénye.

A mérték visszaállítása

Tézisében Jaspers, és azóta is a többség, a gondolatok tartalmi újdonságát hangsúlyozta. E felfogás szerint az axiális kor hirtelen áttörést jelentett a szellem és a lélek világában: a transzcendentális spiritualitás megjelenését. Hamvas azonban egészen másként fogja fel a folyamatot. Szerinte az újdonság nem a gondolatok tartalmában rejlett, hanem inkább azok megjelenésének módjában. E cikk felfogása, az új spiritualitásnak a liminális válsághoz kötése egybecseng a hamvasi állásponttal. Az az elképzelés, hogy az emberi viselkedésnek összhangban kell lennie a mértékkel, a normával, a törvénnyel, nem volt, nem lehetett új. Szinte minden korábbi társadalom alapjában hasonló normákat és erkölcsi törvényeket követett, mint amiket az axiális kor nagy gondolkozói. Az újdonságot a kihívás, a mérték elvesztése jelentett, és ennek a kihívásnak feleltek meg a válasz módozatának újdonságai.

Hamvas ezen újdonságot két fogalommal, a 'Könyv' és a 'Szakrális Szubjektum' fogalmaival jellemezte, melyek együtt az 'Élet Mestere' voltak (Hamvas 1995/6, I: 75),

és melyek közel álltak a weberi 'etikai' és 'példaadó' prófécia fogalompárosához (Weber 1992: 153–4). Az első újdonságot a 'könyv' jelentette; az elképzelés, hogy a törvényeket és a titkos szent tudás egészét egyszeriben le kellett jegyezni. Korábban e tudás szájról szájra terjedt, személyes tanításon alapult, a tanulás sikerét a jelöltnek beavatási szertartáson kellett bizonyítania, így e tudás írásba foglalása elképzelhetetlen volt. A leírás egyszerre veszélyeztette a tudás titkos és személyes jellegét. A tanítások leírása is egyedül fenyegetettséggel magyarázható, és ellenállásba ütközött, amire ismert példák a pitagoreusok, az epikureusok vagy a kelta druidák. A törvények és a mérték szintjén tehát nem nagyon beszélhetünk újításról, a változás csak abban állt, hogy a hagyomány egyszeriben írásba foglaldott, ezzel egyben megmerevedett.

A másik, szorosan kapcsolódó újítást a tudás egy személyben koncentrálása jelentette. A tudásanyag könyvben 'objektíválása' és nagy személyiségekben 'szubjektíválódása' épp úgy szorosan összetartozik, mint – egész más kontextusban – a személyi kultusz és a bürokratizáció. A kiemelkedő egyén, a Szakrális Szubjektum éppúgy a korábban egységet alkotó hagyományegyüttes koncentrációját és átmentését jelentette, mint a Szent Könyv (Hamvas 1995/6, I: 67–83). A kettő abban is összetartozott, hogy a Könyvben is a hangsúly nem a törvény betűjére került, a tiltásra és a büntetésre, hanem arra, hogyan lehet a normális emberi viselkedés pozitív modelljét lefektetni.

Az axiális kor klasszikus gondolkozói számára a fő kérdés tehát a mérték helyreállítása volt. Buddha, Lao-Ce, Konfúcius vagy a héber próféták ezzel kapcsolatos tanításai jól ismertek. Példaként hivatkozunk röviden Hérakleitoszra, aki a mértéknek és a mérték egységének legfontosabb, paradigmatis filozófusa volt.

Hérakleitosz egyfelől az emberi világ és a kószmosz mértékének (*logosz* és *metrosz*) azonosságát hirdeti. Örök mértékre jár a világegyetem: *Ezt a kozmoszt itt, amely ugyanaz mindenkinek, sem isten, sem ember nem alkotta senki, hanem volt mindig és van és lesz örökkön égő tűz, amely fellobban mértékre és kialszik mértékre* (B30, ld. még B69, B94). De egy és közös az emberi élet mértéke, a *logosz* is: *ahhoz kell igazodni, ami közös. De bár a logosz közös, úgy él a sok ember, mintha külön gondolkodása volna* (B2); pedig *[n]em tőlem, hanem a logosztól hallván, bölcs dolog elismerni, hogy minden egy* (B50; ld. még B1, B41, B102, B60). Ezen emberi *logosz* mértéke pedig az isteni, *[m]ert minden emberi törvény egyből táplálkozik, az isteniből* (B114).

A *logosz*, a mérték figyelmen kívül hagyása nemcsak *hübrisz* (B43, B112), de egyben értelmetlenség, sőt butaság (B5, B9, B19, B86–7, B95, B104). Az életformává vált mértéktelenség és ostobaság pedig a világ valóságosságának tagadásához, illúzióhoz, álomléthez vezet: *Az ébren levőknek egy és közös a világuk [az alvóknak mindegyike pedig] külön [világba lép]* (B89); melyből keserű a kiábrándulás: *Csak el ne hagyjon benneteket a gazdagság, epheszosziak, hogy rátok bizonyuljon a nyomorúságtok* (B125). Ez az álomvilágban lebegő valaki Hérakleitosz számára az elszigetelt, önmagában és önmagának való, alvajáró egyén, az *idiotes*, akit fel kell ébreszteni. E feladatot Szókratész fogja felújítani.

A korai ekumenikus kor diagnózisai

Az axiális kor gondolkodói kevés figyelmet szenteltek a pontos diagnózis megfogalmazásának. A rend felbomlott; ennek az oka az volt, hogy egyes emberek önhittségük-

ben átlépték a határokat, megsértették a mércét; a probléma magától értetődő volt, a gondot csak az jelentette, hogyan lehet elérni az igaz útra való visszatérést. A bajok forrásának azonosítására csak az ekumenikus kor gondolkodói kezdtek figyelmet fordítani; vagyis akik akkor nőttek fel, amikor a birodalmi lét tartóssá vált. E diagnózisok megfogalmazásában különösen fontos szerepet játszottak az ióniai ‘szofista’ történészek: a perzsa háborúk történésze, Hérodotosz, valamint a peloponnészoszi háború történésze, Thuküdidész. Ők voltak az elsők, akik a háborúk egészét átlátták, sőt, azt kutatásuk tárgyává tették;⁹ élet-élményeiket pedig térben és időben egyszerre határozta meg a marathoni és szalamiszi győzelmek reflexív távolsága, és Iónia perzsa meghódításának tartós valósága.

Kinészis

Hódítások, háborúk, és egyáltalán a sors csapásainak elszenvedése mindig az emberi kondíció részei voltak. A világhódító birodalmak korában azonban e jelenségek minden mértéken túlléptek. Az események szenvedő résztvevői azonban csak nehezen tudták összekapcsolni a dolgokat, és hosszú időbe telt, amíg egyáltalán nevet adtak annak, aminek részesei lettek; amíg reflexív távolságot tudtak nyerni az eseményektől.¹⁰ Nem véletlen, hogy az első gondolkodók, aki képes volt a jelenségegyüttest mint egységes egészet szemlélni és megnevezni, történetírók voltak. Jellemzi a résztvevők nehézségét az események összekapcsolására, hogy Thuküdidész előtt még a viszonylag korlátozott területre kiterjedő peloponnészoszi háború eseményeit is csak részeként fogták fel, egyedi harcokként és hadjáratokként; Thuküdidész volt az első, aki mindezeket összekapcsolta és a ‘peloponnészoszi háború’ gyűjtőfogalmát, valamint a ‘kinészis’ kulcsfogalmát megalkotta (Voegelin 1957a: 351, 358). A görög szó egyszerűen csak mozgást jelent; de Thuküdidész egy sajátos mozgásként határozta meg a háborút: egy önmagát növelő, gerjesztő mozgásként, ami idővel olyan momentumot hozott létre, amit már nem lehet megállítani.

Paradigmatikus értékű itt Hérodotosz elbeszélése a görögök elleni háborút vitató gyűlésről, majd Xerxész álmáról. Mérsékletre intő tanácsosaival szemben Xerxész először a háború mellett dönt, de később, legfőbb tanácsosa szavaira emlékezve, aki az egyéni hübrisz veszélyeire figyelmeztette, meggondolja magát. Éjjel azonban a háború mellett szóló álmóvíziót kap. A következő éjszaka erre tanácsosa fekszik a királyi ruhában, a királyi ágyba, és ő is ugyanazt az álmod kapja. A történet Goffman tollára való: az azonosságot a ruhák és a jelképek, a szerep adják; a fő tanulság pedig az, hogy a gépezet, ha már beindult, nem egyszerűen az egyéni ambíció függvénye; továbbpörgeése megállíthatatlan.

Csakúgy, mint az ‘ekumenikus kor’ esetében, itt is – Voegelin nyomán – a kulcsfogalmat maguk a kortársak adják. A kiindulópont tehát egyáltalán nem véletlen; sőt, túlzás nélkül lehet azt állítani, hogy a kinesisz fogalma a lehető legjobb helyről és pillanattól származik.

9 A görög *hisztor* szó jelentése szemtanú, a *hisztoria* jelentése pedig kutatás.

10 Lásd Elias (1987b: 45skk.) mesteri elemzését a reflexivitás és az örvényszerű mozgás kapcsolatáról.

A történetírók jelentősége többek között abban állt, hogy írásaik döntő hatást gyakoroltak a klasszikus filozófiára, elsősorban Platónra.

Az emberi mozgatóerők

Ha a környező világ egy frenetikus, egyre jobban felpergő, ellenállhatatlan mozgásfolyamat hatása alá kerül, adódik a kérdés, hogy honnan ered ez a dinamika: ki és mi mozgat? Platón gondolkozásának egyik alapkérdése az emberi lény belső mozgatórugói voltak, melyet talán legnagyobb hatású dialógusában, a *Szimpoziumban* vetett fel.¹¹ Platón szerint az embert a lélek mozgatja, a lelket pedig a szellemek (daimonok), melyek közül a legerősebb és legambivalensebb az érosz. Ez a 'szellem' a legerősebb, hiszen semmi olyan könnyen és olyan mélyen nem képes az embert a hatalmába keríteni; de egyben a legambivalensebb, hiszen itt a legnehezebb eldönteni konkrét esetekben, hogy hol húzódik a jó és a rossz határa. Az érosz egyszerre képes felemelni az embert, és porba súlytani; nagylelkűvé és nemessé tenni, vagy vágyai szolgájává.

Az emberi lélek mozgatórugóinak kérdése örök probléma. A problémát nem egyszerűen a lélek mozgása jelenti, hanem az, ha ez elveszíti a mértékét, a harmonikus, kiegyensúlyozott irányát, vagyis ha túlzásokba esik, és az ezekre felépített azonosságtudat rabjává válva mindezek következményeképpen elveszíti a különbségtétel képességét. E jellemhibára a görög gondolkodás, főleg a büntetőjog már régóta kifejlesztett egy technikai kifejezést, a hübrisz fogalmát.

Hübrisz

Ha egy ember túllép a mértéken, olyan cselekedetet követ el, ahol és amikor ez nem egyszerűen a törvény vagy a szokás ellen vét, hanem saját önhiúsága, önzése és önfontossága miatt áthágja a normális emberi határokat, akkor az hübriszt követ el. A hübrisz nehezen megfogható fogalom, ami a mi fogalmaink szerint viszonylag elnézhető hibákat torol meg rendkívül szigorúsággal (Gernet 2001). Nem véletlen, hogy a mérték, a logosz nagy filozófusa, Hérakleitosz egyben a hübrisz fő diagnosztája is volt: *A hübriszt jobban kell oltogatni, mint a tűzveszedelmet.* (B43).

A történészek, jogászok és filozófusok mellett a fogalom az athéni tragédia számára is központi volt. A paradigmikus darab az Oidiposz király, melynek egyik kulcsmondata épp a hübriszről szól: *A gőg a zsarnok ágya* (873. sor). De hogy került e két a fogalom előtérbe a demokratikus Athén színházában? A választ klasszikus művében Knox (1957) próbálta megadni, amit Foucault (1990) is felhasznált Oidipusz-elemzésében. Knox szerint Szophoklész arra akarja rádöbbeneni nézőit, hogy a zsarnokság mint létforma, ami korábban még csak egyes vezetők sajátossága volt, már az átlagos athéni polgár mindennapi viselkedés-formájává vált. Ahogy – máshol, máskor – minden egyes párttitkár kicsiben Sztálint vagy Rákosit igyekezett játszani, úgy a demokráciában egyszeriben csak – mondja Knox szerint Szophoklész – mindenkiből önhitt, felfuvalkodott, gőgös, csak a maga javával törődő minizsarnok válik.

11 Ld. Plotinosz, Szt. Ágoston, Ficino olvasatait.

Imitáció

Mind az emberi motiváció kérdésköre, mind a hübrisz vádja kulcsfontosságú a kinészis dinamikájának megértéséhez, de korántsem elégségesek. Legnagyobb hibájuk, hogy a bűnöst és az okot az egyén szintjén keresik. De, ahogy azt Xerxész goffmani álma paradigmatis érvénnyel megvilágította, a frenetikus, spirálisan áramló mozgással szemben az egyes ember tehetetlen. A mozgás nem egyszerűen belülről indul – noha onnan is, és főleg azon keresztül pörög fel és tovább –; és nem állítható le az egyén szintjén, noha – ismételten – a túlzás, az arrogancia, az önhittség és önzés kulcsszerepet játszanak a mozgás áttételezéseiben.

Az egyszerre egyéneken átható és egyben közösségi mozgásfolyamat paradoxonát az imitáció fogalma oldja fel, ahogy ennek diagnózisához megint csak Platón került a legközelebb, és ismét csak gondolkodásának szinte a határán, a környezete számára és azóta is alig érthetően. A klasszikus athéni dráma és a történetírók nyomvonalain Platón inkább csak megérezte, mint precízen megmagyarázta, hogy az utánzás ártalmatlannak tűnő jelenségei bizonyos körülmények között katasztrofális következményekhez vezethetnek, és így 'ideális államából' száműzni kívánta a művészeteket. Ez az ötlete szinte érthetetlen volt a nagy athéni színház árnyékában, és vádjaival Popper csak szélső, bár kétségkívül abszurd esetét adja Platón teljes félreértésének. Csak az imitáció elméletei, Tarde és Girard munkássága, valamint a liminalitás fogalma felől válik megérthetővé az, hogy Platón itt is mennyire éles szemmel látott. Hiszen a színház és a rituálé kathartikus élménye, a liminalitás ambivalenciájának logikáját követve, könnyen vezethet a szenvedélyek felszításához vagy az értelem elaltatásához, álomba és illúzióba ringatáshoz. Platón kortársai pedig már nem a nagy drámaköltők voltak, hanem a közönséget csiklandozó komédiások; csakúgy, mint a politikában nem periklészi formájú államférfiak, hanem a nép kegyeit kereső demagógok.

Innen nézve jobban érthetővé válik a belső mozgatóerők problematikája is. A két leginkább ismétlésre, utánzásra, imitációra forgó emberi cselekvésforma a szexualitás és az erőszak. Mint az erőszak, mind a vágy szinte 'fertőző' módon terjed, spirálisan éltetve magát. A 'megeőrszakolás', 'hódítás', 'felizgatás' és 'szítás' szavak jól jelzik háború, erőszak, hatalom és szex szoros, potenciálisan rövidre záródó kapcsolatát.

Ha a mozgás egyszer beindul, akármilyen kis forrásból is, túlzással és utánzás útján terjed tovább, aláássa a mértéket, sőt, épp a mérték áthágásával tudja pörgését egyre jobban fokozni. A törvény és a tiltás módszerével nem állítható le, hiszen erejét éppen a liminalitásból, a határvonalak áthágásából, a transzgresszióból nyeri.

De hogyan indul el ez a folyamat? Ki vagy mi indítja el a pörgést? És milyen formában voltak képesek ezt a kérdést a kortársak akkor és ott felvetni? E kérdés radikális feltételére a hellenisztikus kor eklektikus világába kell betekintenünk.¹² Előbb azonban térjünk ki Platón erőfeszítésére, aki Voegelin és Hamvas szerint egyaránt az axiális kor gondolkodásának csúcspontja.

12 A Hellenizmus kora és a mai kor hasonlóságaira Alessandro Pizzorno hívta fel a figyelmemet. Ugyan-csak tőle tudom, hogy a 'hellenisztikus' szót először Szt. Pál használta a leveleiben.

Platón szintézise

A platóni megoldás központi eleme a mérték helyreállítására a filozófus-király vezette városállam eszménye volt. E javaslat és annak történelmi sorsa elbírálásánál azonban fontos a pontos rekonstrukció, elkerülve azt a naiv és egyoldalú félreolvasást, ami például Poppert jellemzi. A filozófus először is nem a 20. századi filozófiai-professzort jelenti, hanem azt az új típusú egyént,¹³ aki életét a bölcsesség szeretetének szenteli. A filozófia tehát legelőször is életforma volt, és nem elméletalkotás. Továbbá a filozófia mint életforma és a filozófiai meggyőzés számára kulcsfontosságú volt a szavak és a tettek, az elméleti tanítás és az életmód harmonikus egysége, amint a ‘parrézia’ szó fejezett ki.¹⁴

A filozófus-király eszméje és eszménye tehát korántsem az elméleti ember hübrisztikus zsarnokságát jelentette, hanem kísérlet volt az örök, isteni mértéken alapuló rend emberi értelem és etika alapján történő újraalkotására. Ne feledjük, hogy a mérték Platón szerint isteni volt, és épp itt volt közte és a szofisták között az egyik legfontosabb vitapont.¹⁵ A kísérlet azonban tényleg kudarcba fulladt, mégpedig példaszerrű, jelképes értékű kudarcba: Platón kísérletei Szicíliában pusztán hatástalanok maradtak, de legfontosabb tanítványa, Arisztotelész nem egy filozófus-királyt nevelt ki, de a világ első valódi meghódítóját.

A kudarc mindhárom kulcsdimenzióban továbbkövethető. A filozófia mint a mértéket betartó és megvalósító embertípus eszménye csupán egy szűk elit foglalatossága lett, és ezen belül is szinte már Szókratész halálának a pillanatában a gondolkozás és életstílus eszménye szétesett. Hasonlóképpen kimérának bizonyult a polisz, a városi demokrácia eszménye: az ekumenikus kor globális kihívására a kis, zárt közösség nem adott választ, nem beszélve arról, hogy nem számolt le sem a vérségi kapcsolatok rendjével, sem az áldozati mechanizmussal. Az isteni mérték földre hozására a pusztán emberi erőfeszítés alkalmatlannak bizonyult.

A késői ekumenikus kor diagnózisai és ‘megoldásai’

Nagy Sándor birodalma, majd a hellenizmus hasonló hatást gyakorolt a mérték és a megoldás keresésére a görög világban, mint a mintegy 200 évvel korábbi események tettek Izraelre. A nagyszabású és nagyhatású spirituális teljesítmények kora véget ért, a szellemi élet egysége szétesett, és mind a megoldás-javaslatok, mind a diagnózisok között eluralkodott a szélsőségesség: a mérték újraállítása helyett a mértékteleenség.

13 A ‘philoszófia’ szó Platón nyelvújítása, a preszokratikusok magukat nem filozófusnak, hanem fiziológusnak hívták.

14 A fogalom Foucault utolsó két évi Collège de France-ben tartott előadásainak központi témája volt (Foucault 1996; Szokolczai 1998: 179–86, 253–6; 2003: 170–240).

15 Platón *Állam*, 365d-e; *Törvények*, 716c. Ld. még Voegelin (1957a, 1957b).

Az ördögi és a 'trickster'

A további értelmezéshez térjünk ismét vissza a liminalitás fogalmára. A liminalitás ugyanis éppen a határokkal játszik. A liminalitás a rituálék világa, a színpadé vagy a karneválé; a szabályok, a világ normális menetének áthágásáé. Mindez nem öncélú, hanem a rend megújítása érdekében történik. A rendet pedig állandóan meg kell újítani, akár az egyéni élet vagy a természet menetének változásainak követéséért; akár a mindennapi rutin unalmának megtöréséért.

A liminalitás, a játékok, színjátás, karnevál, tréfák minden emberi közösség számára alapvetők. De minden társadalom egyben jól tudja azt is, a liminalitás a tüsszel való játszást jelenti, és éppen ezért az ilyen cselekedeteket csak sajátos módon, és főleg a hivatásos 'ceremóniamesterek' felügyelete alatt engedi csak eljátszani. A normális és liminális idő és tér különbsége alapvető.

Azonban szintén minden kultúrában létezik egy olyan figura, aki számára a liminális lét, az árnyékban bujkálás, a határokon és határokkal játszás mindennapivá, sőt lényegévé vált. E figura a 'trickster', a trükk- vagy viccmester, egyben csaló, szélhalmos és bohóc. A figura klasszikus antropológiai leírását Paul Radin (1957) adta meg, Carl Jung és Kerényi Károly utószavaival megjelent könyvében, de skandináv változatáról szól Georges Dumézil (1986b) egyik legfontosabb könyve is, és ide tartozik a görög félisten Hermész, aki ismét csak Kerényi munkásságának állt egyik központjában. A trickster nemcsak ambivalens figura, hanem maga az megtestesült ambivalencia: a világ második teremtője az egyik oldalon, dühödt romboló a másikon; egyszerre jellemzi a kielégíthetetlen szexualitás és ennek jelképe, az óriási phallosz, valamint a tehetetlen impotencia; jó pajtás és viccmester, de egyben kíméletlen csaló, sőt kegyetlen gyilkos.

A kialakuló világbirodalmi pezsgés, a frenetikus kinészsiz maga a permanens, tartós és világméretű liminalitás; vagyis abszurd. Kell, hogy ebben a hagyományos trickster is megjelenjen, új életre kelve. És valóban, az 'új világ'-ban nemsokára meg is jelenik egy figura, amelyik a trickster sajátos továbbfejlődésének tekinthető: az ördög. Az ördög a trickster negatív lenyomata: összes káros tulajdonságának egybesűrítése, minden pajkossága, ambivalenciája nélkül.

Az ördög 'megjelenését' a kereszténységhez szokás kötni. Ez azonban így nem igaz. A figura kifejlődésének a lényege az ambivalencia elvesztése, a rossztulajdonságok egy egyértelműen visszataszító, negatív lényben való összpontosítása. Ilyen értelemben a figura előfutára a perzsa Ahriman, minden duális világnézet őse.

A következő fontos mozzanat nem az ördög megjelenéséhez, hanem a trickster eltűnéséhez kapcsolódik. Ha a világ, a mindennapi élet túl stabil, rutin, unalmas, akkor az ambivalencia a változás, a megpezsztülés forrása. Ha azonban a változás, a káosz, a frenetikus mozgás válik rutinná, az ambivalencia elviselhetetlen. Ahhoz, hogy az ördög figurája megjelenhessen, a tricksternek el kellett tűnnie. Ez zajlott le a mítoszok, a bennük való hit elvesztésének hosszú folyamatában.

Az ördög mint a mozgás oka, az örök kísértő és mozgató azonban csak jóval később lépett a színre. Sokkal nagyobb hatással volt, legalábbis hosszú ideig, az ezzel épp ellenkező elképzelés, miszerint a bajok gyökerét nem lehet egy ellenséges, gonosz figurában externalizálni, hanem a világ maga ilyen; nem az ördög a bűnös, hanem az egész teremtés elhibázott. Ez az elképzelés állt a Weber által a 'világ vallásos visszautasításának' nevezett irányzatok mögött.

A világ vallásos visszautasítása

A világ visszautasításának első diagnózisa Nietzschehez, az európai nihilizmus fogalmához kapcsolódik. Nietzsche szerint kora a nihilizmusba süppedt, és ennek a forrása a keresztény életidegenség, a világ rendjének nehezteletéből (*ressentiment*) fakadó visszautasítása, az értékek átértelmezése volt. Weber (1982: 291–388) ezt dolgozta tovább, kritikai távolságot tartva legfontosabb történet-szociológiai esszéiben. De ezt folytatta Eric Voegelin (1952) is ‘gnoszticizmus’ tézisével, valamint Norman Cohn (1970, 1993), aki a világvégét váró elméletek és mozgalmak előtörténetét kutatta.

Mind mindenhol, Nietzsche itt is rendkívüli érzékenységgel ismerte fel a problémát, de a választ elszette. Az axiális kor, de még inkább az ekumenikus kor gondolatvilágának központi kérdése ugyanis valóban a ‘világ’ volt: az a ‘valami’, ami az egész ‘ismert’ vagy ‘lakott’ földgolyón, az ‘oikoumené’-n történt; ami a dolgokat hatalmába kerítette. A jelenség annyira hasonló volt napjainkhoz, vagyis ahhoz a korhoz, amiben már legalábbis egy jó százada élünk, hogy itt Thomas Mannt kell hosszabban idézni: *Hans Castorpnak úgy tetszett, nemcsak ő maga jutott holtpontra, hanem mindenki, a világ, “az egész” ugyanilyen holtpontra érkezett, helyesebben: úgy érezte, nehéz itt az egyedül az általánostól különválasztani [...] e fordulat óta a fiatalember úgy érezte, a világ és az élet lejtőre jutott, furcsán, aggasztóan eltorzult, mintha egy démon ragadta volna kezébe az uralmat, gonosz és bolondos démon, amely már jó ideje tekintélyes befolyást fejtett ki, most azonban oly féktelen nyíltsággal ragadta kezébe az uralmat, hogy méltán kelthetett titokzatos rémületet és szökési gondolatokat.* (Mann 1960: 361–2)¹⁶

Ennél jobban, és főleg rövidebben, nem lehetne megfogalmazni a különböző globális korokban uralkodó élmény- és hangulategyüttes, valamint gondolatrendszerek lényegét.

Innen nézve egyben tisztábban lehet látni azt a problémát is, amit a környező fejlemények az axiális, majd ekumenikus korok gondolkozói számára jelentettek. Az ókor, mint bármilyen kor és hely, embere számára a ‘világ’, a *kószmosz*, a *mundus*, a *ma’at* maga a rend volt, és a világ, mint olyan visszautasítása elmebeteg öngyilkosságnak tűnt. Az axiális és ekumenikus korokban azonban egyszerre úgy tűnt, hogy maga a világ, úgy, ahogy van, halad, ellenállhatatlanul, felpörögve, egy elviselhetetlen, háborúval és erőszakkal, majd elnyomással és tartós szenvedéssel teli, értelem nélküli lét felé. A világ mint magától értetődő rend és a mindennapjaik világának ellentmondása feloldhatatlannak tűnt, létrehozván a mindent fokozatosan eluraló ördögi praktikának, sőt, az egész teremtés alapvető elhibázottságának a képzetét.

Noha a világbirodalom alapításának a motívuma új volt, hadjáratok, hódítások és központsított államok korábban is léteztek. Erre a legismertebb példákat Mezopotámia, valamint az árja hódítás utáni India adta; nem is véletlen, hogy ezek nyomán jött létre a világ vallásos visszautasításának két legrégebbi gondolatforrása. De érdemes az összehasonlító antropológiai és mitológiai kutatások, főleg René Girard (1972, 1982) munkássága nyomán még egy lépést tenni visszafelé az időben.¹⁷ Girard ugyanis épp egy olyan mechanizmust fedezett fel az alapító mítoszok mélyrétegeiben, amelyik szá-

16 Thomas Mann és Weber gondolatkörének kapcsolatáról ld. Goldman (1988, 1992).

17 Ld. még Agamben (1995).

mos döntő hasonlóságot mutatott a világbirodalom építésével. Eszerint minden kultúra forrása az 'áldozati krízis' volt, melynek során az elharapózó és az egész közösség létét fenyegető, mimetikusan felpörgő erőszakhullám egyetlen lehetséges megoldásaként egy ártatlan áldozatot bűnössé tesznek, kizárnak, majd megölnék. E gyilkosság emlékét őrzik az alapítás-mítoszok (elég itt Romulusz és Rémusz történetére, vagy Kőműves Kelemenre utalni), valamint a különböző papi áldozatkultuszok.

A két mechanizmus, a világbirodalom létrejötte és az áldozati krízis között számos feltűnő hasonlóság figyelhető meg. Mindkét folyamat a határok áthágásával, majd felszámolásával indul. A határok, különbségek, disztinkciók eltűnése felerősíti az általános imitációt; mégpedig az ingerült, ideges rivalizálás abbahagyhatatlan ismétlését – abbahagyhatatlan, hiszen a felszámoló határok nem képesek véget vetni a ragályosan terjedő versengésnek és erőszaknak. Korábban e spirális mozgás sokkal kisebb léptékű volt, egyedi kultúrákon belül maradt, és a bűnbak kizárása ezt 'megoldta', az áldozati szertartások pedig bizonyos hatékonysággal megelőzték.

Az kérdés akkor az volt: mi lesz erre most a megoldás?

A jaspersi axiális kor: a megújulás vagy a tehetetlenség kora?

Az axiális kor nagy gondolkodói a körülöttük felpörgő, egyensúlyát és harmóniáját elvesztő világ bajainak okát a mérték elvesztésében, a túlzásban, a hübriszben látták. Ugyanakkor az is egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy ez a mozgás túlnőtt kiváltóin, de egyáltalán az ember, az emberiség erején. Az ekumenikus kor beteljesedésével, a Hellenizmus korától kezdődően, a szemtanúk és átélők a bajok okait is az emberen kívül, kozmikus démonikus erők működésében keresték, majd egyre jobban teret kapott az a nézet is, hogy a világ, mint olyan menthetetlen: az egész teremtés elhibázott volt.

Térjünk vissza itt a kiindulópontunkhoz. Jaspers szerint az axiális kor (Kr.e. 800–200) volt a világtörténelem szellemi-spirituális tengelye. Még pontosabban fogalmazva, Jaspers Hegellel szemben onnan indult ki, hogy nem lehetséges a történelem kulcspontjának Krisztus születését tekinteni; mai kifejezéssel élve (és ez itt nem polemikus anakronizmus, Jaspers pontosan ezt fogalmazta meg más szavakkal) ezt 'politikailag nem korrekt' állítani (Jaspers 1953: 1). E politikai korrektség mostanáig odáig jutott, hogy még teológia-professzorok is könyveikben a 'BC' (*Before Christ*, vagyis Krisztus előtt) kifejezést a 'BCE' (*Before Current Era*, vagyis jelenkor előtt) kifejezésre cserélték.

Az igazság és a politikai korrektség azonban különböző dolgok. Az axiális kor pedig, minden fontossága ellenére, választ nem adott. A probléma egyszerre volt rendkívül egyszerű, és rendkívüli fontosságú. A földgolyó jórészenek átalakítása előbb véget nem érő és minden korábban elképzelhető meghaladó erőszakosságú háborúk színterévé, majd lakosainak lefokozása egy óriásbirodalom alattvalóivá az emberi élet értelmét kérdőjelezte meg, mégpedig egyszerre az egyén és a közösség – amúgy is nehezen elválasztható – szintjén. A kérdés, amit a fejleménnyel szembenézve az axiális kor minden fontos szereplője feltett az volt, hogyan lehet mindezzel szembenézni, és valahogy – részint a régi értékekhez visszatérve (hiszen az alapvető emberi érzelmek és értékek mindenhol ugyanazok, ezeket újra kitalálni nem kellett), részint az új kihívásnak

megfelelve – egy értelmes, értékes, igazságos, józan, normális emberi élethez visszatérni.

Az axiális kor, e gondolat- és szellemkísérletek kora tehát Jaspers szerint a Kr.e. második századdal véget ért. De mi volt az a ‘megoldás’, ami ekkorra tisztázódott, stabilizálódott? Jaspers nem válaszolja meg, nem is teszi fel ezt a kérdést, de ez döntő hiányossága könyvének, és egyben kiindulópontja tarthatatlanságát leleplezi. Ha a szellemi megújulás kérdésköre a Kr.e. második századdal tényleg befejeződött volna, nagyon is silány eredményekkel kellene beérnünk. Hiszen ekkorra a legfontosabb klasszikus görög filozófusoknak szinte a neve is elfelejtődött, Izrael nem volt más, mint egy magába zárkózott, a hellenisztikus uralkodók alatt élő, alkalmanként lázongó tartomány, míg a birodalmi háborúk folytatódtak, annyi különbséggel, hogy ezeket egyre jobban a korábbi birodalmakon kívül esett, az axiális korból is kimaradt Róma hadserege kezdte dominálni.

Az axiális korban felvetett problémákra a valódi, történelmileg hatékony, így szociológiailag döntő fontosságú válasza még évszázadokat kell várni; egészen Jézus megjelenéséig.

A megoldás

E ponton szükséges hangsúlyozni a nyilvánvalót: e cikk szociológiai, nem teológiai elemzés. A cél csupán azoknak az eseményeknek a megértése, amelyek az első globális kor krízisét lezárták, és ezzel egyben azt a korszakot indították el, amelyik a modern korig, vagyis a második globális korhoz vezető fejlődés-dinamikáig tartott. A cél tehát nem egy új dogmatizmus megalapítása, inkább a jaspersi dogmatizmus felszámolása, amelyik kiindulópontja a kereszténység (és egyben az Iszlám) kizárása volt.

A kereszténység válaszána sikeressége egyébként sem vitakérdés, hanem történelmi tény. Mi nem egy gnosztikus, manicheus, platonikus, epikureus vagy sztoikus civilizáció fia vagy utódai vagyunk, hanem egy keresztény civilizációé. Ez persze önmagában lehetne pusztán csak a győztes logikája. De nem is egyszerűen az történt, hogy a perzsa, makedón, majd római birodalmat a ‘keresztény birodalom’ követte. A kérdés annak a megmutatása, hogy a kereszténység pontosan az axiális korban azonosított problémát oldotta meg, az akkor létrejött legfontosabb gondolati és szellemi ötleteket egyesítve.

E cikk utolsó része ezt a megoldást próbálja alapjaiban felvázolni.

A mérték megtestesítése

A mérték szempontjából az axiális kor alapproblémája egyfelől a *Könyv* és a *Személyiség* összehangolása, másfelől az isteni és az emberi világ szférája közötti kapcsolat visszaállítása volt. Az első dilemma módozatai a szavak és a tettek, a filozófia mint elmélet és mint életforma, vagy az etikai és példaadó prófécia kapcsolata. A második, még nehezebben megfogalmazható kérdéskör azt a paradoxont próbálta körüljárni, hogy mit tehet az ember olyan bajokkal találkozáva, amiről tudja, hogy saját, pusztán ‘emberi, nagyon is emberi’ (Nietzsche) módján az nem oldható meg.

Jézus életét és tanítását a legelső idők óta, mint a mérték megtestesítését, az ige (logosz) testet öltését fogták fel. Élete és tanítása szétválaszthatatlan egymástól – hiszen a tanítás volt az élete, fő tevékenysége; és leginkább az életén, tettein és viselkedésein át tanított. Mindez feloldotta az etikai és példaszzerű prófécia dilemmáját. De Jézus nem prófétának hívta és hívatta magát, és nem is rabbinak, mesternek, ahogy az emberek, hanem ‘emberfiának’, majd egyenesen az Isten fiának (Henry 2002: 63–73).

A következő paradoxon-együttes megoldása a tanítást és annak leírását illeti. Jézus nem parancsokat vagy törvényeket adott, és nem Isten szavát közvetítette, mint a próféták, hanem parabolákban beszélt, ami még a tanítványainak is állandó gondot okozott; és azokat nem is írta le. Az ilyen módon adott tanítás azonban ideálisan alkalmas volt arra, hogy erre tanítványai emlékezzenek, azon medítáljanak, és azt majd összegyűjtsék és leírják – nem mint egy törvény vagy parancsolat-gyűjteményt, de mint tettek és szavak együttes gyűjteményét. A mérték megtestesítése így tudott egységet alkotni; és így vált hosszú évszázadokig és évezredekig valódi, az emberi életek sokaságát meghatározó, utánzótt mértékké, az *imitatio Christi* értelmében.

Jézus élete mint az utánozandó minta azonban két problémát vet fel, ami az utolsó században, főleg Nietzsche és Freud nyomán, a kritikák középpontjába került; két komoly vád a modell követhetőségét tekintve. Jézus leírt tetteit két évezred óta vizsgálják árgus szemek, de benne kivetnivalót találni nemigen tudtak. Két dolgot viszont soha nem tett Jézus, ami pedig az ember emberi voltának alapvető lényegéhez tartozik; amiről nemcsak nem számolnak be az evangéliumok, de amit el sem lehet képzelni anélkül, hogy radikálisan át ne alakítanánk róla való képünket. Az egyik a testi szerelem, az érosz, a másik pedig a nevetés, a viccelés, a móka teljes hiánya. Utóbbit Nietzsche vetette fel, az előbbi pedig napjaink szexmániákus korában vált különösen fontossá. De a probléma nem tagadható le: ha minden egyes emberi lény szigorúan követné Jézus mintaéletét, az emberiség kétszeresen halna ki: egyfelől fizikailag, népszaporulat hiányában; de másfelől már eleve, unalomban. Mit jelent mindez?

A válasz ismét az, hogy mindkét elem nem eltagadás következménye, hanem a mérték elengedhetetlen része. A megoldást ismét az antropológiából merített kulcsfogalmak adják: a liminalitás, az imitáció és a trickster. Egy globális, minden határt áthágó liminális krízist csak egy új, szilárd mérték megadásával lehet megállítani; egy ilyen új mértékben pedig semmi sem lehet a trickster ambivalenciájából. E figurának a világ összes hagyomány-rendszerében két alapvető, nagyon-is-emberi, de kikerülhetetlenül ambivalens tulajdonsága van: a felpörgetett, phallikus szexualitás, és a szintén felfokozott, fergeteges tréfálokozás, nevetés és jókedv. Az új mérce csak akkor lehetett hatékony, ha ettől teljes egészében távol maradt. Az emberiségnek az a dolga, egyebek mellett, hogy szeressen és szeretkezzen; vicceljen és nevéssen. De a mérték, amelynek a feladata a világ rendjének helyreállítása, ezt nem teheti meg. Itt állt, és itt áll azóta is, a krisztusi élet utánzásának értelme; a krisztusi karizma és a trickster figura radikális, emberen túlmutató, ‘több-mint-emberi’ szembeállítás.¹⁸

Krisztus élete, tettei és tanításai adták meg azt a mértéket, ami az emberiséget idővel képes volt az ekumenikus kor globális világából, és e világ felbomlásának még kaotikusabb liminális kríziséből kivezetni, mondhatnánk tehát, szociológiaiag. De ez így

18 A modernség szempontjából majd kulcsfontosságú lesz, hogy Ficino keresztény neoplatonizmusában épp e két jelenséget értékelte újjá, a ‘graciózus’ szerelem és nevetés formájában (ld. Boyle 1999).

még nem lenne elég. Ugyanis Jézus élete önmagában, mint azt annyi 19. és 20. századi mű próbálta bizonygatni, alig különbözött egy vándorló tanítóétól, és rövid élete alatt döntő hatást nem fejtett ki. Figyelmén kívül hagyva a csodák kérdését, a meglátás fontossága abban rejlik, hogy – Szókratészhez hasonlóan – Jézus mértékadó hatását nem az élete alatt, hanem halála után, és főleg az akörüli események sajátosságai következtében fejtette ki.

A hatásereő

Itt is azonban nem Szókratész és Jézus hasonlósága, hanem különbsége a döntő, mégpedig kétszeresen. Az egyik a hatás ereje. Szókratész halála filozófussá tette Platont, és ezzel iskolát alapított; de néhány évszázadnyi – nem világrengető – hatás után az iskola gyakorlatilag megszűnt. A másik a különböző hatás valószínű oka. Senki sem állította, hogy Szókratész feltámadt. Jézusról azonban ezt állítják az evangéliumok; és épp e feltámadásélmény volt a döntő forrása a kereszténység tartós, és – ismét csak szociológiailag fogalmazva – ténylegesen világmegrengető hatásának. A mérték erejét tehát nem a tanítás adta, nem is az élet egésze, még csak nem is a halál, hanem a – fogalmazunk így, technikailag – feltámadásélmény.

Szociológusként nem tudjuk ezen élmény valóságát elbírálni. Reimarus, a felvilágosodás egyik késői képviselője azonban úgy érezte, fel van erre jogosítva (Morgan–Barton 1988: 53–4; Reventlow 1984: 214). Elmélete szerint a világtörténelem legjobb viccéről, vagy legnagyobb csalásáról volt itt szó. Élt valami vándortanító Palesztinában, aki összeszedett néhány tanítványt, de idővel összekülönbözött a hatóságokkal, erre keresztre feszítették. A tanítványai, maguk is szedett-vedett csavargók, hogy mentsek a menthetőt, erre összeszedték a fejüket, ellopták a holttestet, és azt kezdték elhíresztelni, hogy a mester feltámadt.

Erre a hipotézisre, megint szociológusként, csak egy ismert mondással felelhetünk: kevés embert sokáig félre lehet vezetni; és sok embert is félre lehet vezetni egy ideig. De hogy kétezer évvel az események után még mindig kétmilliárd ember higgyen az állítólagos csalóknak, ezt egy szociológusnak már nem lehet elfogadnia. Reimarus hatását mindenestre nehéz lenne lebecsülni, hiszen David Strauss közvetítésével a 19. századi német bibliakritika elméleteknek, valamint Bruno Baueren és Feuerbachon át Marx nézeteinek alapforrása lett.

Jézus halálának és feltámadásának élményegyüttese a mérték hatásossá tétele mellett egyben megoldotta azt a két másik problémaegyüttest is, ami a normalitás, a határok elvesztésével, a permanenssé váló liminalitással együtt a krízisélmény központjában volt: az egyik az egyre jobban felpörgő spirális mozgás, az erőszak és hódítás terjedése, a másik pedig az ennek modelljét adó áldozat-mechanizmus leleplezése.

A revelatio mint az áldozat-mechanizmus leleplezése

René Girard (1978, 1982, 1994, 1999) szerint Jézus keresztre feszítése az ősi áldozat-mechanizmus, az ártatlan bűnbak kizárásának és rituális megölésének felélesztése

és színre vitele volt. A folyamatot paradigmaticus erővel fogják meg Kajafás főpap híres szavai: *Ti semmit sem tudtok. Meg sem gondoljátok, hogy jobb nekünk, hogy egy ember haljon meg a népért, és az egész nép él ne vesszen.* (Jn 11: 49–50) A különbség a korábbi bűnbak-áldozatokkal abban állt, hogy Jézus esetében a tanítványok nem fogadták el bűnösségét, hanem ártatlanságát megőrizték, leírták és terjesztették, és ezzel megvetették az egész áldozati mechanizmus leleplezésének az alapját. Girard szerint épp ebben áll a ‘leleplezés’ (görög *apokalüpszisz* és latin *revelatio*) értelme: az összes addigi emberi kultúrának alapmitoszatát jelentő, és a papi áldozatvallások szertartásaiban a világ minden sarkában rendszeresen megismételt bűnbakképzés gépezete ezzel nyilvánosságra került, a kijelölt áldozat ártatlansága kiderült.

A feltámadásélmény segítségével Jézus halála leleplezte azt az áldozati mechanizmust, ami annak a spirális mozgásnak volt a belső, vagyis kis, egyszerű közösségeken belül kialakuló alapmodellje, amely most világméretben, az egész ‘ismert’ vagy ‘lakott’ (ekumenikus) világban pörgött fel. De hogyan volt mindez arra is képes, hogy a globális mozgást is leállítsa; hogy megvesse az alapját egy ellenirányú mozgás felpergésének, ami majd meg fogja azt akadályozni, hogy a majdan széteső világbirodalom tényleg az egész világot maga alá temesse?

A válasz kettős: az egyik inkább csak analogikus, míg a második direkt.

Az ellenpörgés: a gráciák és Isten kegyelme

A Girard által elemzett mechanizmus szűk, egyszerű társadalmakban alakult ki, ahol a ‘dedifferenciálódásnak’, a különbségek elvesztése következtében kialakuló bosszúállás- és erőszakhullámnak, vagyis a liminális krízisnek, csak egy kijelölt bűnbak, vagy áldozati bárány, kizárása és megölése tudott véget vetni. Az ekumenikus korral beköszönő, immár globális krízisnek is csak egy új ‘áldozati bárány’ (vagyis Krisztus) kizárása és keresztre feszítése tudott véget vetni – de ez egyben az egész áldozati mechanizmust leleplezte. E megközelítés összhangban áll az Apokalipszis nagyszabású víziójával, a Bárány és a Birodalom szembeállításával; egyben – a kereszténység egyetemessége miatt – a városállammal való radikális szembenállással.

A magyarázat második, és sokkal fontosabb része egyben a még fennmaradt alapkérdésre is választ ad, és a lazán maradt fonalakat összeköti. Hiszen a dilemma az axiális majd ekumenikus korokban az volt, kap-e az addig nem ismert terhek alatt szenvedő emberiség valami felülről jövő enyhét a meggyötörtetéseire; hiszen önmaga, saját erejéből, megoldást nyilvánvalóan nem tudott kiötlölni. Buddha csak a Nirvánát tudta ígérni az öt követő elitnek; Szókratész csak arra kapott intést, hogy mit ne tegyen, és csak azt tudta, hogy mit nem tud; Platón nem kapott segítséget filozófus-királysága megvalósítására; és nem jött el a diadalmas Messiás sem, immár évezredek óta, Palesztinába. Úgy tűnt, hogy az ég és föld közötti kapcsolat, aminek hitében az emberiség évezredek óta élt, épp akkor szakadt meg, kimérának bizonyulva, amikor arra a legnagyobb szükség lett volna. Az örvénylő, spirális mozgás, amit – ezt már a régi akkádi babilóniaiak Inanna-Ishtar kultusza nyilvánvalóvá tette, és a görög Zeusz-mondák megerősítettek – a háború és a termékenység, az erőszak és a szex egyszerre szítanak, ha egyszer bepörög, pusztán emberi erővel nem állítható meg. Hiszen ki képes beindítani az ezzel szembeszegülő, szintén spirális mozgást, ami a háborúval, hó-

dítással, mohósággal, kapzsisággal és bujasággal szemben a jóindulat és szeretet, a kecs, kegyesség és kellem, az adás és visszaadás graciózus mozgását pergeti fel?

A görögöknek erre is volt egy nagyon régi, még az ősi Krétára, a bájjal és keccsel teli égei civilizációra, a görög és európai kultúra bölcsőjére visszanyúló szimbóluma, ahogy azt Kerényi (1976: 181–3) térképezte fel utánozhatatlanul, és amit Ficino állított a reneszánsz gondolkozásának központjába: a három grácia motívuma, akik Dionüszosz és Aphrodité társai és kisegítői voltak. Noha az alapmotívum ősi, a mozgásmechanizmus csak a Kr.e. 4–3. századokban került leírásra, aminek könnyen lehetett az oka, hogy a spirális, táncszerű ajándékadás motívuma a híres eleüsziszi misztériumok egyik központi, a dionüszoszi eksztázist mérséklő eleme volt.

A kör pedig épp ezzel, az isteni kegyelemmel (görög *kharis*, latin *gratia*) zárul be – nem Krisztus életével és halálával, még csak nem is feltámadásával, hanem lényével, azonosságával. A feltámadás mellett a kereszténység másik legközpontibb, egyben legkontroverzálisabb tézise az, hogy Jézus nem egyszerűen próféta vagy mester, hanem Isten fia. És csakúgy, mint a feltámadásélmény, az Isten-fia-tézis is szociológiaiilag döntő hatású volt. Ezzel, és csak ezzel volt képes a kereszténység valóban megállítani és visszafordítani az erőszakörvény felpörgését; más terminológiával, konverzióvá fordítani a perverziót.¹⁹

Álljon itt befejezésül egy magyarázat és egy példa. A tézis szükségessége a grácia-mozgás modelljével igazolható. A gráciák körkörös mozgása azt a dinamikát szimbolizálja, ahol az emberek közötti kapcsolatok központjában nem a hódítás, élvhajzás és élvezkedés áll, hanem az ajándék adásának, elfogadásának és többszörös visszaadásának a – szintén felpörgésre képes – dinamikája. Az első globális kor, a világbirodalom-építés ellenállhatatlan, ember által meg nem állítható felpörgésének ellenmozgását ez az isteni ajándék indította el, ami Jézus lényében állt: abban a hitélményben, hogy Jézus Isten fia. Ennek az ajándéknak a ténye volt az isteni törődés, kegyesség, grácia bizonyítéka. Ezért van, hogy a ‘kharis’ szó az Evangéliumban Jézus eljövetelének dupla szimbólumává vált, Lukács híres mondatában (Lk 1: 28), ahogy az angyal megszólítja Máriát: *Örülj, kegyelembe fogadott* (az ebből kifejlődött imában *Üdvözlégy, malasztal teljes*, latinul *Ave, gratia plena*). Az eredeti görögben (*Khairé, kekharitómené*) egyfelől mindkét szó a ‘kharis’ származottja, másfelől a Bibliában olyan gyakori jelentéshalmazattal a formális megszólítás egyben a tartalmat, az üzenet lényegét is megadja, a ‘gráciával teljesség’ utalva arra, hogy Mária magában hordozza az ajándékot, és ezért is többszörösen ‘teljes’ gráciával. Ezért van az, hogy a szűz fogantatás, a harmadik legjobban támadott és legfontosabb dogma az előzőeknek csupán következménye, de egyben – és ismét szociológiaiilag, vagyis a hatáserőt tekintve – nélkülözhetetlen.

Mindezzel kapcsolatban szociológiaiilag két dolgot lehet állítani. A három hit – a feltámadásban, Jézus istenségében és a szűz fogantatásban – szükséges volt ahhoz, hogy a kereszténység történelemformáló erővé lehessen képes válni. Ezen három, *élmény*-alapú *hitelem* nélkül az egész kereszténység megmaradt volna egy obskúrus palesztin szekta belügyének. A hit igazságtartalmát szociológiaiilag nem lehet elbírálni. Viszont azt éppen szociológiai szempontból állítani lehet, hogy a kereszténység éppen hogy

19 A krétai labirintusról mint a visszafordulás, a konverzió szimbólumáról ld. ismét Kerényi (1976: 93, 96).

nem maradt meg szektabelügynek, hanem kétezer éve történelemformáló erő; és hogy a társadalomtudományok felől nézve nehezebb amellet érvelni, hogy egy ennyire tartós hitegyüttesnek semmi alapja ne lenne, mint ellenkezőleg.

A példa az egyik legfontosabb és a legdöntőbb pillanatban terjedő ellendoktrínához vagy 'eretnységhez', az ariánizmushoz kapcsolódik. Az ariánizmus központi eleme Jézus isteni lényének tagadása volt. Arius (260k–336) épp a kereszténység birodalmi vallássá válásának idejében dolgozta ki nézeteit, melyet az a híres niceai zsinat (325) vetett el, amely egyben a négy evangélium kanonizálásában is döntő szerepet játszott. Ezzel azonban az ariánizmus nem számolódott fel; épp ellenkezőleg, a római birodalmat a következő században meghódító germán törzsek túlnyomó többsége azt az ariánus hitet fogadta el, ami kompromisszumot jelentett a kereszténység és régi vallásuk között. Mindez ismét csak szociológiai szempontból döntő fontosságú, hiszen a barbár inváziók jelentették a római birodalom felbomlása után az erőszakhullám újabb felpörgését. Vagyis éppen az újabb örvénnyel problematizálódott a felpörgés megállítása, az isteni 'gráciának' a kérdése, és itt fogható meg mind az egyház és a barbár ariánus törzsvézereknek az ellentéte, mind a frank állam közismerten különleges szerepe. Clovis volt az egyetlen germanikus vezér, aki nem ariánus, hanem katolikus hitre tért, majd a frank udvar vált az ír és angolszász misszionárius szerzetesek fő támogatójává (Borkenau 1981). Innen indult az az erőszak-visszafogó és értékmentő civilizációs és kulturális misszió, ami Nagy Károly alatt konszolidálódott, majd az egész középkori Európa alapjává vált.

Befejezés

E cikk kiindulópontját Karl Jaspers 'axiális kor'-tézise szolgáltatta. Hegellel vitatkozva Jaspers azt állította, hogy a világtörténelem fordulópontja nem Krisztus eljövetele volt, hanem az a Kr.e. 8–3. századokig tartó időszak, amikor a világ számos egymástól távoli területén, de főleg Palesztinában, Görögországban, Indiában és Kínában döntő hatású spirituális megújulás indult el.

A cél a napjainkban a szociológiai érdeklődés központjába került tézis felülvizsgálata és pontosítása volt, egyfelől a Jaspers nyomán vagy tőle függetlenül a régmúlthoz forduló történeti szociológia, másfelől az összehasonlító antropológia és mitológia néhány csapástörő képviselője segítségével. Az első lépésben, főleg Eric Voegelin és Victor Turner munkái nyomán, a spirituális forrongás kitörését a kialakuló világbirodalom-alapítás-kísérletekhez, azok idő- és térbeli határához, 'limeséhez' sikerült kötni. A különböző, de egymáshoz számos tekintetben hasonló axiális eszmerendszereket, így mint a globális méretű liminális krízis diagnózisait és az arra adott válasz-kísérleteket elemeztük, együtt a kapcsolódó politikai ötletekkel, melyek között az athéni politikai demokrácia és a héber 'Isten kiválasztott népe' elképzelései voltak a legradikálisabbak és legnagyobb kihatásúak.

Az axiális kor spirituális és politikai kísérletei és mozgalmi azonban nem voltak képesek a válságból kivezetni, és az ekumenikus kor felpörgő, spirális örvényét egy emberibb világ felé visszafordítani. A cikk utolsó része azt mutatta meg, hogy pontosan hogyan sikerült ez a kereszténységnek.

Irodalomjegyzék

- Agamben, Giorgio (1995): *Homo sacer: il potere sovrano e la nuda vita*. Torino: Einaudi.
- Boyle, Marjorie O'Rourke (1999): Gracious Laughter: Marsilio Ficino's Anthropology, *Renaissance Quarterly*, 52 (3): 712–41.
- Borkenau, Frank (1981): *End and Beginning: On the Generations of Cultures and the Origins of the West*. Richard Lowenthal (ed.), New York: Columbia University Press.
- Cohn, Norman (1970 [1957]): *The Pursuit of the Millennium*. London: Paladin.
- Cohn, Norman (1993): *Cosmos, Chaos and the World to Come: The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*. New Haven: Yale University Press.
- Dodds, E. R. (2002): *A görögség és az irracionális*. Budapest: Palatinus.
- Dumézil, Georges (1986a): *Mítosz és eposz*. Budapest: Gondolat.
- Dumézil, Georges (1986b): *Loki*. Párizs: Flammarion.
- Eisenstadt, S.N. (1982): The Emergence of Transcendental Visions and the Rise of Clerics, *Archives Européennes de Sociologie*, 23 (2): 294–314.
- Eisenstadt, S.N. szerk. (1986): *The Origins and Diversity of Axial Age Civilisations*. New York: SUNY Press.
- Eisenstadt, S.N. szerk. (1992): *Kulturen der Achsenzeit II*, három kötet. Frankfurt: Suhrkamp.
- Eisenstadt, S.N. (1995): *Power, Trust and Meaning*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eisenstadt, S.N. (1999): *Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: The Jacobin Dimension of Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisenstadt, S.N. (2000): Multiple Modernities, *Daedalus*, 129: 1–29.
- Eisenstadt, S.N.–Giesen, Bernd (1995): The Construction of Collective Identity, *Archives Européennes de Sociologie*, 36 (1): 72–102.
- Elias, Norbert (1987a): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Elias, Norbert (1987b): *Involvement and Detachment*. Oxford: Blackwell.
- Foucault, Michel (1984): *L'usage des plaisirs*. Párizs: Gallimard.
- Foucault, Michel (1990 [1974]): Oidipusz király: az ember, aki túl sokat tudott, *Valóság*, 33 (7): 119–123.
- Foucault, Michel (1994): *Dits et écrits*, 4 kötet, D. Defert és F. Ewald (szerk.). Párizs: Gallimard.
- Foucault, Michel (1996): *Discorso e verità nella Grecia antica*. Firenze: Donzelli.
- Foucault, Michel (2001): *L'herméneutique du sujet: Cours au Collège de France (1981–1982)*. Párizs: Gallimard/ Seuil.

- Frankfort, Henri (1948): *Kingship and the Gods*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Gernet, L. (2001 [1917]): *Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*. Párizs: Albin Michel.
- Giesen, Bernhard (1998): *Intellectuals and the Nation: Collective Identity in a German Axial Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Girard, René (1972): *Violence et le sacré*. Párizs: Grasset.
- Girard, René (1978): *Des choses cachés depuis la fondation du monde*. Párizs: Grasset.
- Girard, René (1982): *Le bouc émissaire*. Párizs: Grasset.
- Girard, René (1994): *Quand ces choses commenceront*. Párizs: Arlea.
- Girard, René (1999): *Je vois Satan tomber comme l'éclair*. Párizs: Grasset.
- Goffman, Erving (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Goldman, Harvey (1988): *Max Weber and Thomas Mann: Calling and the Shaping of the Self*. Berkeley: University of California Press.
- Goldman, Harvey (1992): *Politics, Death and the Devil: Self and Power in Max Weber and Thomas Mann*. Berkeley: University of California Press.
- Hadot, Pierre (1993): *Exercices spirituels et philosophie antique*. Párizs: Institut d'études Augustiniennes.
- Hamvas, Béla (1992): *Patmosz*, két kötet. Szombathely: Életünk.
- Hamvas, Béla (1995/6): *Scientia Sacra*, három kötet. Szentendre: Medio.
- Hamvas, Béla (1996): *Eksztázis*. Szentendre: Medio.
- Hankiss, Elemér (1983): *Társadalmi csapdák/Diagnózisok*. Budapest: Magvető.
- Hankiss, Elemér (1986): *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető.
- Hankiss Elemér (1997): *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon.
- Henry, Michel (2002): *Paroles du Christ*. Párizs: Seuil.
- Hérakleitosz (1992): Törödékek. In *Görög gondolkodók Thalésztól Anaxagoraszig*. Budapest: Kossuth.
- Horváth, Ágnes (1998): Tricking into the position of the outcast, *Political Psychology*, 19: 331–47.
- Jaspers, Karl (1953 [1949]): *The Origin and Goal of History*. New Haven: Yale University Press.
- Jung, Carl G.–Kerényi, Károly (1951): *Introduction to a Science of Mythology: The Myth of the Divine Child*. London: Routledge.
- Kerényi, Károly (1958): *The Gods of the Greeks*. Harmondsworth: Penguin.
- Kerényi, Károly (1962): *The Religion of the Greeks and the Romans*. New York: E.P. Dutton.

- Kerényi, Károly (1976): *Dionysos: Archetypal Image of Indestructible Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Kerényi, Károly (1984): *Hermész, a lélekvezető: Az élet férfi eredetének mitológéája*. Budapest: Európa.
- Knox, Bernard M.W. (1957): *Oedipus at Thebes*. London: Oxford University Press.
- Lasch, Christopher (1996): *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa. [1979]
- Leick, Gwendolyn (2001): *Mesopotamia: The Invention of the City*. London: Penguin.
- Mann, Thomas (1960): *A varázshegy*. Budapest: Európa.
- Meier, Christian (1996): *Atene: La città che inventò la democrazia e diede un nuovo inizio alla storia*. Roma: Garzanti.
- Morgan, Robert–Barton, John (1988): *Biblical Interpretation*. Oxford: Oxford University Press.
- Mumford, Lewis (1956): *The Transformations of Man*. New York: Collier.
- Mumford, Lewis (1985): *A város a történelemben*. Budapest: Gondolat.
- Mumford, Lewis (1986): *A gép mítosza*. Budapest: Európa.
- Parsons, Talcott (1978): Jaspers, Karl. In David Sills (ed.): *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan, 18: 341–5.
- Patocka, Jan (1983): *Platon et l'Europe*. Párizs: Verdier.
- Pizzorno, Alessandro (1987): Politics Unbound. In Charles S. Maier (ed.): *Changing Boundaries of the Political*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pizzorno, Alessandro (1991): On the Individualistic Theory of Social Order In Bourdieu, Pierre–Coleman, James S. (eds.): *Social Theory for a Changing Society*. Boulder: Westview Press.
- Radin, Paul (1957): *The Trickster: A Study in American Indian Mythology*. Kerényi Károly és Carl G. Jung kommentárjával. New York: Schocken.
- Reventlow, Henning Graf (1984): *The Authority of the Bible and the Rise of the Modern World*. London: SCM Press.
- Szokolczai, Árpád (1998): *Max Weber and Michel Foucault: Parallel Life-Works*. London: Routledge.
- Szokolczai, Árpád (2000): *Reflexive Historical Sociology*. London: Routledge.
- Szokolczai, Árpád (2003): *The Genesis of Modernity*. London: Routledge.
- Szokolczai, Árpád (megjelenés alatt): In between Tradition and Christianity: The Axial Age in the Perspective of Béla Hamvas. In Arnason, Johann–Eisenstadt, S.N.–Wittrock, Björn (eds.): *Revisiting the Axial Age*. Leiden: Brill.
- Turner, Victor W. (1967): Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage. In: *The Forest of Symbols*. New York: Cornell University Press.
- Turner, Victor W. (1982): *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ Publications.

- Turner, Victor W. (1985a): *Experience and Performance: Towards a New Processual Anthropology*. In: *On the Edge of the Bush*. Tucson, Arizona: The University of Arizona Press.
- Turner, Victor W. (1985b): *The Anthropology of Experience*. In: *On the Edge of the Bush*. Tucson, Arizona: The University of Arizona Press.
- Turner, Victor W. (2002): *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris.
- van Gennep, Arnold (1981 [1909]): *Les rites de passage*. Párizs: Picard.
- Voegelin, Eric (1952): *The New Science of Politics*. Chicago: Chicago University Press.
- Voegelin, Eric (1956): *Israel and Revelation*, az Order and History első kötete. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Voegelin, Eric (1957a): *The World of the Polis*, az Order and History második kötete. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Voegelin, Eric (1957b): *Plato and Aristotle*, az Order and History harmadik kötete. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Voegelin, Eric (1974): *The Ecumenic Age*, az Order and History negyedik kötete. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1992): *Gazdaság és társadalom*, 2/1 kötet. Budapest: KJK.

Jávor István

FELELŐTLEN SZERVEZETEK

*Sajátos szervezeti típusok, nem tönkremenő szervezetek:
a bíróság szervezetszociológiája*

Előszó

A tanulmány a bíróságok működését elemzi, és egy nagyobb elmélet része. Megközelítése: szervezetszociológiai és hatalomelméleti jellegű. A bíróságokat olyan szervezetnek fogja fel, amelyek sajátos hatalmi gépezetek, és ebből a megközelítésből elemzi mind működésüket, mind a társadalomban elfoglalt helyüket. Ezért mellőzi a hagyományos jogszociológiai, vagy éppen szociálpszichológiai megközelítések logikáját. Azt a hatalmi mechanizmust, amit leír, alaphatalmi rendszernek nevezi. Ez a szervezeti működés alapja, megértésének kulcsa, és erre épül rá minden jogi, szociális, pszichológiai, kulturális sajátosság.

A tanulmány és a hatalomelméleti megközelítés logikáját egy példán mutatnám be. Nemrégiben hatalmas jogi és politikai botrányt kavart egy bírósági ítélet, melyben, egy nem vagyoni kártérítést kérő testvérpárt az indoklás „primitív” jelzővel illetett. Másodfokon mérlegelve a tényeket, eltörölték a jelzőt – ami állítólag csak egy nem megfelelően kifejtett orvosi szakszó volt –, továbbá az egyik testvér megítélt igényét valamelyest csökkentették. Mindenki megnyugodott. Erkölcsstani megközelítésből nézve helyreállt a tisztesség, politikailag nézve megszűnt a diszkriminatív megközelítés. Jogilag a bíróság már csak a tények tisztességes mérlegelésével döntött, és a csökkentést találta jogosnak. Hatalmi megközelítésben minden másképpen fest. Ha a másodfok a jelző eltörlése mellett emeli a kártérítési összeget, ez azt jelenti, hogy elismeri, hogy az alacsonyabb összeg mögött diszkrimináció volt. Hatalmi gépezetek ilyet kényszer nélkül nem tesznek: kényszer nincs, hisz a bíróság független – kontrollálatlan. Az összeg csökkentésével a jog nem tud mit kezdeni, csak rávágja: mérlegelési jog. Pedig hatalmi szempontból a lépés borítékolható volt: a testvérpárral megfizetteték a „primitív” jelző eltörlésének az árát. Ennyibe került a bírósági hatalom megkérdőjelezése.

Felelőtlen szervezet: egy sajátos szervezeti típus meghatározása

Először a szervezeti típus megnevezése szorul magyarázatra. A felelősség egy szervezet szempontjából azt jelenti, hogy a szervezet által tanúsított magatartás, viselkedés cselekvés illetve működésének környezetre való hatása a szervezetet nem csak pozitívan tudja érinteni, hanem fordítva, negatívan, kedvezőtlenül is (vagyis létezik a környezetből negatív visszahatás). A szervezet felelőssége ebből a szempontból egy érvényesíthető és egy érvényesülő kategória. Természetesen ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy egy jogi procedúra során lehet és kell ezt érvényesíteni. Felelős lehet az a

szervezet, amelyiktől kedvezőtlen piaci viselkedése esetén elfordulnak üzleti partnerei, vásárlói, így saját magatartásának visszahatását is meg kell élnie.

A felelősség tehát ezzel átment erkölcsi fogalomból hatalmi tartalmú és meghatározottságú fogalommá. Vannak szervezetek, amelyek pozíciója olyan, hogy nehéz velük szemben hadakozni, vagy egyszerűen nem éri meg. Kevés embernek jutna eszébe az, hogy egy közszolgáltató ellen, vagy egy biztosító ellen pert indítson, csak azért mert a törvényesen járó kamatot (pl. késedelmes átutalás esetén) peres úton behajtsa. Különösen akkor, ha csak néhány napi késedelemről van szó, néhány száz forintos kárral. Igaz viszont az, hogy az érintett cég több tízezer ilyen ügyön komoly nyereséget realizál. (Csak megjegyezném, hogy az ellenőrző, felügyeleti hatóságok pedig olyan bírságot szabnak ki a cég részére, ha egyáltalán kiszabnak, hogy a cégnek még így is üzlet ez a magatartás. A felügyeleti szervek ilyen jellegű, jogszabály-megszegés értékesítési tevékenységével egy későbbi tanulmányomban szeretnék foglalkozni.)

Más szervezetek – és ezeket nevezzük a továbbiakban felelőtlen szervezeteknek – legitim módon nem képesek kárt szenvedni, érdekeik nem sérthetők meg. Ha a Földhivatal elmarad az ügyek intézésében, az ez által okozott kárt nem lehet érvényesíteni vele szemben, elvileg sem. Sem az elsődleges konfliktusterepen, a tulajdonos és a Földhivatal érintkezésében, de olyan másodlagos konfliktusterepen sem, mint a bíróság. Mivel cikkünk a bíróságokkal foglalkozik, fontos megjegyezni, hogy az ügyvédi munka által okozott károk nagy része is ebbe a kategóriába tartozik. A bürokratikus szervezetek egy része szintén felelőtlen szervezet. Egy egyszerű példát mondva, az önkormányzatok rendeletei – ha nem alkotmányellenesek – mint jogszabályok, definíció szerint nem okozhatnak kárt, miközben emberek, cégek ezreinek életét, munkáját tehetik lehetetlenné. Ez is olyan kár, amely legitim módon nem kompenzálható, nem lehet visszaütni, vizsontsérteni önkormányzati érdekeket.

Csak jelezném, a szervezeti bűnözés szervezetszociológiai szakirodalma ismeri azt a szervezeti magatartást, mely a felelőtlen szervezetek felé viszontérdeket sért, de illegális magatartással. Az idézett irodalomban a szervezeti bűnözésnek olyan esetét írnák le, amikor egy gyógyszerforgalmazó cég a hatósági gyógyszertámogatási eljárás, visszatérítés éveken keresztül téves elszámolását képtelen volt korrigáltatni. Végül úgy döntött, hogy egy hasonló manipulációval visszalopja az elszenvedett kárt. Ez a harmadlagos terepe a konfliktusok megvívásának a felelőtlen szervezetek világában közismert, nem csak a vállalalkozási szférában, hanem a betegek korházal, orvossal kapcsolatos viselkedésében. A hálapénz nem más, mint egy konfliktushelyzet elkerülésének megvásárlása a felelőtlen szervezettől, illetve dolgozóitól. Az orvosi műhibák nagy része ugyanis a felelőtlen szervezeti viselkedés kategóriájába tartozó mikroműhiba, kisebb félrekezelés, rendbe hozható felülfertőzés, a kezelés indokolatlan elhúzó-dása, stb.

A felelősség ebből a szempontból egy kontinuum kategória, hiszen a visszahatás mértéke különböző lehet. Egy olyan cselekedet, pl. szerződésbontás, egy olyan döntés, amely másokra kihatással van, a visszahatás kategóriájában lehet a hatással azonos mértékű. Többek között az érdeksérelemmel egyező nagyságú veszteség viszontokozása, amely e cselekedettel elért szervezeti nyereség, vagy éppen másnak okozott érdeksérelem, érdekkár mértékével összevethető. Lehet tehát egy olyan játszma, amelyben egy adott cselekedettel elért szervezeti nyereség kedvezőtlen környezeti fogadtatás esetén fordított visszahatásává válik. A környezet visszahatásként ezzel

egyenlő mértékű veszteséget tud okozni a szervezetnek, így egy cselekedet az érdeksértőnek már nem éri meg.

Ekkor a másnak okozott érdeksérelem visszahatásként a szervezetnek is érdeksérelmet tud okozni, mégpedig többé-kevésbé olyan mértékben, amilyen mértékben ő másnak ezt az érdeksérelmet okozta. Itt a mértéken van a hangsúly. Egy nagy szervezet ugyanis egy kis szervezetnek relatíve kis mértékű érdeksérelemmel, pl. néhány nagyobb vásárló elcsábításával olyan kárt tud okozni, amely a kis szervezet tönkremeneteléhez, vagy nagy mértékű veszélyhelyzet kialakulásához vezet. Az ellenhatás ebből a szempontból azt jelenti, hogy léteznek olyan piaci mechanizmusok, hatósági, vagy bírósági eljárások (vagyis másodlagos konfliktusterepek), olyan gazdasági társadalmi visszaható szankciók, amelyek következtében e nagy szervezet is hasonló mértékű veszélyeztetettségnek lesz kitéve, vagyis tönkremehet, vagy komoly veszélyhelyzetbe kerülhet. Ekkor beszélhetünk arról, hogy az érdeksérelem hatással az érdeksérelmi visszahatás arányban van.

Ez a kiegyensúlyozottságot meghatározó definíció egyben azt is jelenti, hogy ettől természetesen eltérés lehet ezen a kontinuum felelősségi skálán. Lehet olyan, hogy egy szervezet (más szóval: társadalmi aktor) az általa okozott hatás visszahatásként sokkal erősebb veszteséget, érdeksérelmet szenved el az előzőekben definiált arányosítási alapon. Lehet azonban olyan is, hogy az adott szervezet, társadalmi aktor sokkal kisebb veszteségeket, érdeksérelmeket tud elszenvedni visszahatásként, vagy akár teljes mértékben el tudja kerülni a rendszeren belül a visszahatást.

Azok a szervezetek, amelyek aránytalanul kisebb hatást, veszteséget, érdeksérelmet tudnak elszenvedni, mint amit okoznak – vagy éppen nulla mértékű ez az érdeksérelem, veszteség –, olyan helyzetben vannak, hogy a felelősségi skála ezen minimális szélső pontján tartózkodnak. A szervezetek működésével kapcsolatosan tehát a felelősség, mint fogalom definiálható. Az aránnyal kapcsolatos meghatározásunknak megfelelően: annak alapján azonban illik rájuk az a fosztóképzővel ellátott állapot, vagyis a felelőtlenység, hiszen oly nagy az aránytalanság a hatás és visszahatás viszonylatában. Ez azt jelenti, hogy a visszahatás-mechanizmusok, a felelősség kontinuum szélső, minimum pontja környékén határozzák meg a szervezetek működését abban a szociális rendszerben, amelyet a szociális aktorok kifeszítenek.

Ezzel meghatároztuk a felelőtlen szervezet fogalmát. Ez nem azonos a felelősség nélküli szervezet fogalmával, amelynél ez a kategória valamilyen okból nem definiálható. Például egy olyan kis magán alapítvány, amelyet bármilyen ügy támogatására hozott létre néhány ember, minden szempontból felelősség nélküli szervezet. Ezek az emberek arra hozták létre az alapítványt, hogy saját megtakarított pénzük egy részét betegyék, ezzel a pénzzel pedig valamilyen célt támogassanak. Abból a szempontból nincs felelősségük, hogy nem jelent az adott cél, adott társadalmi cél alóli pénzkivonást, ha ezek az emberek mégis úgy gondolják, hogy kevés pénzt áldoznak e célra, vagy egyáltalán nem áldoznak pénzt, így náluk, működésük során a felelősség kategória nem értelmezhető.

Egy sajátos szervezet, egy sajátos felelőtlen szervezet: a bíróság. A bíróság jogalkalmazás céljával létrehozott szervezet. A hagyományos szervezetekhez képes (mint a gyár és a bürokrácia, vagy akár a kórház és az iskola) eltérő felépítésű, sajátos egyedi szervezeti jellemzőkkel rendelkezik. Gyakorlatilag a társadalmi konfliktusok kezelésének, megoldásának sajátos – de természetesen nem egyetlen - színtere. A jogi és jog-

szociológiai szakirodalom sokféleképpen, számos megközelítésben tárgyalja a jogalkalmazás kérdéseit, és ezen belül a bíróság működését. A továbbiakban a megközelítések jelentős részét mellőzzük – pl. társadalmi-kulturális beágyazottság, bírói jogalkalmazás elméletei – és csak a bíróság sajátos szervezetszociológiai elemzésére koncentrálnunk.

A bírósági szervezet szervezetszociológiai leírása

A bírósági szervezet alatt, nem az egész igazságszolgáltatási rendszert, és nem is a bíróságok több fokozatú egymásra épülésének hierarchiáját értjük. Bíróság alatt nem a jogalkalmazás intézményrendszerével kívánunk foglalkozni, hanem még jobban leszűkítve egy bírósággal kívánunk foglalkozni. Vagyis az igazságszolgáltatás bírósági intézményrendszere ilyen egy-egy bíróságok halmazából áll, amelyek bizonyos helyzetekben az ítékezés rendszerén belül elsőfokú, másodfokú, harmadfokú jogorvoslati szintre is oszlanak.

Nem kívánjuk egyelőre e szintek elkülönítését sem, sőt azzal sem kívánunk foglalkozni, hogy éppen elsőfokú vagy másodfokú – vagyis jogerős ítéletet hozó – bíróságról beszélünk. Igazából nem gondolunk munkaügyi, büntetőjogi vagy polgári peres bíróságra sem, megállapításaink a polgári bíróságokra vonatkoznak, általában a polgári peres bíróságok bírósági szervezetét kívánjuk a továbbiakban elsősorban elemezni. (Ez nem jelenti azt, hogy egy-egy példát nem veszünk más jogi területről is)

Ebből a szempontból nézve témánkat erre leszűkítve a bírósági szervezet nem más, mint az a szervezet, amely azért áll fel, hogy a társadalmi szereplők valamilyen konfliktusát, ezen bírósági jogalkalmazási intézményen belül kezelje, végső soron döntést, határozatot, ítéletet hozzon.

Így ennek a szervezetnek a legfontosabb szereplői maga a bíró (igazából ő képviseli a bíróság szervezetét), az alperes, a felperes, a jogi képviselők, a megjelenő tanúk, szakértők, stb. Ezeknek a szereplőknek az együttese alkotja a szervezetet. A későbbiekben, ennek a szervezetnek a sajátosságait fogjuk elemezni. Egy gazdasági szervezet hosszú időn keresztül ugyanazokkal a szereplőkkel, szabályokkal működik, ennek a szervezetnek egyik sajátossága, hogy rövid időkre működik (egy-egy tárgyalás), a tárgyalások között hosszabb szünetek vannak, és a bíró által képviselt szervezet különböző felállásokban, különböző ügyekre egy nap akár többször is feláll (hiszen több tárgyalást is megtart).

A bírósági szervezetnek tehát sok olyan sajátossága van, amely más szervezetekre nem, vagy nem így érvényes, ezekkel azonban majd a későbbiek során fogunk foglalkozni. Jelenleg a bírósági szervezet alapműködési mechanizmusát kíséreljük meg fejteni.

Mint minden szervezet, a bíróság is egy transzformációs szervezet, amely a bejövő inputokat feldolgozza, és belőlük outputot hoz létre. Ebben a transzformációs folyamatban a bíróságnál a bejövő input az ügy, a feldolgozási folyamat a tényfeltárás, az ügy kibogozása, a tények jogi tényekké való áttranszformálása, ebben a transzformált rendszerben való tartalmi és logikai rendezés, végül pedig a határozat, a döntés meghozatala. Az output maga a döntés. A bírósági szervezet tehát egy társadalmi helyzetből (pl. vagyoni jogi vita, szerződésszegés, minőségi kifogás, stb.) egy jogalkalmazási

transzformációs mechanizmuson keresztül egy döntést hoz, vagyis egy új szociális tényhelyzetet konstruál. Így ez a folyamat úgy írható le: szociális tény I-ből jogi tény (bíróági feldolgozási folyamatban), szociális tény II. Lesz. Ezen a folyamaton keresztül a rendszerbe belépő felek (alperesek, felperesek) közötti konfliktusokat egy új szociális helyzeté transzformálja át a bíróság. Nem arról van szó, hogy megoldja a konfliktusokat, hiszen ez a forma általában a megoldásra nem alkalmas.

A konfliktus helyzetet valamilyen módon elrendezi, egész pontosan egy olyan szociális tény helyzet II-t hoz létre, amely magában foglal egy kell (vagyis jövőre nézve szolgáló előírást), egy legyen jellegű döntést. Ez a felek közötti viszonyok újra rendezett állapotának kívánalmát mondja ki (egyik félnek meg kell szüntetni a másik érdeksérelmét, kártérítést kell fizetnie, vagy éppen nem kell, stb.). Nyilvánvalóan egy következő kérdés, hogy a felek e rendezési kívánalmát, vagyis legyen állapotot át tudják-e váltani lehet állapotra, vagyis létezik-e a döntésnek egy megvalósítása, vagy megvalósíthatósága, működik-e ellenállás esetén a végrehajtás folyamata? A bíróság azonban a transzformációt, vagyis a szervezeti működést, az outputot saját szervezeti keretén belül a legyen helyzetnél lezárja, a lehet rész pedig már az output rendszer átadásán keresztül egy egészen más szervezeti területre, a végrehajtás szervezeti rendszerébe kerül át. Ez a típusú transzformáció tehát a legyen és a lehet közötti különbséget nem tudja önmagában áthidalni.

A tény II. helyzet egy sajátos társadalmi helyzet. Egyrészt, ha elutasít a bíróság valamit, az nem az igazságot mondja ki, csak azt, ezentúl mit lehet állítani egy helyzetről és mit nem. A kár elutasítása esetén soha nem állítható többet az, hogy kár keletkezett. Bíróági ítélet előtt azonban ilyen még állítható. Vagyis a tény II. helyzetben a szervezeti output egy megkérdőjelezhetetlen társadalmi állítást (lopott – nem lopott), normát, (becsületes, ügyes, ravasz, vagy éppen becsstelen, visszaélt a helyzettel) hoz létre, mellyel szembeni állítás, viselkedés államilag is szankcionálható. Az output tehát egy jellegénél fogva más tartalmú társadalmi szituációt hoz létre.

A létrehozás azonban nem azonos a létrejövésével. Egy elutasítás, vagyis a nem-cselekvés tartalmú döntés az egyetlen olyan outputja a szervezetnek, amely működőképes társadalmi eredményt hoz létre. De még ez is csak részben igaz. Valamitől való eltiltás például nem jelenti azt, hogy az eltiltás működni is fog. A nem tarthatja meg az örökség egy részét, sem jelenti azt, hogy ezzel át fogja adni a jogos örökösnek, a nem sértetheti a szomszédsági jogait, még nem jelenti, hogy nem fogja sérteni továbbra is, hogy le kell azonnal állítani az építkezést, még nem jelenti azt, hogy le is állítja.

Vagyis a szervezet outputja csak a végrehajthatatlan outputok szempontjából pozitív kimenetelű. Csak a végrehajthatatlan döntések hajthatók végre. Ha valamit nem kell visszaadni, amit amúgy sem adott volna vissza az egyik fél, ez végrehajtható, mert amúgy sem kell végrehajtani. Ha a tulajdonjogi bejegyzés megtámadását elutasítják, akkor nem kell tenni semmit, és ezzel az output törvényesíti ezt. Vagyis a semmi-tevés lehetőségére a bírósági szervezet egyetlen aktív, pozitív végeredménye.

Minden más végeredmény, csak egy újabb konfliktusterületet határoz meg. Természetesen a károsult (és most már törvényesen is győztes) újabb időráfordításával, pénzügyi befektetésével. Ha folytatni akarnánk az output tartalmát leíró sort, látható, hogy ha egyáltalán még végrehajtható az ítélet (nem tűnt el a vagyon, stb.) a végrehajtás megtagadása ellen is fel lehet lépni. Például, ha a megtagadó egy önkormányzat, akkor az önkormányzat által a jogerős ítélet ellenére ki nem adott engedély kiadására való

kötelezettség, majd az ebből adódó kár, végül a kárszakértő is perelhető, illetve mind-egyik ellen végrehajtási eljárás is indítható. Kissé extrémnek tűnik az eset, pedig nem az. Arra mutat rá, hogy mi is tulajdonképpen a végeredménye, az outputja a bírósági eljárásnak: jog újabb eredményes vagy eredménytelen eljárások indítására.

Röviden összefoglalva: a bíróság az a szervezet, amely érdektelen döntésének végrehajtásában. Egy döntéseket hozó, döntésekben érdektelen szervezet. A lelkiismeretes bíró lelkiismeretesen érdektelen abban, hogy a döntése bármit eldönt-e. Ez egy outputjában érdektelen output orientált szervezet. Eddig azonban a kimenetel formai részét tekintettük röviden át. (Látható lesz később, hogy a tartalmi elem sem működik másképpen, csak a mechanizmus más.) Igazából itt annak a rövid elemzése került terítékre, hogy a bíróság szervezetenként, funkcionálisan, hatalmilag és érdekeltségben (és sokszor eljárásjogilag is) független az ítélet végrehajtásától. Olyan ez, mintha a focista rendkívül elégedett lenne teljesítményével, ha három csel után hatalmasat rúgna a kapura. És egy cseppet sem zavarná, hogy nem a pályán, hanem az erdőben van, a meccset két hete befejezték, de már évek óta nincs kapu ott, és különben is nyolc éve amputálták mindkét lábát. (Ez a mondat tartalmilag sokkal közelebb van a bírósági szervezet működéséhez, mint első olvasásra gondolnánk.)

Mint a társadalom minden szervezete, a bíróság is egy szociális környezetben működik, ahol más személyek, szervezetek ugyanúgy tevékenykednek. A bíróság jellegénél fogva érdekeket sért, támogat, érdekeket érint. Mint minden szervezet, a bíróság is működhet jól vagy rosszul, de ettől függetlenül az érdekérintett résztvevők számára minden olyan társadalmi cselekvő, amely az ő érdekeiket valahogyan érinti, hatás és visszahatás mechanizmust vált vagy válthat ki. Vagyis minden szervezeti akciót egy másik szervezet akciója, illetve reakciója követ, követhet.

A bevezető fejezetben már meghatároztuk a felelősség, mégpedig a szervezeti felelősség kérdését. A felelősséget lehet erkölcsi kategóriaként is értelmezni, megközelítésünkben azonban egyértelműen hatalmi jellegű kategóriaként értelmezzük és definiáljuk. Egy társadalmi aktornak tehát (visszatulva az első bevezető részre), akkor van felelőssége, amennyiben akciói vagy reakciói érdekeket érintenek, sértenek, a társadalom más szereplőinek lehetősége van viszont hatni, érdekeket viszonstérteni, (esetleg viszont motiválni).

A bírósági függetlenség definíciója maga is azonban kizárja ezt a visszahatást (még ha bizonyos nagyon speciális esetben a bíróság például perelhető). Amennyiben egy szervezetre vissza lehet hatni, és ott érdeksérelmet lehet okozni, akkor ezt felelős szervezetnek, egyébként felelőtlen szervezetnek nevezzük.

Ez a szervezeti kategória egy ennél szélesebb szervezeti csoport egyik fontos típusaként határozható meg. A szervezetek társadalmában megkülönböztethetünk tönkremenő, és nem tönkremenő szervezeteket. Tipikusan tönkremenő szervezet lehet, pl. egy gazdasági szervezet, amely ha nem tud gazdaságosan működni, nem tud megfelelő profitot termelni, nem tud a piaci versenyben helyt állni – tönkremegy. Az ilyen szervezetek belső működési rendszere, hatalmi struktúrája nyilván ennek az alapvető szervezeti jellegzetességnek a visszatükröződése. Olyan hatalmi szerkezet kell, hogy kialakuljon benne, amely biztosítja minél nagyobb eséllyel, valószínűséggel azt, hogy maga a szervezet fenn fog maradni.

A szervezetek második csoportját a nem tönkremenő szervezeteknek nevezzük – még ha itt differenciálnunk is kell a szervezetek között. Nem tönkremenő szervezet ál-

talában egy iskola, habár a tulajdonosa fenntartó önkormányzata dönthet arról, hogy az iskolát felszámolja (sőt, elbukhat az iskolák közötti versenyben is). Ugyanez elmondható egy múzeumról, hogy az alap tevékenysége folytán általában nem értelmezhető vele kapcsolatosan az, hogy tönkremegy vagy nem, miközben azért látható, hogy a múzeumok fenntartásában szerepet játszhatnak esetleg a bevételek, illetve a támogatási piacon való lobbizás sikeressége, és egyéb kapcsolódó gazdasági, jövedelmet hozó tevékenységek is. Folytatva a sort, még inkább elmondható, hogy nem tönkremenő szervezet egy önkormányzat, amely még akkor sem megy tönkre, ha gazdasági csődbe jut, hiszen a települést akkor is irányítani, szervezni kell, a településen szükséges feladatokat el kell látni. Ugyanúgy elmondható hogy nem tönkremenő szervezet maga a bíróság sem.

Azok a szervezetek, amelyek nem mennek tönkre, tevékenységük jellegénél fogva, a szervezetek együttműködési rendszerében egészen más viselkedési formákat alakítanak ki, mint a tönkremenő szervezetek. Nyilván egy gazdasági szervezetben minden döntés élesben megy, hiszen egy rossz fejlesztési, piaci döntés, egy sikertelen termék bevezetése, önmagában rövid idő alatt csődhöz vezethet. Ez konkrétan a szervezet halálában, eltűnésében jelenik meg. Az önkormányzatnál vagy a bíróságon ilyen típusú jelenséggel nem találkozunk. Attól, hogy a bíró döntését másodfokon megváltoztatják, ez a bíróság szervezetére, működésére lényegileg nem fog hatni. Attól hogy egy önkormányzat úgy dönt, hogy inkább az iskolát támogatja a kórház helyett, vagy az útépitést az iskola helyett, nem fog tönkremenni, sőt még az a kérdés is nehezen tehető fel, hogy a felsorolt változatok közül melyik volt a jobb vagy a rosszabb döntés. Attól, hogy egy önkormányzat egy vállalkozó, vagy lakos beadványára nem 30, hanem 60 napon belül válaszolt, még nem ment tönkre, sőt még következménye sincs. Attól, hogy egy vállalkozás egy üzleti ajánlatra két nap helyett öt nap alatt válaszolt, komoly gazdasági veszteségeket szenvedhet el, sőt tönkre is mehetett. Természetesen, ugyanez elmondható az adóhatóságra is, amely tudjuk, hogy a bevallások akár egy napos késéssel való postázására is több tízezer forintos bírságot szab ki, amennyiben viszont ő lépi túl a határidőt, ilyen bírság kiszabási lehetősége nincs sem a vállalkozásnak, sem a lakosnak az adóhatóság felé.

Az utolsó példánkkal már bizonyos mértékig elérkeztünk a nem tönkremenő szervezetek egyik alcsoportjához, amelyeket felelőtlen szervezeteknek nevezünk. A fenti példában az adóhatóság abban a funkciójában, hogy egy adózói kérdésre az adott határidőnél lényegesebb hosszabb idő alatt válaszol, nem tud érdeksérelmet szenvedni (az adózó nem tud bírságot kiszabni az adóhatóság irányába).

A felelőtlen szervezetek típusai

A felelőtlen szervezeteknek több típusa van, amelyeket röviden áttekintünk.

1. Totálisan felelőtlen szervezetek: azok a szervezetek, amelyek alapvető tevékenységük, társadalmi beágyazottságuk, jogrendszerben való helyzetük alapján tevékenységük teljes spektrumára nézve felelőtlenek. Ilyen szervezetnek tudjuk tekinteni a bíróságot is (annak ellenére, hogy természetesen, eljárási szabályokat, bizonyos bírósági szervezeten belüli működési szabályokat be kell tartaniuk, ezeket ellenőrzik, és ezeknek a betartásáért felelősek is – habár még itt is csak nagyon korlátozott mértékben). Tartalmilag azonban ezek jellegüknél fogva felelőtlen szervezetek.

2. Funkcionálisan felelőtlen szervezetek: olyan szervezetek, amelyek tevékenységük bizonyos részeiben, bizonyos területein, bizonyos funkcióiban felelőtlenek, tevékenységük más területein azonban teljes vagy korlátozott felelősséggel rendelkeznek. Ilyen lehet, pl. az adóhatóság, amely mint említettük, bizonyos területen felelőtlen szervezetként működik, viszont pl. téves bírság megállapítás, késői adóvisszatérítés esetén bizonyos esetekben késedelmi kamatot kell, hogy fizessen. Ez egy korlátozott jellegű felelősség. Vagyis egyes funkcióiban felelőtlen, más funkcióiban korlátozott felelősséggel rendelkezik – habár a téves bírság visszafizetési kötelezettsége igen alacsony felelősségi szint, miközben a bírsággal úgy sodorhat csődbe egy kisebb céget, hogy semmi felelőssége nincs érte.

Ugyancsak felelőtlen szervezetnek tekinthető a Földhivatal, amely nem felelős azért, hogy egy adott adásvételi szerződéshez kapcsolódó tulajdonváltást mennyi idő alatt jegyez be, és a bejegyzés késedelmének következtében kinek milyen nagyságrendű kárt okoz. Felelős lehet azonban azért, ha bizonyos jogi tévedéseket tesz, pl. tulajdonváltást jegyez be egy elidegenítési tilalom alatt lévő ingatlanra. Nemrégiben döntött a Legfelső Bíróság arról, hogy jogszerűtlen volt a Belügyminisztériumnak az a lépése, hogy a magán parkolótársaságoknak kiadta a parkolási díjat nem fizető autósok személyi adatait. Az ezzel kapcsolatos felelősségre a Belügyminisztérium képviselőinek az volt a válasza, hogy mindenki számára kártérítést fizetnek, aki be tudja bizonyítani azt, hogy kára ebből az adatkiadásból, és egyértelműen ebből származott. Nyilván nem tekinthető kárnak az, ha valakit ez alapján arra köteleztek, hogy befizesse az elmaradt parkolási díjat (hiszen az olyan kötelesség, amelyet egyébként be kellett volna fizetnie). Az a kár, hogy egy magáncég kezébe jutott bizonyos személyiségi adat, az személyiség jogi kárnak tekinthető, de vagyoni kár nincs mögötte. Így a Belügyminisztérium e nyilatkozata arról szól, hogy ők felelőtlen szervezetként kívánnak működni – és tudnak is – a tekintetben, hogy a személyiségi jogok és személyi adatok törvényi védelme vonatkozik-e a Belügyminisztériumra vagy sem.

3. Kvázi felelőtlen szervezetek: ebbe a kategóriába azokat a szervezeteket soroljuk, amelyek az általuk végrehajtott akciókért, cselekedetekért felelősek, ez a felelősség elvileg érvényesíthető is rajtuk, de a társadalom struktúrája, rendszere és a felelősség érvényesíthetőségének intézménye (hozzá tartozó joga), olyan, hogy a társadalom egyetlen egy szereplőjének sem érdeke a gyakorlatban e felelősség érvényesítése.

A közszolgáltatók felelősek azért, hogy tisztességes piaci magatartást tanúsítsanak. Mégis, az átalánydíjat fizető szolgáltatást igénybe vevők azt veszik észre, ha óra állást egyeztetnek és kiderül, hogy ők tartoznak, napokon belül kiegészítő csekket kapnak, amivel azonnal be kell fizetni a különbözetet. Amennyiben nekik tartozik a közszolgáltató, akkor azt tapasztalja, hogy a közszolgáltató továbbra is küldi az újabb és újabb csekkeket és az éves leolvasás idejének eljövetele pillanatáig túlfizeteti a fogyasztót akkor is, ha jóval kevesebbet fogyasztott, mint ahol a díj fizetése áll. Ebből a szolgáltatónak kamat és egyéb haszna származik. Amennyiben a fogyasztó úgy dönt, hogy a túlfizetést nem kívánja feladni a szolgáltató számára, akkor ezért a soha igénybe nem vett fogyasztásért még késedelmi kamatot is kell, hogy fizessen, sőt ha elektromos áramról van szó, három hónap múlva még az óráját is lekapcsolják, miközben a szolgáltató tartozik neki.

Valószínűsíthetően ezen aszimmetrikus piaci magatartás és fogyasztókezelés ellen a Bíróságon fel lehet lépni, azonban a fogyasztónál fellépő kamatvesztés mértéke

olyan kevés a per különböző költségeihez képest, hogy ennek érvényesítése egy fogyasztónak sem lesz érdeke. A szolgáltató azonban a sok kis nyereségből jelentős profitra tesz szert. Így ha ténylegesen van is felelőssége a szolgáltatónak a magatartásáért, ez a felelősség gazdaságossági oldalról érvényesíthetetlen, vagyis kvázi felelőtlen (a gyakorlatban ténylegesen felelőtlenül viselkedő) szervezeti magatartás jelenik meg.

A felelőtlen szervezet típusa tehát egy olyan szervezeti csoport, amely magatartásában érdekeket sért vagy sérthet, (adott esetben tudatosan sért), ennek visszahatását, reakcióját, vagyis a viszont érdeksérelmet nem tapasztalja. Ennek következtében ennek a szervezeti magatartásnak nincs, vagy egészen minimális a társadalmi kontrollja. Így mindegy, hogy társadalmilag a szervezet hogyan viselkedik, mondhatnánk, a szervezeti rendszer egészében más szervezetek érdekei szempontjából nézve, a rendszer egészen jó működése szempontjából nézve funkcionálisan, vagy diszfunkcionálisan tevékenykedik: számára ez nincs kihatással. Ha ez egy közszolgáltató jellegű, profitorientált cég, akkor valószínűsíthetően a legnagyobb haszon irányában megy el magatartása, vagyis mások érdekei szempontjából nézve diszfunkcionálisan viselkedik. Egy olyan szervezetenél pedig, mint a bíróság, a társadalmi kontrollnak nincs közvetlen visszahatása működésére.

A szervezet rendeltetése, célja, teljesítménye

A szervezetszociológiai elemzés szempontjából az első fontos kérdés az, hogy kiknek, mely társadalmi csoport(ok)nak az érdekében működik a szervezet. Vannak a tulajdonos érdekében működő szervezetek, mint a gazdasági szervezetek, klientúra érdekében működő szervezetek, mint a kórházak, iskolák, tagok érdekében működő szervezetek, mint a szakszervezetek, egyesületek, és osztálytársadalmi érdek megvalósításáért működő szervezetek, mint pl. a rendőrség, katonaság, vagy akár a bíróság is.

Azt lehet mondani, hogy talán a büntető bíróságok tényleg osztálytársadalmi érdek megvalósításáért működő szervezetek, teljesen tisztán, míg a polgári bíróságokban kettős típusúak, – egyrészt az osztálytársadalmi érdek megvalósításáért működnek, másrészt azonban van egy kliens orientáltságuk, hiszen két vitatkozó fél viszi konfliktusát önként (az egyik legalábbis önként, saját döntése alapján) a bírósághoz. Ebből a szempontból a bíróságnak a polgári ügyekben van egy szolgáltató jellege is. Másrészt abból a szempontból egy kényszer út, hogyha a felek nem tudnak megegyezni, vagy nem tudnak mit csinálni egymással, és valamelyik úgy dönt, hogy a konfliktus következményeit, terheit nem kívánja elviselni, akkor bírósághoz fordul. Így számára ez egy kliens orientált szervezet is, miközben kényszerpálya. Ugyanis ha a konfliktust valami miatt nem tudja lezárni vagy megvívni a másik féllel, terheit nem akarja viselni, akkor gyakorlatilag ez az egyetlen létező út (lehetne egyéb mediátori tevékenységek békeltető bíróságok, stb. azonban ezeknek a tevékenysége Magyarországon nem túl fejlett és csak a konfliktusok egy minimális részénél alkalmazható).

A bíróságok a konfliktusok másodlagos társadalmi terepének tekinthetők, abban az értelemben, hogy a konfliktus elsődleges terének a konfliktus tényleges kirobbanási és lezajlási terét értjük. Hasonlóan másodlagos területei alakultak ki a konfliktusoknak, pl. a politikai lobbizás szférájában, vagy éppen a médiában. A konfliktusok másodlagos területre való átvitele általában a feleknek plusz költségeket okoz, és gyakran csak

kompenzációs stratégiákra van lehetőségük, és nem az alapprobléma megoldásának esélyére. Így a konfliktusok társadalmi szituáltságának jelentős része kívül reked e másodlagos terepen. Ezenkívül a bíróság működése visszahat az elsődleges konfliktusok lezajlására abban az értelemben, hogy ha itt egy konfliktus következményi nem kompenzálható megfelelő nagyságban és eséllyel, akkor ez az elsődleges terepen is csökkenti egyes szereplők kockázatát. Például eldurvíthatja magatartásukat. Vagyis a bíróságok felelőtlen szervezeti tulajdonsága visszagyűrűzik az elsődleges terepekre (ezzel egy későbbi tanulmányunk foglalkozik).

A Bírósági szervezetnek a célja az, hogy egy tény I. társadalmi helyzetből a transzformáción keresztül egy tény II. társadalmi helyzetet hozzon létre. Miközben ezt a szervezetet gyakran a polgári ügyekben az egyik fél, mint szolgáltató szervezetet veszi igénybe, a szervezet maga a szolgáltatási tevékenység számos elemét nem nyújtja, nem produkálja, vagyis a bírósági szervezet nem szolgáltatóként működik – még ha így is veszik igénybe. Nem az a célja tehát hogy szolgáltatson, még ha egy kötelező szolgáltatásként jelenik meg, legalább is az egyik fél, de sokszor a másik fél értelmezése szerint is. Nem célja a konfliktusok megoldása, hiszen nagyon kevés bírósági ügy fejeződik be a bíróság előtti megegyezéssel. Nem alkalmas arra, hogy konfliktusmegoldó szervezatként kezeljük. Másrészt pedig döntéseket hoz, amelyek a konfliktus megoldásának kötelező előírásait tartalmazzák, de nem a megoldását. Így a bíróság a van helyzetből nem a lehet helyzetek egyikébe kívánja átvinni a társadalmi tényhelyzet I-et, hanem egy kell helyzetbe, mégpedig egy sántító kell helyzetbe, ahol a kell megvalósítása már a bíróság számára érdektelenné válik.

A bíróság nem tekinthető konfliktus megoldó szervezetnek, mert egyetlenegy konfliktus megoldására sem alkalmas, ilyen célja nincs is. Jogot szolgáltat, kérdés hogy mire. Mint jogszolgáltató szervezet ebbeli minőségében teszi a tényhelyzet I-ből a tényhelyzet II-be való transzformációt. Ezzel egy megoldást nyújt a konfliktusra. Ez azonban nem a konfliktus megoldása, nem rendezi le a konfliktust sem, hiszen a felek között valószínűleg rendezetlen kérdések tömege marad, az ítélethirdetés után. Nem rendezi le, mert a döntésének a megoldása is már a szervezeten kívülre tevődik, és nem rendezi le azért sem, mert a konfliktus háttérében lévő számos tényezőhöz a bíróság nem nyúl és nem is nyúlhat, sőt még csak állást sem foglalhat benne (sőt még a per folyamatában, tehát a transzformációs folyamatba sem kerül be).

A bíróság outputja tehát a konfliktust nem zárja le (legfeljebb esetlegesen). A konfliktus exkalációját már jobban lezárja, ha ezzel bizonyos szereplők egyes lehetséges lépéseit megakadályozza. De csak ebben az értelemben. Abban az értelemben azonban, hogy a megegyezést létrehozza – konszenzus – a bíróság nem lép, és nem is feladata, de eszköze sincs rá. Így a konfliktus akár más terepen más eszközökkel folytatódhat is. A konfliktusok kezelésének hatalmas irodalma van, mely – egyszerűsítetten mondva – nem épült be a jogi eljárások folyamatába. Egy példa: míg a konfliktusok megoldásában legalább a tények egyes fontos elemeiben való egyetértésig el kell jutni a feleknek, addig a tények értékelése, minősítése, mérlegelése általában teljes egészében a bíró feladata. A tényszerűségekre való törekvés konfliktusmegalapozó technikái helyett az eljárás egész rendszere a bíró tények feletti uralmára, a felek ténymanipulálási és tény elrejtési taktikáira alapul.

A konfliktusban a felek számára követhető a megoldás kibontakozása, a megegyezések a tényekben és érdekekben, a tények elismerése és az érdekek elismerése, a kölcsö-

nös elismerés vagy eltekintés folyamata. Követhető a megegyezés és annak meglevő, és hiányzó elemei. A bírósági eljárás és annak várható kimenetele azonban a felek számára követhetetlen, a végeredmény még menet közben sem becsülhető meg, a kiszámíthatatlanság igen magas fokú, ezért ebben az eljárásban a szereplők minden tette különösen kockázatos. Ha egyik fél valamit elismer, azzal csak magának árt, miközben a hozadékát – pl. a másik fél cserében csökkenti igényét, vagy a bíróság ezt értékeli és beszámítja: mint a konfliktuskezelés általában megteszi – semmi sem garantálja. Ezért a bíróság általában a kiszámíthatatlanul kockázatos játszmák olyan szervezeti szintere, melyben a konfliktusok éleződése a felek érdeke. Ezt a játszmát – csak előzetesen megjegyeznénk – bizonyos szempontból teljesen érdektelen szereplők játsszák: bíró és ügyvédek, a felek költségére. Vagyis a felelőtlen szervezet játszmáit felelőtlen szereplők játsszák. A rendszer, tehát konfliktust kíván lerendezni, konfliktusrendezési elemek és processzusok nélkül, olyan szituáció kialakításával, melyben a konfliktusok éleződnek, és olyan szereplőkkel, akik az éleződésnek sem a nyereségét sem a veszteségét nem viselik. Játszma a játszmáért és nem a tétékért. A tétékben érdekelt felek (alperes, felperes) a jogi, bírósági folyamat perifériájára szorul (ügyvéd esetén, pl. ha a bíró nem engedi, az érintett meg sem szólalhat).

A bíróságnak, tehát mint szervezetnek, az egyetlen célja, a jogszolgáltatási technika felhasználásával a társadalmi konfliktusoknak az államilag kényszerrel garantált lezárása (vagy más elméleti fogalmazásokban Weberre hivatkozva, az állami autoritás felhasználásával való lezárása). Egyszerűbben mondva, ha a konfliktusokat nem zárják le a társadalomban, beindulhat a konfliktusok olyan jellegű permanenciája, amely legszélse esetében évszázadokon keresztül tartó családok közötti vérbosszú sorozathoz vezethet el. Az eddigiek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a bíróság egy olyan, az osztársadalom érdekében működő szervezet, amely a társadalomban lévő konfliktusok, mégpedig a hozzá becsapódó konfliktusok lezárását végzi el. Elvileg ennek a lezárásnak jogszerűnek, igazságosnak, és méltányosnak kell lennie, valamint bizonyos hatékonysági kritériumoknak is eleget kell, hogy tegyen. Így megfelelő gyors, gazdaságos, kellene, hogy legyen. A lezárás társadalmi funkciói közül ki kell emelni, hogy meg kellene, hogy feleljen a társadalom értékrendszerének, erkölcsi elvárásainak, igazságérzetének, és lehetőleg mind a nyertes, mind a vesztes fél valamilyen mértékben legitimnek fogadja el ezt a megoldást.

Azt, hogy eléri ezt a célt a szervezet vagy nem, két megközelítésben is lehet elemezni. Egyrészt egy folyamatelemzés, procedurális elemzés alapján lehet valószínűsíteni, hogy a szervezet ilyen irányú működése biztosított. Ez a szervezet működésének folyamatelemzését jelenti. Erre természetesen vannak bizonyos jogi kritériumok is, pl. a fegyveregyenlőség elve, a tisztességes eljárás elve, illetve ennek különböző részletes kibontásai. Másrészt a végeredmény, vagyis a cél elérésének elemzése nyújthat rá lehetőséget. Annak megnézése, hogy a szervezet teljesítménye, a szervezet tevékenységéből kijövő output megfelel-e azoknak a követelményeknek, amelyek a konfliktus lezárásával kapcsolatosan felállíthatók.

A szervezeti cél azonban egy igen általános fogalom, amely konkretizálás nélkül gyakorlatilag értelmetlen. A konkretizálás két irányban mehet el. Az egyik a célok lebontása, operacionalizálása és átváltása a folyamatok működésének elemzésévé. A másik a célokhoz kapcsolt teljesítmény és annak mérhetősége. Az operacionalizálás azt jelenti, hogy a célokat fel tudjuk bontani részcélokká, azokat le tudjuk tovább bon-

tani alcélokká, hozzákapcsolódó eszközökké, így a célok elérésének esélyét, valószínűségét az eszköz és cél viszonyát, befektetett eszköz és a megvalósult cél hatékonyságát, a célokhoz vezető utak változatosságát, a különböző utaknál a célok elérhetőségének valószínűségét tudjuk elemezni. A teljesítmény megközelítés output jellegű, amely azt jelenti, hogy a célok különböző elérési módozatait, változatait össze tudjuk hasonlítani, és meg tudjuk mondani, hogy mikor teljesítette a szervezet a kitűzött céljait, illetve meg tudjuk mondani azt is, hogy melyik célteljesítést tudjuk jobbnak vagy rosszabbnak nevezni.

Egy földhivatali tulajdonbejegyzésnél azt lehet mondani, hogy a procedurális elemzés azt jelenti, hogy milyen belső eljárási szabályok vannak, milyen belső ellenőrzési mechanizmusok, amelyek biztosítják, hogy a tulajdon bejegyzése korrektül, tisztességesen, szakszerűen, jogszerűen és törvényes időn belül történjen. Az output jellegű cél teljesítése tulajdonképpen a bejegyzés, amely megtámadhatatlan, vagyis a sikeres bejegyzés. Ebből a szempontból, és ezen egy célra való koncentrálás tekintetében az output teljesítmény gyakorlatilag egy bináris, igen-nem változóvá válik, bejegyződött-e (esetleg határidőre) mégpedig megkérdőjelezhetetlenül és megtámadhatatlanul, vagy nem jegyződött be. Abból a szempontból egy-egy ingatlan tulajdonváltás bejegyzés teljesítménye nem mérhető, hogy milyen minőségben végezték el ezt a munkát, hiszen nem lehet kicsit, közepesen, nagyon vagy nagyon-nagyon jól bejegyezni egy ingatlant.

A bírósági szervezet működésében is ugyanezt a megközelítést lehet alkalmazni. A bíróság célja tehát az inputként bejövő ügy, konfliktus lezárása. Ebből következik, hogy a cél elérése maga a lezárás – kérdés, hogy a lezárás minősége milyen mértékben fogható meg, vagyis a bíróság teljesítménye hogyan mérhető? Egy bírósági szervezet működésének minősége legalább két megközelítés alapján mérhető:

1. Az output elérésében érdekelt, vagyis érintett felek hogyan értékelik ezt a teljesítményt? E teljesítmény értékelésének azonban nincs jelenleg tartalma. Abból a szempontból nincs a szervezet működése oldaláról tartalma, hogy a tartalom csak akkor funkcionálna a befogadó társadalmi közegben, ha ez a szervezet nem egy felelőtlen szervezet lenne. Vagyis a szervezet outputjára akciók és reakciók jöhetnének létre, amelyeket az adott szervezet fel tud dolgozni, és értékel. Azonban épp a szervezet alapvető meghatározó tulajdonságának a lényege az, hogy ezen visszahatás nem létezik. Pontosabban a szervezet ezen visszahatásokat képtelen befogadni és érzékelni. Ebből következik, hogy a szervezet egy olyan társadalmi-hatalmi erőterben mozog, ami erőterben lévő hatások és visszahatások, akciók – reakciók, érdeksérelmek és viszont érdeksérelmek, befolyások a szervezet számára nem jelentkezik, a szervezet ezekre immúnis. Vagyis az az értékelés, amely például egy termelő vállalatnál abban jelentkezik, hogy termékeit az adott társadalmi hatalmi közegben hogyan fogadják, vásárolják-e vagy nem, (azt a minőséget olyan áron, olyan kereskedelmi terjesztési stratégia mellett), a bírósági szervezet nem tudja átvenni. Ebből következik, hogy a teljesítmény mérésének egy lényeges változata az adott hatalmi erőterben való elhelyezkedettség, nem jelenik meg az output teljesítmény mérésének összetevőjeként. (Annyira nem érzékelik az ilyen típusú szervezetek a környezeti reakciókat, hogy még nem is látják. Például az önkormányzat le akarta állítani a Kálvin téri irodaház építését életveszély miatt. A kézbesítés megghiúsult, mivel az építő cég nem vette át a levelet arra hivatkozva, hogy nincs arra felelős személy. Azt sem látta és érzékelte a Hivatal,

hogy felelős személy folyamatos jelenléte nélkül egy percig sem folytatódhatna az építkezés.)

2. A teljesítmény másik mérési lehetősége output szempontból a kimenetel teljesítménye. Ezt lehet mérni abból a szempontból, hogy mennyi idő alatt jön létre az output. A bíróság konfliktus lezárásának azonban az alapvető kérdése az, hogy ez az output mennyire felel meg a társadalom igazságérzésének, és mennyire felel meg a jogszerűségnek. Fel kell tenni a kérdést, hogy milyen minőségű ítéletek születnek? Ezt a minőséget azonban jelenleg nem lehet megítélni, a szervezet outputja kifejezetten olyan, hogy az output, a teljesítmény mérhetetlen. Nem lehet megmondani, hogy a bírósági szervezet outputja mikor jobb, vagy mikor rosszabb, vagy mikor jobb vagy rosszabb minőségű, mikor nagyobb teljesítményű a bíróság és mikor alacsonyabb teljesítményű? Nem lehet arra sem választ adni, hogy a bíróság az ügyet nagyobb teljesítménnyel, magasabb színvonalon zárta-e le, vagy nem. Vagyis a szervezet céléléréseinek szintje a szervezet teljesítménye, a második kritérium alapján is cseppfolyóssá, képlékennyé, megfoghatatlanná vált.

(Elvileg a procedurális, vagyis a folyamat jellegű kontroll oldaláról a teljesítmény befolyásolható, azonban mivel az output megítélhetlenné válik, ezért ez visszahat a procedurális tevékenység egész szerveződésére – megfordulnak az ok-okozati viszonyok. Ez azonban nem ennek a résznek a témája.)

A bírósági szervezet hierarchikus rendszerében éppen az ellenőrzés, kontroll, és az ítéleti jogbiztonság miatt garanciális elemként épül be a másodfok. Ez azt jelenti, hogy az elsőfokú ítélet elleni fellebbezést egy másodfokú bíróság bírálja el. A másodfokú bíróság (a kivételes eljárásoktól most eltekintve) már jogerős ítéletet hoz. Így habár garanciális elemként megjelenik a másodfok, a másodfoknál ugyanazok a kritérium problémák, és teljesítményi kérdések merülnek fel, mint az első foknál. Ugyanúgy felelőtlen szervezettípus a másodfok, mint az első fok, így a garanciális elemmel kapcsolatosan igazából még az sem mondható el, hogy az első fok hozta-e a jó ítéletet, vagy annak helyben hagyásaként a másodfok is ezt a jó ítéletet hozta, vagy a másodfokú ítéletváltoztatás esetén a másodfok hozhat-e a jó ítéletet, vagy az első fok. Vagyis egyezés esetén sem lehet a rendszerről semmit mondani, és különbözőség esetén sem.

A bírósági ítéletnek, vagyis a szervezeti outputnak, egy konfliktushelyzettel kapcsolatos rendezést kell kimondania úgy, hogy az egyértelmű legyen minden a szervezeti outputtal találkozó érdekelt vagy érdektelen fél számára. Gyakran azonban az ítélet még annak a kritériumnak sem felel meg, hogy tudni lehessen azt, hogy miről szól. Találkoztam olyan kártérítéssel, amelyben a bíróság elfelejtette a kifizetés összegét meghatározni, sőt olyannal is, amikor a megítélt tétel ítéleti indoklása az elutasítást mondta ki. Ami a leggyakoribb output tartalmi probléma az, hogy nem tudni, hogy a mérlegelési jogkörbe vont összeg miért annyi, vagyis tartalmilag meghatározhatatlan. (nem kell a mérlegeléshez számítási eljárást közölni).

Ezek után a teljesítmény nem csak formailag, hanem tartalmilag is megfoghatatlan. Elég csak azokra a befektetési, pénzkölcsönzési, ügyvédi hiba stb perekre gondolni, melynél azonos helyzetben a bíróságok feltűnően ellentétes ítéleteket hoznak. Vagyis nem csak a teljesítmény szintje (megfelelő összeg, minden okozott kár megfelelő mérlegelése,) a megfoghatatlan, hanem még a teljesítmény azon alapja is követhetetlen, hogy a bírósági ismeri-e a szakmai fogalmakat (pl. gazdasági, műszaki), jog szerint jár-e el, (pl. szerződésszegési perben mellőzi a szerződés egyes részeit, pl. azért, mert képte-

len áttekinteni egyben az összes szerződési feltételt és meghíúsulási okot). Azonban még azon a szinten sem értékelhető a bírói szervezet teljesítménye, hogy kinek az irányába dönt. Itt megjegyeznénk, hogy a hazai gyakorlat egyben tárgyalja általában a jogalapot és az összecszerúséget, ami sokszor a jogalap elvetését jelenti, csak azért mert az összecszerúséget túlzónak, de számára áttekinthetetlennek tartja – vagyis jogilag nem képes mérlegelni. Emellett nem tudni mi az igazság, így annak megközelítési foka is mérhetetlen. De például a statisztikák szerint a súlyos bűncselekményeknél (pl. emberölés), a nők enyhébb büntetést kapnak, mint a férfiak.)

Ez alapján a másodfok kontrolljára érdemes csak röviden utalni. Ha az első fok mindegy mit ítél, mert a teljesítmény nem értékelhető, a másodfok felülvizsgálata is elveszti tartalmát. Szervezeti láncolati kapcsolati oldalról nézve még sajátosabb a kép. A – rendkívüli eljárásoktól eltekintve – a másodfok után már nincs tovább. Ezért a másodfok, ha például nem is olvassa el az ítéletet, akkor sem lehet tovább menni vele. Vagyis mindegy mit mond ki a másodfok, mindegy mi az output pontosan az válik teljesítménnyé, mégpedig megkérdőjelezhetetlen teljesítménnyé: vagyis kiváló munkává. Ez egy ön-legitimációs mechanizmus, melyben minden munka kiváló, és ha valami munka, az egyenlő a kiválóval. Tegyük fel, gyorsítani akarják a pereket, minden szakmai előkészítés nélkül (erre az utóbbi években voltak kísérletek.) ekkor az első fok gyorsabban ítél, – és egyéb feltételek változatlansága esetén – kevésbé alaposabban is. A másodfok, ha ezt észleli és új eljárásra visszaadja az ügyet, akkor az ítélkezés lassul. Ha megfontolja, és változtat, ez önmagában lassít, sőt növeli az esélyét a per sikeres továbbvitelének. Ezért a gyorsítás legjobb és a valóságban is gyakorolt módja, ha a másodfok felületesebben nézi át az ügyeket, felszínesebb ítéletekben hagyja jóvá az első fokot. Statisztikailag ekkor egyre nő a másodfokon jóváhagyott elsőfokú ítéletek aránya, vagyis javul a rendszer teljesítménye, – miközben romlott a tényfeltáró alaposága. Az első fokon fel nem tárt tények másodfokra be sem kerülnek. Így a másodfok tényviták helyett érdekvitákká alakul, így romlik a színvonala is. Miközben minden mutató szerint javul.

Folyamat oldalról is fontos kielemezni a szervezeti működést. Itt is a részletek helyett csak egy dologra utalnánk. Ez egy olyan szervezet, mely fő tevékenysége felett nincs kontrol. Van bíró, vannak ellenérdekű felek, csak a jogi (anyagi és eljárási, valamint a viselkedési: pl. bíró viselkedése, ügyvédek viselkedése) felett nincs kontrol. Mintha egy klinikán sok mindennel foglalkoznának, csak azt nem ellenőrizné senki, betartják-e a gyógyítás alapvető követelményeit (ez sem problémamentes terület). Így, ha a bíró az ügyfél távollétében úgy látja, az ügyvéd nem látja el feladatát (pl. nem válaszol érdemi kérdésekre, nem szerez be dokumentumokat, félidőben átmegegy egy másik tárgyalásra, nem kéri szakértő kirendelését, a szokásokhoz képest feltűnően alacsony vagy irreálisan magas igényt nyújt be, nem ad be fellebbezést, stb.) nem figyelmeztetheti a hátrányba került felet. De a bírói döntéssel (megtagadja szakértő bevonását, tanú kihallgatását, az egyik fél oldaláról) szemben is tehetetlen a szervezet. A mérlegelési jogkör pedig kiszolgáltatottá teszi a felet a bíróval kapcsolatos kontravitásban, vagy a bírói magatartással szembeni fellépésben. A kórházban szélsőséges esetben meghal a beteg, itt, a felelőtlen szervezeti struktúrában, még a „beteg halála” sem vehető észre: a kimeneti teljesítmény önmagát legitimálja kiválóként.

Jelen tanulmányunkban egy hatalmi szempontú elemzést adunk a szervezet szociológiai működéséről és struktúrájáról, ezért nem foglalkozunk azzal, hogy valószínűleg

a bírók jelentős része szakmailag képzett, tapasztalattal rendelkezik és igyekszik korrektnek, becsületesnek lenni, igyekszik munkáját színvonalasan ellátni. Ha ugyanis ebből az erkölcsstani megközelítésből indulnánk ki, azt kellene mondani, hogy az orvosműhiba-perek is értelmetlenek, az orvostársadalom is valószínűsíthetően döntő többségében igyekszik korrektül, tisztességesen, a beteg érdekében dolgozni, célja a beteg meggyógyítása. Szervezetszociológiai elemzésekből azonban tudjuk, hogy az erkölcsi típusú célnak tekinthető szervezeti célok mellett vannak gazdasági, hatalmi és egyéb jellegű szervezeti célok is, amelyek az erkölcsstani oldalról felállítható célok módosulásához, manipulálásához, összefoglalóan a cél félretevéshez vezethetnek, akár tudatos döntés, akár a szervezet belső működési mechanizmusa által.

Ebben az alfejezetben röviden áttekintettük a bírósági szervezet, mint adott cél elérésére létrehozott célkövető mesterséges emberi rendszer alapvető szervezeti, szervezetszociológiai jellemzőit. A következőkben a bírósági szervezet működésének ezen jellemzőkből levezethető alaphatalmi mechanizmusát (kisebb részben struktúráját) fogjuk bemutatni.

A Bírósági szervezet alaphatalmi mechanizmusa

A továbbiakban a bírósági szervezet hatalmi mechanizmusának alapmodelljét fejtjük ki, a leírt szervezeti alaptulajdonságok alapján. Ez nem azt jelenti, hogy egy bíróság így működik, hiszen működésére számos egyéb tényező hat. A hatalmi alapmodell azonban a bírósági működés hatalmi mechanizmusának olyan alapjellemtörőit írja le, amelyek a tényleges működés elemzése során, nemcsak, hogy nem hanyagolhatók el, hanem minden egyéb működési jellemző csak ezen alapmodellre támaszkodva érthető meg. Mondhatnánk azt is, hogy minden egyéb működési tulajdonság az alapmodelltől való eltérésként elemezhető.

Ez ugyanarról szól, mint amikor egy gazdasági szervezetet elemzünk. Gazdasági szervezet alapvető hatalmi mechanizmusai az alapcélhoz, a tulajdonosi érdek realizálásához, és ehhez kapcsolódva a profithoz kötődnek. Ebből következik az, hogy amennyiben egy szervezet figyelmet fordít a munkavédelemre, az érdekegyeztetésre, a környezetvédelemre, a fogyasztók minél jobb kiszolgálására, ez mind-mind csak az alapmodelltől való eltérést jelenti, okai pedig társadalmi jellegűek, és gazdasági jellegű okok általában. Így pl. azért fordít komoly figyelmet a munkavállalók munkafeltételeire, mert erre a jog kötelezi, az állam ellenőrzi, a szakszervezet kontrolálja, egyébként pedig a munkaerőpiac működési mechanizmusai következtében elveszti jól képzett munkaerejét. Mihelyst azonban ezt a szervezet egy fejlődő ország területén dolgoztat embereket, már az alapmechanizmusok nyíltan előtérbe kerülnek, hiszen ott ezek a hatósági, társadalmi, gazdasági kontrollok nem, vagy alig működnek. Ebben az értelemben kell felfogni a bírósági szervezet alaphatalmi mechanizmusának leírását is.

Az alapmechanizmus elméleti kifejtése előtt egy egyszerű bírósági példát mutatnánk be. Egy perben jogerősen kártérítést ítélt meg B számára. Az ítélet jogerőre emelkedett. A bizonyos körülmények okán per-újravételre indított, és a bíróság ennek helyt adott, eközben B kérte a jogerős ítélet végrehajtását, amelynek következtében A ingatlanát a végrehajtó elárverezte, és ebből kielégítette a pernyertes B-t. A végrehajtás előtt A kérte hogy a perújítás miatt a végrehajtást függeszék fel. Először a

bíróság mellett döntött, később megváltoztatta a döntést és engedélyezte a végrehajtást. A perújítás alapján az új eljárás ezek után kezdődik el. Hogyan lehet értékelni a bíróság outputját, teljesítményét? A teljesítmény, és hozzá kapcsolódóan a teljesítés megtörtént. Hiszen a per eljutott a jogerős ítéletig, a konfliktust lezárta. Nem oldotta meg természetesen a konfliktust, hiszen a perújrafelvétel elindulása, az új eljárás megkezdődése éppen azt mutatja, hogy a konfliktus még folytatódik. Így a konfliktust sem oldotta meg, megegyezést sem hozott létre, egyszerűen saját outputját teljesítette, a konfliktust adott pillanatban lezárta. Ezt a döntést még inkább legitímálta a végrehajtás elindítása, majd befejeződése. A bíró saját mérlegelési jogkörében dönthetett volna a végrehajtás felfüggesztése mellett is, és dönthetett a végrehajtás felfüggesztése ellen is.

Az adott helyzetben szervezetenként, vagyis a bírósági szervezet szempontjából mindkét döntés jó. Mindkét döntés helyes, és adott esetben mindegyik döntés rossz is lehet, így nem lehet megmondani, hogy melyik döntés jó, melyik rossz, melyik bírói teljesítmény jó, és melyik rossz. Melyik szervezeti output jó, melyik rossz, melyik igazságos, melyik igazságtalan. Így a bíróság bármit dönt, vagyis a bíróság, mint szervezet outputja bármi legyen is, minden döntés jó, illetve minden döntés rossz. Pontosabban semmiről nem lehet semmit mondani. Ezen egyszerű példa azonban rávilágít a bírósági szervezet alaphatalmi mechanizmusának működésére.

Mint minden döntés, a bírósági szervezet döntése is, a bíró döntése is, hatalmi szempontból legalább kettő dimenzióban értékelhető. A bírónak abból a szempontból teljes hatalma van, hogy uralja magát a transzformációs folyamatot, vagyis a per folyamatát, és uralja magát a döntést is, tehát olyan határozatot, illetve ítéletet hoz, amelyet ő megfelelőnek lát. Ebből a szempontból a bírónak és a bíróságnak a transzformációs folyamat egésze felett totális hatalma van, abból a szempontból, hogy a transzformációs folyamat bármely eseményére közvetlen, direkt, az általa akart befolyást tud gyakorolni. Ha úgy gondolja, hogy egy tanút meghallgat, ha úgy gondolja, hogy a tanú nem érdekes, vagyis nem kompetens az ő szempontjából, nem hallgatja meg. Ha úgy gondolja, mérlegelési jogkörén belül szakértő véleményét figyelembe veszi, de dönthet a szakértő véleményének figyelmen kívül hagyásáról is. Alperesbe, felperesbe, jogi képviselőbe bármikor befojthatja a szót, vagy dönthet úgy, hogy egyiknek megengedi, hogy kifejtse véleményét, a másik véleménykifejtését kérdések sorozatával, megállításokkal (nem tartozik a témához, stb.) jelentősen befolyásolhatja, manipulálhatja. Adott adatokról dönthet úgy, hogy relevánsak vagy nem relevánsak. Így elemi esemény szinten a bíró közel totális hatalommal rendelkezik.

A hatalom nélkülség abszolút hatalma

Minden döntés azonban egy rendszerbe illik bele, minden hatalomgyakorlás egy rendszer egészének a működését módosítja. Így a másik eleme a hatalomgyakorlásnak a rendszer működését befolyásoló hatalom gyakorlása. Alkalmas-e a bíró arra, hogy a rendszert valamilyen irányba befolyásolja. Ugyanaz a probléma merül fel, mint egy vállalatnál. A vállalat első számú vezetője a folyamatokba be tud avatkozni, embereket át tud csoportosítani, feladatokat át tud csoportosítani, területeket fel tud számolni, az ottani dolgozókat le tudja építeni, vagy éppen fel tud oda embert venni, a teljesítmény

előírásokat módosítani tudja, stb. Kérdés azonban, hogy a rendszer egészének outputját, vagyis a cég termékeladási mutatóit, profitabilitását ezzel hogyan befolyásolja.

A hatalomnak tehát egyik pólusa a direkt beavatkozás lehetőségi szintje, (totálisan bármit megtehet, nem totális, ha nem tud megtenni jogilag lépéseket, vagy a szakszervezet miatt) a másik része a rendszer adott irányba való működésére való hatalom. Az a vezető, aki adott esetben totálisan be tud avatkozni a vállalat bármely pontján, vagy egy vállalkozó a kisvállalkozásának bármely elemében, nem biztos, hogy ezzel az egész rendszer működtetését olyan irányban viszi, amilyenbe szeretné, vagyis nem biztos az, hogy a vállalkozás a végére nyereséges lesz, megtartja piacait. A rendszerben az egyedi események manipulálhatóságának mértéke (az esemény szintű hatalmi beavatkozás lehetősége) nem feltétlenül jelent hatalmat a rendszer egészének a működése felett. Így például akkor nem jelenthet hatalmat, ha a rendszer egészének belső összefüggéseiről nem rendelkezik a vezető megfelelő információval, nem ismeri a piac működését, és reakcióját nem tudja kiszámolni, a saját cselekedeteire vonatkozólag elképzelése sincs arról, hogy alkalmazottai, bizonyos lépéseire hogyan fognak reagálni, stb.

Ugyanez vonatkozik a bíróságra is. A rendszer feletti hatalma már nincs meg. A tény I. helyzetből a tény II. helyzetbe transzformáció, valamint ennek különböző hatásai, amelyek együtt lokalizálnak egy rendszert, már nem a bíró hatalmi felügyelete alatt van, miközben erre cselekedeteivel, vagyis az egyéni eseményekbe való hatalmi beavatkozással (az előzőekben említett közel totális hatalmával) jelentős befolyást gyakorol. Még a vállalkozónál, amely egy felelős szervezet – megfogalmazásunk, definíciónk szerint –, ennek komoly következményei, visszahatásai vannak, a bíróságnál, a felelőtlen szervezet jellegzetessége miatt nincs visszahatás. Így a bírósági szervezet nem érzékeli azt, hogy a rendszer egészére milyen hatást gyakorolt. Az egész szociális rendszer működése szempontjából hatása lehet kedvező vagy kedvezőtlen, jó vagy rossz, funkcionális vagy diszfunkcionális. A bírósági szervezet működése szempontjából azonban ez a diszfunkció értelmezhetetlen, vagyis teljesen mindegy számára, hogy milyen döntést hoz, hiszen minden bírósági döntés önmagát legitimálja, mert a döntés a konfliktus lezárásáról szól kizárólag. Így a bírósági döntést, a bírósági szervezet működésének minden kimenetelét úgy tekinthetjük, mint a rendszer egésze szempontjából funkcionális, de ugyanúgy tekinthetjük úgy is, hogy diszfunkcionális. A szervezeti immunitás következtében egyiket sem érzékeli. Vagyis a szervezet teljesen mindegy, hogy mit dönt, ez a döntés jó is és egyben rossz is.

Miközben a szervezet él transzformációs hatalmával, amely alapján események, történések között tud szelektálni, okokat, okozatokat tud egymáshoz rendelni vagy szétválasztani, adott esetben rendezni és újraprendezni, képtelen elbírálni azt, hogy ez az outputja szempontjából milyen következményekkel jár, hiszen maga, az output sem értékelhető. Így a bírósági szervezet, mint szervezeti output, teljesítmény leadás szempontjából egy döntésképtelen szervezet. A konfliktus szervezeti határain belüli lezárása szempontjából döntésképes. Döntéseiben semmilyen kritériumot sem tud érvényesíteni, más oldalról viszont minden kritériumot tud érvényesíteni. Kritérium érvényesítés csak akkor létezik, hogyha a szervezet ítélni tud arról, hogy bizonyos kritériumok mit jelentenek. Azonban a bírósági szervezet saját outputját önmagában sem tudja értékelni, így minden outputját helyesnek értékeli, a környezeti viszonyulást sem

tudja értékelni, ezért minden környezethez viszonyulás számára ugyanúgy funkcionális mint diszfunkcionális, ugyanúgy visszaigazoló, mint vissza nem igazoló.

Hatalomról akkor lehet igazán beszélni, ha van mit befolyásolni, és miért befolyásolni. Amennyiben el akarunk terelni egy kis patakot, és erre van hatalmunk, akkor az egyedi eseményekre van hatalmunk. Elképzelhető hogy nem mindegy, merre tereljük el a kis patakot, mert ha jobbra tereljük el, akkor a jobb oldali gazdák járnak jól, vagy esetleg rosszul, mert elönti őket a víz, ha balra tereljük el a baloldali gazdák járnak jól, ha középen marad, akkor az ott lévő gazdák járnak jól, vagy éppen rosszul. Ha azonban teljesen mindegy számunkra, hogy ki jár jól, akkor minden döntésünk jó (más értelmezés szerint ugyanígy minden döntés rossz: vagyis érzékelhetetlenség és értékelhetetlenség esetén hatalmi visszahatás nélkül minden és mindennek a komplementere is igaz), így hatalmunk van arra, hogy a patakot bármerre tereljük el. Az ember mindegy hogy merre tereli el a patakot, ezért minden elterelés érdektelen, így gyakorlatilag hatalmunk totális, de egyben nulla.

Ha egy hajós a tenger közepén van, és fogalma sincs, merre kell menni, akkor hatalma van arra, hogy az elemi eseményeket befolyásolja, vagyis hajóját bármely irányba tudja kormányozni, azonban bármerre megy, bele fog fulladni a vízbe, vagy előbb-utóbb éhen hal, mert az óceán közepéről nem tud kimenekülni. Ha tudja, hogy merre van a sziget, merre van a mentési lehetőség, akkor nagyon nagy hatalma van akkor, ha abba az irányba el tudja kormányozni a hajót, vagyis eszköze és tudása (röviden hatalmi erőforrása van) arra, hogy megfelelő irányba menjen. Ha viszont teljesen mindegy, hogy merre megy, mert tudja, hogy mindenfelé ki fogják menteni – hiszen egy helikopter figyelési és két nap múlva kimentti –, akkor óriási hatalma van annak meghatározásában hogy merre menjen, de ez a hatalma az adott rendszer szempontjából funkciótlan, vagyis olyan, mintha nem is lenne hatalma.

Így a bíróság is totális hatalommal rendelkezik. Miközben mindenre van befolyása, a társadalmi rendszer egésze szempontjából semmire sincs befolyása, mert azzal, hogy befolyása számára érdektelen, átmegegy az egész egy l'art pour l'art hatalomgyakorlásba. Mivel mindegy a végeredmény, ezért bármely hatást ér el végül is a rendszer mozgásában, ezt igazából akár akarhatta is, vagy akár nem is akarhatta, számára ez nem jelent diszfunkciót, így még azt sem érzi, hogy mi a következmény, és ezt a következményt ő akarhatta-e vagy nem.

Így a hatalmi döntés válik dominánssá a szakmai döntés felett. Az hogy ez a hatalmi döntés akár szakmailag is feltöltődhet, akár döntő részben, 99 %-ban szakmaisággal töltődhet fel, ez az alaphatalmi mechanizmus szempontjából érdektelen. A bírói szervezet transzformációs mechanizmusában arra kell hatalma legyen, hogy a transzformációt végrehajtsa, majd a konfliktust lezárja. A szakmai értékelhetetlenség miatt az egész elsődlegesen hatalmi oldalról töltődik fel, hatalma van a bírónak a transzformációt végigvinni, és hatalma van a konfliktust lezárni, ezt is csak a szervezete határáig, vagyis az outputig. Ez pedig számára csak sikeres lehet.

A bírósági szervezet egy egypólusú hatalmi rendszer, amelyet a bíró tart kézben. Döntése, illetve az egész transzformációs folyamat levezénylése a konfliktus lezárásának pillanatában automatikusan legitimálódik, visszaigazolódik, hisz ez egy olyan rendszer, amely önmaga produktumát önmaga igazolja vissza, mégpedig pozitívan. Így a hatalom minden döntése önmaga által értékelődik, egyetlen vonatkoztatási pont jelenik meg. Ebből a szempontból pedig a döntés racionalizálódik. A transzformáció,

vagyis a per lefolyása előtt már el lehet mondani, anélkül, hogy a problémát és annak feldolgozását ismernénk, hogy bármiben, bármit dönt a bíróság, bármiben, bármilyen outputja lesz a bíróságnak, az önmagában legitim és racionális lesz.

A döntések tartalmi meghatározása, önlegitimációs mechanizmus

Felvethető ezek után egy furcsának tűnő kérdés, hogy az egypólusú bírósági szervezet miért dönt? Egyrészt, azért mert a rendszert irányítani kell, a pert, a tárgyalást le kell vezényelni. Vagyis a döntésének vannak technikai összetevői: ki kell tűzni egy tárgyalást, fel kell venni a jelenlévők adatait, fel kell szólítani a felperest a kereset pontosítására, be kell hívni a tanút, a betérjesztés alapján fel kell neki tenni néhány kérdést. Ez a formai döntési folyamat, amely egy technikai kérdés. Az eseményeknek valahogy le kell zajlani, és ennek vannak formális, procedurális követelményei.

Döntések másik része tartalmi. Mivel mindegy hogy mi lesz az output, ezért visszafelé pergetve a rendszer transzformációs működési mechanizmusát, ebben a hatalmi rendszerben, szerkezetben mindegy, hogy hogyan történik a transzformáció, a tényfeltárás, hogy történik az ok-okozati folyamatok rekonstruálása vagy éppen konstruálása. A szereplők mozgási szabadságfoka korlátozott, az egypólusú hatalommal szemben. Így tartalmilag feltehető a kérdés, miért kell tartalmi menedzseléssel foglalkoznia a bírónak, amikor a rendszerbeli eredménye érdektelen. Választ csak hatalmi oldalról tudunk adni. A döntés hatalomgyakorlási aktus, vagyis a bíró hatalma legitimálásának, az üzemszerű hatalom gyakorlásának a hatalom üzemszerű működésének szerves részévé válik a tartalmi jellegű beavatkozás a folyamatba. Vagyis azért kell a tanúnak a technikai kérdéseken kívül tartalmi kérdéseket feltenni, vallomásába tartalmilag beavatkozni, vagyis kifejtésre kérni, vagy éppen a vallomását lezárni, mert ez a szervezet saját hatalmi legitimációs folyamatának elemévé válik. Mindegy ugyanis hogy a tanú kifejti-e véleményét vagy nem, ha mérlegelés kérdése, hogy a rendszer elfogadja-e ezt vagy nem, és a mérlegelés indokolása mögött olyan mértékben megfoghatatlan ok-okozati láncokat lehet felvázolni, amelyek tartalmilag üresítik ki a szakmai részt. Megmarad akkor a hatalmi rész.

Így a transzformációs folyamat szakmai menedzselése igazából egy hatalmi menedzselés, amelyben minden hatalmi beavatkozás egy önlegitimációs mechanizmus annak érdekében, hogy a szervezet saját hatalmi legitimitását igazolja. Vagyis azért dönt, hogy hatalmat gyakoroljon, azért avatkozik be, hogy hatalmat gyakoroljon. Másért nem tud beavatkozni az alaphatalmi mechanizmus leírásának folyamatát figyelembe véve, hiszen ha másért avatkozna be, akkor már azt kellene mondani, hogy nem mindegy, milyenek a döntések, nem mindegy hogy milyen lesz az output. Az outputok között azonban nem tudunk különbséget tenni, így ha mindegy hogy milyen az output, akkor mindegy milyen a beavatkozás. Ezért szakmailag nem tudunk beavatkozásról beszélni, csak hatalmi beavatkozásról (még ha formálisan, szakmainak tűnik is sokszor).

Ez a szervezet egy sajátos miniatűr redisztribúciós rendszer is, újra osztja el a tényeket, újra osztja el az eseményeket, újrendezi és értékeli az ok-okozati összefüggéseket. Ellentétben azonban számos redisztribúciós rendszerrel, ahol a redisztribúciónak szakmai tartalma van, hiszen az output mérhető és adott érdekszempontok figyelembe

vételével nem mindegy az output tartalma, minősége és mennyisége, a bírósági rendszer outputja nem mérhető. Ezért a redistribúció alapvetően és elsődlegesen hatalmi redistribúcióvá válik és innen újraelosztási, újraértékelési, tényátrendezési folyamatá válik. A társadalmi tények, jogi tényekké való transzformációjának folyamata egy hatalmi redistribúciós folyamat. Ez a hatalmi redistribúció azt jelenti, hogy a szociális tényhelyzetből, a tény I. helyzetből a tény II. helyzetbe való átrendeződés folyamatáról van szó, melyben mások lesznek a nyertesek és a vesztesek, vagy ha ugyanazok, akkor esetleg másképp és máshogy lesznek a nyertesek és vesztesek és ennek elérésére mindkét félnek a transzformációs rendszert (a mostani összefüggéseiben a hatalmi redistribúciós rendszert) finanszírozni kell. A szervezet szereplőinek ebben a redistribúciós hatalmi újraelosztási rendszerben kell eladniuk saját tényeiket, és saját összefüggéseiket, egy olyan vevő (a hatalmi pólust képviselő) számára, amelynek mindegy, hogy mit vesz meg és hogyan veszi meg. Vagyis mindegy hogy a tényeket, eseményeket, dokumentumokat, számlákat, tanukat milyen formában hogyan értékeli, milyen cserearányokat állít fel, milyen értéken mit számít be, mit tart odakapcsolódónak és nem odakapcsolódónak, relevánsnak és nem relevánsnak, egyértelműen bizonyítottnak és nem egyértelműen bizonyítottnak, közvetlen és közvetett oknak, közvetlen és közvetett következménynek, stb. Ez a szereplők részéről sajátos viselkedési módokat alakít ki, ebben a sajátos játéktérben.

Így végső következtetésként az mondható el, még szervezeti jellemzőként, hogy a bírósági szervezet tulajdonképpen egy speciális hatalmi erőternek fogható fel, és így szükséges felfogunk. Csak ebben a hatalmi erőter fogalomban (vagyis különböző hatalmi forrásokkal rendelkező szereplők játékterében) elemezhető a szervezet egészének működése, folyamata, és annak kimenetele, vagyis a teljesítése és outputja, teljesítménye.

Néhány következtetés

Ennek a hatalmi gépezetnek, amelyet ez a szervezet típus képvisel néhány sajátos következménye adódik, amelyet röviden áttekintünk.

1. Elsődleges következmény, hogy ez a szervezeti hatalom stabil, hiszen nem destabilizálható, sem folyamatában, sem végeredményében.

2. Másodlagos következmény: minden hatalmi játszmának alapvető kérdése az, hogy ki kit győz le. Egy hatalmi rendszer mérhető szakmai teljesítményre orientált outputja esetén ez egy kulcsfontosságú kérdés. Nem mindegy, hogy egy társadalmi rendszerben a károkozó jár jól, vagy a károsult. Nem mindegy hogy egy rendszerben a káron nem lehet nyerni elv érvényesül csak, vagy a károkozón nem lehet nyerni elv is érvényesülni tud. Ebben a rendszerben mindegy hogy melyik elv érvényesül, (természetesen nem elvi, hanem a gyakorlati procedúra szempontjából nézve). Vagyis mindegy hogy kinek adják oda a marsallbotot, a kitüntetést, az ítéletet, minden végeredmény a szervezet hatalmi stabilitását működését és működési sikerességét igazolja vissza.

3. Harmadlagos következmény: elsődlegesen hatalmi rendszerként működik a bíróság, másodlagosan szakmaiként, de nem állapítható meg az output végeredményéről, hogy a hatalom mennyire telítődött fel szakmaisággal, vagy a szakmai mennyire telítő-

dött fel hatalmi elemmel. Nem állapítható meg hogy az egész milyen mértékben töltődött fel értékkel, ítéletekkel és előítéletekkel, vagyis az output belső tartalmi arányairól sem mondható semmi. Így pl. ha egy bírósági ítélet egy etnikai csoporthoz tartozó személy ellen történik, nem mondható meg, hogy ez számára egy semleges ítélet volt (vagyis az etnikumhoz tartozás nem játszott benne szerepet), vagy éppen az ítélet pozitív diszkriminációt, esetleg negatív diszkriminációt tartalmazott.

4. Negyedleges következmény: az output mintha-output. Ez azt jelenti, hogy úgy tűnik, mintha döntés született volna, és mintha a döntés mögött komoly szakmai megfogalmazások születtek volna (természetesen ez a változat sem kizárt). Azonban a döntés jellemzően saját magát racionalizálja azzal, hogy meghozták, saját magát legitimálja azzal, hogy meghozták, és így a mögötte lévő tényfeltárás és transzformációs folyamatot is racionalizálja és legitimálja (ahelyett, hogy a transzformációs folyamat racionalizálná bizonyos lefolyás esetén a végeredményt). Így pl. a mintha-döntés azt jelenti, hogy úgy tűnik, mintha a bíróság egy adott döntésénél mérlegelt volna, de nem tudni hogy ez egy igazi, komoly szakmai, jogi mérlegelés volt, melyben figyelembe vette az események tartalmát, döntésének kihatását is. Vagy éppen a szakértői vélemények egy részét át sem olvasta, esetleg meg sem tudta érteni, az egymásnak ellentmondó szakértői vélemények között nem tudott eligazodni. Így tartalmilag egy hatalmi mérlegelés, és nem egy szakmai mérlegelés történt. De az output úgy mutatkozik meg, mintha mérlegelték volna.

5. Ötödleges hatás: ezzel maga a rendszer globálisan és teljes mértékben legitimálja magát, megkérdőjelezhetetlenné teszi saját működését. Így beindul egy önlegitimációs mechanizmus, hogy mivel a rendszer megkérdőjelezhetetlen, nem is lehet megkérdőjelezni, így önmaga racionális és jó működését legitimálja, saját outputját és annak racionális és funkcionális voltát legitimálja.

6. Hatos következmény: a szervezet globálisan terjeszti ki a nagyobb társadalmi rendszerre a hatását. Legitimálja ugyanis az általa konstruált tény II. helyzetet, legitimálja ezzel azt, és megkérdőjelezhetetlenné teszi, hogy valaki jó vagy rossz volt, ártatlan vagy bűnös, tisztességes vagy tisztességtelen. Legitimálja azt, hogy A kell, hogy fizessen B-nek egymillió forintot, vagy B kell, hogy fizessen A-nak, így visszamenőlegesen átírja a szociális tényhelyzet I. tartalmát és előremenőleg definiálja a szociális tényhelyzet résztvevőinek új társadalmi helyzetét, státuszát, nyeresévesztés arányait. Így saját megkérdőjelezhetetlensége egy megkérdőjelezhetetlen társadalmi tényhelyzetet állít elő a múltba visszamenőleg és a jövőbe előremenőleg is.

Irodalom

- Bergson, H. (1930): *Teremtő fejlődés*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Bowers, J.–Gatt, I. (1990): *Procedure in court and Tribunals*. London: Longman
- Braybrooke, D.–Lindblom, C. E. (1963): *A strategy of decisions*. New York: Free Press.
- Daudi, P. (1986): *Power in the organization*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gross, E. (1978): Organizations as criminal actors. In Wilson, P. R.–Braithwaite, J. (eds.): *Two faces of deviance*. University of Queensland Press, 199–213.

- Hassard, J.–Pym, D. eds. (1990): *The theory and philosophy of organizations*. London: Routledge.
- Hogarth, R. M. (1980): *Judgement and choice*. New York: John Wiley and Sons.
- Hopkins, A. (1978): The anatomy of corporate crime. In Wilson, P. R.–Braithwaite, J. (eds.): *Two faces of deviance*. University of Queensland Press, 215–231.
- Jávor, I. (1983): Érdek, hatalom, viselkedés. *Vezetéstudomány*, XIV (3)
- Jávor, I. (1983): Merev informális kapcsolatok és a szervezetek hatalmi struktúrája. *Ergonómia*, XVII (3): 172–176.
- Jávor, I. (2003): A hatalom statikus definíciója. *Társadalomkutatás*, 4: megjelenés alatt.
- Jávor, I. (2003): A hatalom fogalma. *Társadalomkutatás*, 4: megjelenés alatt.
- Kengyel, M. (1990): *A polgári bíráskodás hétköznapjai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kengyel, M. (2003): *A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kulcsár, K. szerk. (1979): *Jog és szociológia. Válogatott Tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lammaer, C. J.–Hickson, D. J. eds. (1979): *Organizations alike and unlike*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Levi, M. (1987): *Regulating fraud. White-collar crime and the criminal process*. London, New York: Tavistock Publications.
- Pettigrew, A. M. (1972): Information control as a power resource. *Sociology*, 6: 187–204.
- Raphael, D. D. (1981): *Moral Philosophy*. Oxford: University Press.
- Rosenberg, M.–Pearlin, L. I. (1962): Power-orientations in the Mental Hospital. *Human Relations*, 15 (4): 335–351.
- Sudnow, D. (1964): Normal crimes. *Social Problems*, 12 (3): 255–275.
- Trusted, J. (1984): *Free Will and responsibility*. Oxford: University Press.
- Tullock, G. (1965): *The politics of bureaucracy*. Washington, D. C.: Public Affairs Press.
- Varga Csaba szerk. (2001): *Jog és filozófia*. Budapest: Szent István Társulat.
- Williams, J. (1997): *Civil and criminal procedure*. London: Sweet and Maxwell.
- Young, D. R. (1983): *If not profit, for what?* Lexington, MA.: D. C. Heath.
- Zaltman, G. ed. (1978): *Management principles for nonprofit agencies and organizations*. Washington: AMACOM.

TÁJÉKOZÓDÁS

Saad József

SOROKIN ÚTJA: KELET-EURÓPÁBÓL KELET-EURÓPÁBA

Balla, Bálint–Srubar, Ilja–Albrecht, Martin (Hrsg): Pitirim A. Sorokin. Leben, Werk und Wirkung. Beiträge zur Osteuropaforschung. Hamburg: Kramer, 2002.

A rendszerváltás utáni években a *Német Szociológiai Társaságban* Balla Bálint irányításával szakosztállyá szerveződött kelet-közép-európai munkacsoport 1994-től folyamatosan jelentkezik kiadványaival. Ezekben a szerkesztők: Balla Bálint, a berlini *Műszaki Egyetem (TU)* emeritált professzora és *Anton Sterbling*, a hamburgi szövetségi hadtudományi egyetem főmunkatársa, alkalmi szerkesztőtársak bekapcsolásával, egy-egy, Európa keleti felén különösen releváns, témakörnek szentelt regionális konferenciáik előadásait, referátumait foglalják össze. A rendszeres konferencia-alkalmak és a folyamatos munkakapcsolat összeforrott szakmai közösséggé érlelte a szakosztály életébe sokfelől bekapcsolódott társadalomkutatókat. A kiadványok szerzői jegyzékeiből kitűnően, a közösség szellemi súlypontja Berlin: az egykori nyugati térfél két nagy egyeteme, a *TU* és a *Freie Universität* mellett az integrálódás folyamatának előmozdítása végett is hangsúlyosan a kelet-berlini *Humboldt*. Német nyelvterületről emellett a lipcei kultúrszociológiai centrum, a kieli, hamburgi, brémai, erlangeni, klagenfurti és salzburgi egyetemek képviselői, a tágabb régióból pedig Brünntől Szófiáig, Ljubjanától Moszkváig, Dél- és Kelet-Európa központjaiból érkezett társadalomkutatók szerepelnek a konferenciák meghívott előadói között. Érdeklődésük középpontjában a szovjet rendszer összeomlásával összefüggő társadalomelméleti kérdések állnak. Ehhez kapcsolódóan foglalkoznak a kelet-európai társadalmak átmeneti helyzetében felvetődött témakörökkel (nemzeti, kisebbségi problematikák, vándorlás, asszimiláció), a szociológiatörténet klasszikusainak például Max Webernek kelet-európai vonatkozásokban külön figyelmet érdemlő életművével, és a nemzeti kezek között művelt (s a kilencvenes évek előtti évtizedekben egymástól többé-kevésbé izolált) nemzeti szociológiák sajátos érdeklődési területeinek, irányultságainak megismerésével. Legutóbbi – kiadványaik sorában a hatodik – kötetükben a 2001 szeptemberében, Ljubjanában tartott konferencia anyagát: *Pitirim A. Sorokin* pályáját és az életmű hatástörténetét bemutató-elemző írásait tették közzé.

A témaválasztás ezúttal különösen szerencsés. Főként azért, mert a kelet-közép-európai szociológiák mind gyakrabban szóvá tett amerikanizálódása idején a sorokini életmű felfedezésével egy olyan „amerikaira” irányítják a figyelmet, akinek kelet-európai begyökerezettsége, gondolkodásmódja, tematikai érdeklődése, kutatói habitusa természetes közelségbe hozható az átmenet helyzetébe került régió társadalmi proble-

matikájával. Továbbá azért is, amiért az ő esetében az „amerikai” megjelölés idézőjelbe tehető, s ez önmagában is figyelmet érdemel. Amerika befogadta Sorokint, de Sorokin nem fogadta be Amerikát, pontosabban a társadalomkutatás második világháborút követő amerikai mintáit. Amerikai integráltsága problematikus, pályája derekán jórészt kiiktatódott (kiiktatták? kiiktatta magát?) a szociológiából. Az altruizmus, szeretet, szolidaritás elemi kohéziós tényezőire összpontosító elméletét Amerikában az Etzioni-féle kommunitarizmus az utóbbi két évtizedben divatba hozhatta volna. Nem hozta divatba. Végül és nem utolsó sorban Sorokint nemcsak Európa keleti fele fedezheti fel magának. Az utóbbi negyedszázadban – eltekintve a *mobilitás* fogalmához kapcsolódó rituális hivatkozástól – életműve alig kerül szóba a szociológiai kézikönyvekben és közleményekben. *Vera Sparschuh* a sorokini világertelmezés integralizmusáról írt tanulmánya, a kiadvány egyik érdekes írása, elején ezt az elfeledettséget meggyőzően adatalja: az 1956 óta vezetett *Social Science Citation Index* szerint eddig 347 hivatkozás kapcsolható Sorokin nevéhez és műveire. Ebből az utóbbi tíz évben mindössze 27, főleg az oroszok közleményeiben, leginkább az átmenetkutatás kapcsán.

A ljubjanai konferencián többen és többféle megközelítésben világították meg a sorokini pálya drámaiságát. Erre összpontosítva *Vera Sparschuh*, *Balla Bálint* és *Justin Stagl* írásaiból vett tények alapján érdemes felidézni a fontosabb fordulatokat.

Ha a társadalomtudós szakmai irányultsága összefügg a gyerek- és kamaszkori élmények elemi impulzusaival, akkor Sorokin rurál- és mobilitásszociológiai érdeklődése, tradíciótisztelte s a pályája második felében szellemi energiáit jórészt lekötő altruizmuskutatása valószínűleg az Orosz Birodalom távoli, északi tájainak: a *Vicsегда* és a *Pecsora* folyók közötti vidék zárt közösségeinek élményvilágában gyökerezik. Apja orosz vándoriparos, anyja komi parasztasszony, nagybátyja a falu sámánja volt. A félpogány közösség, amelyben felnőtt, saját rítusait őrizve, mítoszait megtartva tagolódott be (úgy ahogy) az ortodox egyházba. Kamaszként a városi világba kerülve, a cárizmus elleni mozgalmak szociálforradalmár (eszer) szárnyához csatlakozott, amely a szociáldemokratáktól eltérően a narodnyik mentalitás iránt is nyitott volt, s a társadalom minden reformhajlandóságú rétegére számított. Diákkorában letartóztatták. Első könyvét 1913-ban, a bosszú és a megtorlás szociológiai értelmezhetőségéről, börtönélményei hatására írta. A tízes évek végére a vezető szentpétervári szociológusok közé került. Az első szociológiai társaság Oroszországban, 1916-ban, az ő kezdeményezésére alakult meg. A forradalom kezdetén Kerenszkij híve és kormányának tagja lett. 1918-tól a petrográdi szociológiai tanszéket vezette. A bolsevik fordulat után ellenzékbe kerülve, két hónapon át szülőföldje erdeiben bujkált. Onnan üzent nyílt levélben választóinak, hogy lemond a politizálásról, élete további részében az emberiséget és a tudományt kívánja szolgálni. Szerencséjére maga Lenin reagált lekezelő megértéssel a levélre, s ez megmentette életét. Három év múlva emigrálhatott.

Európában főként cseh társadalomtudósok köztük az akkor már államelnök T. G. Masaryk és az ugyancsak vezető politikus E. Benes egyengették pályáját. Első nagy művét, a *Sociology of Revolution* (1925) a közeli múltban gyökerező élményei inspirálták, tényanyaga is főként a szovjet hatalomátvétel és diktatúra éveiből való. Célja ugyanakkor a téma általános érvényű (tudományos, azaz szociológiai) kifejtése volt. A forradalmat alapvetően mint az emberi természet és viselkedés pervertálódását értelmezte, amelynek következtében a struktúrák és funkciók szétesnek és összezavarod-

nak. A húszas évek vége felé nem volt igazán keletje ennek a megközelítésnek: a nagy társadalomkísérletek vonzása a véleményformáló értelmiség köreiből ekkoriban éppen erősödőben volt. A könyv megjelenésekor Sorokin már Amerikában, Visconsin-ben élt és dolgozott. Itt otthonára lelt, magáénak érezte az egyszerű, falusias, munkás közösségek mikrovilágait. Az új környezetben hatalmas energiák szabadultak fel belőle. Valósággal berobbant a tudományos életbe. 1924-1929 között három könyve jelent meg: sűrűn idézett, fogalmakat (pl. horizontális mobilitás, szociális tér) bevezető alapművek a társadalmi mobilitásról, az agrárszociológiáról és a kortárs szociológiai elméletekről. 1931-ben egyetemi-akadémiai karrierje csúcsára, a Harvardra került. A bajok itt kezdődtek: a nagy egyetem világába nehezen integrálódott, a keleti parti establishment stílusa, gondolkodásmódja idegen maradt számára.

A szociológia történetében 1937 vízválasztó év: de nem Sorokin a következő években négy kötetesre s több ezer oldalra bővített összegező fő műve: a *Social and Cultural Dynamics* tette azzá, hanem egy másik és ugyancsak alapozó mű: a tanszékén működő ifjabb kollega, T. Parsons cselekvésemélete, a *Theory of Social Action*. Sorokin munkáját fagyos csend, kínos hallgatás övezte. Jöttek ki sorban a kötetek, s a hallgatás jégburka vastagodott. Mintha hirtelen kiderült volna, hogy kontár került a tudós céphez. Az orosz emigráns nagy ívű kultúr- és társadalomfilozófiája ugyanis kínos érintkezéseket vállalt a szociológiában máig többé-kevésbé atudományosnak tekintett válságfilozófiákkal. Feladta a fejlődés linearitásának (szociológiában kötelező) tételét, s több ponton szakított a professzionális és intézményesült tudományművelés szociológiában is s kiváltképpen az amerikai szociológiában meghonosodó eljárásmodjával, kompetenciaérzékenységgel, szabályaival. Mire a negyedik kötet is kijött, Sorokin szólalt meg tudósközösségbe egyáltalán nem illő teátrális ingerültséggel: 1941-ben az Amerikai Szociológiai Társaságban (ASA) tartott előadásában (*The Crisis of our Age*) éles kirohanást intézett az amerikai szociológia mainstream-paradigmái ellen. Szociológusi pályája ettől kezdve lejtmenetbe került. Lassan saját tanszékén is elszigetelődött, miközben Parsons karrierje felívelőben volt. (Feszült viszonyukat tovább rontotta, hogy kölcsönösen plágiummal is megvádolták egymást.) Marginalizálódása akkor vált végérvényessé, amikor egy milliomos támogatását megnyerve, a Harvardon létrehozta a *Research Center in Creative Altruism* intézményét. A továbbiakban még a szociológia szót is kerülve *amitológiának* nevezte azt a keresztény értékrend szellemében (saját maga számára) kialakított társadalomkutatási irányzatot, amely a szeretet, a szolidaritás és a testvéri közösség még fellelhető nyomait, helyreállításának feltételeit kutatta a modern társadalmakban.

Sorokin 1955-ben emeritált. A következő évben mintegy végső búcsúképpen még írt egy hosszú pamfletet a modern szociológia és rokon tudományai gyengéről és mániáiról (*Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Science*). Ezúttal a diszciplínát eluraló „kvantofrénia” és „testománia” „új Kolumbuszairól” szólva, már afelől sem hagyott kétséget, hogy kollégái közül személy szerint kikre kell gondolnia az olvasónak. Ezzel a céh és Sorokin viszonya olyan mélypontra került, ami mindkét fél számára tarthatatlannak bizonyult. A következő években főként Merton közvetítésével beindult a kölcsönös megbékélés folyamata: a szakma elismerő gesztusaira Sorokin reintegrálódási készségének gesztusaival válaszolt. A visszailleszkedés végül is látványos eredménnyel zárult: az ASA tagsága 1963-ban elsöprő többséggel őt választotta elnökéül. Ez a kései és szép, sokak szerint ugyanakkor meglehetősen álságos,

elégtétel sem feledtethette azonban a tényt: az az út, amelyen Sorokin három évtizeddel azelőtt elindult, a modern szociológiában nem járható, sehova sem vezet.

Talán ez a vázlatos ismertetés is érzékelteti, hogy Sorokin esetében mennyire szembevetendő az *életmű* két összetevőjének: az *élet* drámájának és a *mű* éles fordulatainak együtthatása és egymásba fonódottsága. A kiadvány legfőbb értéke, hogy a személyesen *megélt* és a koncepciókba foglaltan *megírt* világ egymást erősítő kettősségét többfelől is megvilágítva markánsan megjeleníti. A könyv alcíme: *Leben, Werk und Wirkung* (a hangsúlytalanná egybecimosó *Lebenswerk* helyett) nyomatékosan utal erre az összefüggésre.

Valljuk be: a *Social and Cultural Dynamics* – márcsak fél könyvespolcot elfoglaló terjedelme miatt is – elolvashatatlan. Megjelenésekor is az volt. Már ránézésre is a XIX. századi világelmélet alkotásának igényével létrehozott szociológiai nagyelméleteket idézi fel. Azokat az egyetemi és akadémiai kereteken kívül – a jelző itt korántsem pejoratív értelmű –, dilettáns szenvedéllyel létrehozott monumentális műveket, amelyek magántudós alkotóiban a szociológia tudományának alapító atyáit: A. Comte-ot, H. Spencer-t tisztelhetjük. A saját korukban (főként, ha nem érték meg az aggastyán életkort, amit Spencer) még olvasták is őket, aztán jobbra csak hivatkoztak/hivatkoznak rájuk. Mire számíthatott Sorokin ilyen méretű és igényű opus magnum-a múlt század negyvenes éveinek Amerikájában? A szociológia mai értelmű – amerikai minták szerinti – professzionalizálódásának kezdetén? Mire számíthatott a Szovjetunióval szövetséges Amerikában a szovjet rendszer üldözöttjének elmélete, amely ha közvetlenül nem fejt is ezt ki, a materialista-érzéki („sensate”), fogyasztásra orientált kultúra kilátástalanságáról szólva, mégiscsak ennek a győzelme felé tartó civilizációnak válságára (vagy legalábbis hanyatlásának elkerülhetetlenségére) figyelmet? S mi mondanivalója lehet ma, hat évtized múltán?

A ljubjanai konferencia referátumai szerint Sorokin életművére – s abban fő művére – is jobban kellene figyelni. Ha egyvégtében nehezen olvasható is, a *Social and Cultural Dynamics* súlyos kötetét is érdemes le- levenni a polcról. Van mának szóló mondanivalójuk. A kiadvány írásai az életművet mintegy életre keltve, rámutatnak a sorokini gondolkodás rendszerelméleti megközelítéseket inspiráló hatásaira, a posztmodern vonatkozásokra, rurálszociológiájának, mobilitásfelfogásának posztszocialista átmenetkutatásban hasznosítható aktualitására, végképp anakronisztikusnak vélhető művészetfelfogásának figyelmet érdemlő fogalmaira. S eközben többször szóba kerül az életmű mélyen szociológiaiidegen alapja: Sorokin prófétikus hangvételtől sem idegenkedő kiállása a *kreatív altruizmus* etikája s egyben a modern (nyugati) civilizáció túlélésének biztosítéka mellett.

A kiadvány négy fejezetre tagolódik: az első az élet és az életmű átfogó értelmezéseit tartalmazza, a második a teljességre törekvés igénye nélkül a szociológiai elmélet és a szakszociológák területein újat alkotó Sorokin-nal foglalkozik, a harmadik a kultúrfilozófusra, a negyedik az életmű aktualitására összpontosít.

Az első fejezetben *Vera Sparschuh* (Berlin) a sorokini világtérképezés teljességigényét: *integralizmusát* elemezve, egy német nyelvterületen inkább egykor, mint az utóbbi évtizedekben honos fogalom: a *világnézet* (Weltanschauung) társadalmi tapasztalatot és elméleti irányultságokat, intuitív és teoretikus elemeket ötvöző-fókuszáló jelentőségére hívja fel a figyelmet. A háromosztatúság a társadalomelméletek (legyenek azok idealista, spirituális, materialista, lineáris, ciklikus jellegűek) ha-

gyománosan kitüntetett megközelítési módja. *Balla Bálint* a háromosztatú megközelítéseket: a *triádokat* alapvetően a *strukturális* és a *processzuális rend* kategóriába sorolja. Érdekes kísérletként is felfogható tanulmánya Sorokin életét és a művét egymással összefüggő fejlődési triádokban értelmezi. *Justin Stagl* (Salzburg) felfogásában Sorokin az *antiszociológusok* első s jellegzetesen tengerentúli képviselője. Maga a fogalom német, igazán csak Németországban van értelme. Helmut Schelsky határozta meg eképpen helyzetét, a műve (*Die Arbeit tun die anderen*) és személye körüli vitákban a hetvenes évek közepén. A pálya elhagyása/váltása a szociológusok között nem (közöttük sem) ritka eset. Az antiszociológus ritkább: ő a pályán marad. Csak éppen azzal kell szembeülnie, hogy valamiképpen mindenki szemben jön. Aposztata, aki a szakmai közösség egészével került szembe.

A második fejezetben *Günter Endruweit* (Kiel) Sorokin példáján azt a beszűkülési folyamatot elemzi, amely az Európából Amerikába tartó elméletimportot a múlt században jellemezte. Elemzéséhez Sorokin két elmélettörténeti művét: a *Contemporary Sociological Theories* (1928) és az előbbi folytatásának tekinthető *Sociological Theories of Today* (1966) veszi alapul. A két könyv között közel négy évtized telt el. Az elsőben 96 olyan nem angolul író, illetve teljesen vagy jórészt angol nyelven nem hozzáférhető társadalomtudós szerepel, akit Sorokin legalább háromszor megemlít. Az 1966-os könyvben ugyanezen kritériumok alapján már csak 30 szerző szerepel. Az idegen nyelvű (és problematikájú) irodalom iránti amerikai érdeklődés és felfelvőkészség gyengülése ennél látványosabb. Endruweit közel negyven, többé-kevésbé ismert, először az Amerikai Egyesült Államokban kiadott, szociológiatörténeti kézikönyvet vonva látókörébe, a kilencszázas évek elejétől az európai minták, témák, alkotók vonzásában élő, több nyelven értő *Sumner*től és *Cooley*től az utóbbi évtizedek kulturális különbözőségei iránt feltűnően rigiddé vált monográfiáiig követi ezt az eléréstelenedési folyamatot. Ebben az összefüggésben Sorokin, mint elméletközvetítő, multikulturalitás iránti érzékenységevel tűnik ki. A formálódó szociológiatörténeti kánon súlyponti alakjai (Tönnies, Durkheim, M. Weber etc.) nála is hangsúlyosan jelennek meg, de figyelme a fejlett ipari társadalmak paradigmaalkotó és paradigmakonform tudósai mellett olyanokra – nem utolsósorban oroszokra – is kiterjed, akiket nem szokás figyelembe venni. („Rossica sunt, non leguntur” – állapította meg rezignált iróniával 1928-as szociológiatörténetének egyik lábjegyzetében.) Ennek a szerteágazó az „educated amateur” anakronisztikus passzióiból sokat átmentő értelmiségi tartásnak is szerepe lehet Sorokin marginalizálásában? Endruweit ezt a kérdést így nem veti fel. Statisztikai kimutatásai összegezéseként, tanulmánya végén viszont olyan kérdéseket fogalmaz meg, amelyek a világnyelvek képviselőiben okkal felvetődhetnek: „...mit tudunk mi az egészen aktuális szociológiáról, ha az a mi német és keverék-angol nyelvünk számára nem hozzáférhető? Feltehetően mi sem mentesülünk attól, hogy tudományos importképességünk mind korlátozottab lesz.” (78. o.) Ugyanebben a fejezetben *Anton Sterbling* (Hamburg) a mobilitás sorokini értelmezésével, *Friedrich Fürstenberg* (Bonn) a *Social and Cultural Dynamics* gondolatmenetében kulcsjelentőségű szocio-kulturális fluktuáció-koncepcióval foglalkozik. *Ilja Srubar* (Erlangen) Sorokin szocio-kulturális dinamika-felfogását elemezve, az elmélet tudásszociológiai perspektíváira hívja fel a figyelmet.

A harmadik fejezet élén *Martin Albrecht* (Berlin) a *Social and Cultural Dynamics*-ban kifejtett ciklikus kulturamodellben: az *ideacionális, idealisztikus* és

szenuális triádban kifejtett zenei anyagot Sorokin hivatkozásait és zeneértelmezéseit teszi mérlegre (s találja jórészt problematikusnak) a zenetörténész szempontjából. A kiadvány szerző közül többen, főképpen Ilja Srubar a második fejezetben, érintik a sorokini kultúrszociológia érintkezési pontjait a ciklikus történetfilozófiák kultúrpeszimizmusával, az okcidentális civilizáció hanyatlását előre jelző válságirodalommal. Sorokin külön könyvet (*Social Philosophies of an Age of Crisis*, 1950) is szentelt ennek témakörnek: *Danyilevszkij*, *Toynbee*, *Spengler*, *Bergyajev* munkásságának. Ha voltak is vitái ezzel a (húszas és negyvenes évek közötti időszakban népszerű) gondolkodói körrel, hatásukat mindig vállalta, és érvényesítette is kultúrszociológiájában. S ez a saját tudós céhében furcsának tűnő vonzalma megint csak „antiszociológusi” státusát erősítette. Ezek a társadalom-/civilizáció-/kultúraelméletek, történetfilozófiák a szociológusi szakmában jobbra a fél-, pseudo-, illetve atudományos fantazmagóriák kategóriájába sorolódnak. *Simone Hohmaier* (Berlin) Sorokin *társadalom – személyiség – kultúra* triádját veti össze Spengler ugyancsak háromosztatú történeti fejlődésmodelljével, azt a kérdést is felvetve, hogy a két elméletalkotó fogalmi rendszere mennyiben szolgálhat zeneelméleti, -történeti elemzések koncepcionális keretéül. *Wolfgang Geier* (Berlin) Danyilevszkij-hatást elemző tanulmányában főként azzal foglalkozik, hogy mely pontokon vélte Sorokin elhibázottnak és túlzónak a západnyikok Európa-orientációjával szembe fordult múlt századi szlavofil kultúrválság-koncepcióját.

Az életmű aktualitására összpontosító fejezetben *Kiss Endre* (Budapest) a sorokini civilizációelmélet strukturális összetevőit a globalizáció elméleteinek és *Huntington* civilizációkonceptiója kritikájának összefüggéseibe ágyazva elemzi. *Stephan Beetz* (Berlin) tanulmányában Sorokin rurális és urbánus társadalmi differenciálódással kapcsolatos koncepciójából kiindulva kísérel meg értelmezni a rendszerváltás utáni kelet-német vidéki régiók társadalmának átalakulását.

Susanne Pickel (Greifswald) 46 országot alapul véve, Sorokin internetes jelenlétének nézett utána. *Igor Bahovec* (Ljubjana) kiadványt záró írásában arra a kérdésre keres választ, hogy vajon vannak-e, lehetnek-e ennek a többé-kevésbé eltemetődött életműnek olyan mondanivalói, amelyek az ezredfordulói (sokak szerint a posztmodern állapot kihívása elé került) világban az elméleti igényű társadalomértelmezéseket segítik. Bahovec írásán túlmenően, a kiadvány egésze arról győz meg, hogy Sorokin vaskos köteteinek van jövőjük: érdemes azokat (újra? először?) fellapozni.

Kiss Dénes

A ROMÁN FALUSZOCIOLÓGIA A POSZTSZOCIALISTA KORSZAKBAN

Tematikus elemzés

Írásomban a román faluszociológia 1990–2000 közötti eredményeinek áttekintésére vállalkozom. Elemzésem anyagát két központi (bukaresti) román szociológiai folyóiratokban, a *Sociologie Românească* és a *Revista pentru Cercetări Sociale*-ban az említett időszakban megjelent faluszociológiai tárgyú tanulmányok képezik. Elemzésemben bemutatom a tanulmányokban előforduló főbb témákat, nyomon próbálok követni e témák időbeli alakulását, illetve igyekszem egy mennyiségi képet is nyújtani a faluszociológiai tárgyú írások megjelenéséről. Faluszociológiai tárgynak tekintetem minden olyan tanulmányt, amely témája révén a falusi társadalommal kapcsolatos, függetlenül attól, hogy szerzője „falukutatónak” tekinti-e magát vagy sem. Továbbá nem tekintetem a román faluszociológia részének a romániai falusi társadalomról magyar nyelven megjelent írásokat – a csíkszeredai KAM munkássága, valamint a kolozsvári BBTE-n tevékenykedő szociológusok egyes írásai jöhetnek itt szóba, amelyeket azonban már az elemzett lapok megválasztása révén kizártam.

Tanulmányom kitűzött célja tehát *diskurzuselemzés*, melynek során a fentiekben behatárolt szövegmező három elemzési síkját különböztetem meg. Egyrészt különbséget teszek *szociológiai diskurzus* és *szociológiai valóság*, mint az elemzés két lehetséges ontológiai síkja között. Azáltal, hogy diskurzuselemzésre törekszem, vizsgálódásomat e két sík közül az előbbire korlátozom, vagyis nem egy a román falu valóságáról kirajzolódó képet próbálok megragadni, nem foglalkozom a szövegek valóságtartalmával (ez meg is haladná egy áttekintő tanulmány kereteit), hanem csupán a román faluszociológia faluképét igyekszem vázolni.

Szólni kell továbbá az elemzett *szövegmező* és az azt termelő *szociológiai mező* kapcsolatáról is, Bourdieu-vel szólva az elemzett diskurzust termelő mező „pozíciók rendszeréből” álló síkja, illetve az „állásfoglalások” síkja megkülönböztetéséről. Az elemzendő diskurzust az állásfoglalások síkja alkotja, a pozíciók rendszere a diskurzus termelőinek pozícióiból összeálló intézményi háttér. Mivel az elemzett írások nagy része a román szociológia hagyományainak sajátosságából fakadóan nem néhány, a faluszociológiát szakszociológiaként művelő csoporttól/intézménytől származik, hanem a román szociológia szinte minden fontos személyisége között legalább egy faluszociológiai tárgyú tanulmányt, a pozíciók rendszerének elemzése a román szociológiai mező egészének elemzését jelentené. Ez a feladat szintén meghaladja e tanulmány kereteit, így a faluszociológia intézményi hátterét csak érintőlegesen tárgyalom.

Előzmények. A román falukutatás 1990 előtt

A román falukutatás múltját többen is összefoglalták, akik közül két szerzőre támaszkodva írom e fejezetet. Mihail Cernea *Rurális közösségek vizsgálata Romániában* címmel egy, az európai faluszociológia áttekintésére vállalkozó program keretében foglalta össze a román falukutatások történetét a „kezdetektől” a mű megjelenésének évéig, 1981-ig (Cernea 1981). Ugyanezt a feladatot végezte el tíz évvel később Ion Aluș, a kolozsvári BBTE professzora, aki az erdélyi falukutatások kontextusaként elemzi a román falukutatás intézményi kereteit, lehetőségeit és eredményeit (Aluș 1991).

A falukutatás hosszú ideig központi helyet foglal el a román szociológiai érdeklődésben. E kitüntetett figyelemnek az oka Románia agrárjellege, a falusi népesség magas aránya, amely állapot tartós fennmaradása azt eredményezte, hogy hosszú ideig a modernizáció kérdésköre is erőteljesen a faluhoz és a mezőgazdasághoz kötődött. Tematikailag tehát hosszú ideig a falu problematikája, módszertanilag pedig a falu monografikus kutatása dominálta a román szociológiát.

Cernea a román falukutatás történetét öt periódusra osztja (Cernea 1981). Az első korszak a *közigazgatási térségek monográfiáinak korszaka*, amely 1860-tól a 19. század végéig tart, kiemelkedő képviselője Ion Ionescu de la Brad. Az ide tartozó kutatások tárgya a mezőgazdaság és a falusi népesség helyzete, a kutatási egységek behatárolása közigazgatási szempontok szerint történik (megyék). Az adatgyűjtést előzetes kutatási terv szerint, közvetlen megfigyeléssel, illetve helyi informátorok segítségével végzik, a cél olyan ismeretszerzés, amelyre alapozva gyakorlati beavatkozások lehetségesek a falu világába. A születő monográfiák leíró képet nyújtanak a faluról, szociológiai elméletet viszont nem.

A 20. század első negyede a *falumonográfiák korszaka*, melynek jellegzetessége, hogy számos monográfia az A.V. Gidei által kidolgozott kutatási program alapján készül. Tárgyuk a falusi közösség, mint *organikus szocio-kulturális egység*, melynek exhausztív tárgyalására törekcszenek a kutatók. E korszak kutatásaiban dominál a gazdasági kötelékek vizsgálata, összhangban a marxista megközelítések elméleti síkon való dominanciájával.

A *szisztematikus szociológia és a monografikus kutatások korszaka* képezi a román faluszociológia (de a szociológia mint diszciplína kiépülésének is) a fénykorát. E korszak egyúttal a szociológia intézményi keretei kiépítésének, valamint a kutatások jelentős számbeli növekedésének ideje is. A korszak kutatásaira a Dimitrie Gusti által kidolgozott elmélet és paradigma nyomta rá erőteljesen bélyegét. Gusti nagy hatású elméletének alapján a *társadalmi akarat* állt, amely az összes társadalmi cselekvések és tények alapját képezi. A társadalmi akarat bizonyos társadalmi és társadalmon kívüli keretek között (kozmológiai, biológiai, pszichológiai és történelmi kereteket különböztet meg), konkrét *társadalmi egységeken* belül (falu, város, család, egyház stb.) fejti ki hatását. A társadalom nem más, mint a társadalmi akarat manifesztációinak együttese, amely manifesztációkat gazdasági, szellemi, jogi és politikai kategóriákba csoportosít. Mindezt a *szociológiai paralelizmus* általános törvénye vezérli, amely az egyes, extraszociális és szociális keretek között, az egyes *manifesztációk* között, valamint a keretek és manifesztációk között egyaránt hat (Aluș 1991). A Gusti-paradigma

elsősorban analitikus hasznót eredményezett, szintézisteremtésre azonban alkalmatlan volt. Szociológia helyett inkább csak szociográfiát eredményezett (Cernea et al. 1981).

A harmincas évek második- és a negyvenes évek első felének kutatásait Cernea a *falusi közösségek kutatásának tipológiai diverzifikációja* korszakának nevezi. Az egységesen a Gusti-konceptió és módszertan alapján végzett kutatásoktól való különböző elhajlások kora ez, több párhuzamos törekvéstről van tehát szó. A *probléma-orientált falumonográfiát* a Bánsági Kutatóintézetben dolgozzák ki: használják ugyan a Gusti-paradigmát, de csak a konkrét kutatási célnak alárendelten (pl. a születési ráta csökkenésének magyarázatához). A *mikro-monográfia* vagy *vázlatos monográfia* azáltal próbál javítani a Gusti-féle módszertanon, hogy csupán néhány dimenzióról gyűjt adatokat. A *komparatív közösségkutatás* a vázlatos monográfiákhoz kapcsolódik, alapját az ország különböző pontjain készített vázlatos monográfiák összehasonlítása képezi. Végül a korszakra *regionális monográfiák* megjelenése is jellemző.

A szocialista korszak második felének falukutatásait Cernea a „falusi közösségek kutatása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek korában” megnevezéssel illeti, amely korszak után a kommunista hatalom megszilárdulásával a szociológiát átmenetileg megszüntetik, így a falukutatásban is szünet áll be. A diszciplína csak 1965-ben nyeri vissza legitimitását, a nem megérdemelten üldözött tudományág jogaiba való visszahelyezése a hazai tradíciókra alapozva kell történni (Aluș 1991). Bár a szocializmus késői éveiben ismét megszorítások következtek, 1965-tel kezdődően újraindulnak a falukutatások. E korszakban születik néhány újabb falumonográfia, lezajlik néhány regionális kutatás, valamint „újításként” TSZ-monográfiák születnek. A falumonográfiák főbb témái a társadalmi változás és a falusi közösségek egzisztenciája a szocialista társadalomban, kollektivizált és nem kollektivizált falvak összehasonlítása, a szocialista társadalom intézményei és a nem kollektivizált falvak gazdasága közötti ellentmondások. Általánossá válik a marxista elméleti keret, a kutatási módszerek terén beindulnak a reprezentatív mintán végzett kérdőíves felmérések. A regionális kutatások főbb témái a mezőgazdaság szövetkezetesítése, a rurális térségek urbanizációja és alulfejlettsége. A TSZ-monográfiák alapjául az a gondolat szolgált, hogy a teljesen kollektivizált falvakban a falu gazdasági szervezete révén a falu egésze vizsgálható, vagyis a falu mintegy helyettesíthető a TSZ-szel.

A szocialista korszak falukutatásaiban bekövetkezett változások közül Cernea a monografikus módszer visszaszorulását emeli ki. Mint mondja, a falukutatásban bekövetkezett változások mögött a monografikus módszer és az egyéb szociológiai kutatási módszerek közötti erőviszonyok megváltozása áll. Az alternatív kutatási módszerek elterjedésével a faluszociológia is megszűnik monografikus szociológiának lenni. A módszerekkel együtt a vizsgált témák köre is kitágul. Az önállóságát fokozatosan elvesztő falu „feloldódik” a társadalomban, így a társadalom más alkotórészeihez hasonlóan kutatható. Az utolsó tárgyalt korszak (a 70-es évek) falukutatásának témái közül a szerző a következőket emeli ki: társadalmi rétegződés, urbanizáció, tömegkultúra falun, a média behatolása a falu világába, migráció, falusi ifjúság, a paraszti család szerkezetének változásai, hatalom és tekintély a közösségben, TSZ-vezetésben való részvétel stb. (Cernea 1981)

A fenti tanulmány 1981-ig tekinti át a román faluszociológiát. Az 1981 és 1989 közötti korszakról Aluș kéziratában (1991) olvashatunk, aki e periódust a *fokozatos megszorítások korának* nevezi. A szociológia oktatási intézményeinek felszámolásá-

val együtt a kutatás szervezeti alapjai is beszűkültek, a további kutatásokra jobbra informális módon, közigazgatási intézmények és gazdasági egységek esetlegessé váló finanszírozásai révén került sor. A falukutatás tehát (és általában a szociológiai kutatás), bár nehezebb körülmények között, a hetvenes-nyolcvanas években is folytatódott. A nyolcvanas évek eredményeiről azonban nem áll rendelkezésünkre a Cernea-éhoz hasonló elemzés, Aluaş kéziratban maradt könyve csak a saját (kolozsvári) kutatócsoportja munkáját mutatja be részletesebben, a falukutatásról (Cernea hetvenes évekre vonatkozó zárógondolataival egybecsengően) mindössze a következőket mondja: „a román szociológia a társadalom általános fejlődési és modernizációs problémái fele fordult, a falvak életével ezen általános irányultság keretein belül foglalkozva, olyan elsődlegesen fontos témák mellett, és azokkal összefonódva, mint a társadalmi mobilitás (vertikális és horizontális), az urbanizáció folyamata, az iparosítás, stb.” (Aluaş 1991:79).

A falukutatás intézményi kereteiről és fórumairól

A falukutatás '89 előtti intézményi kereteiről és a publikálási lehetőségekről nem sokat tudunk. A fentiekben idézett két műből rekonstruálva elmondható, hogy a román szociológia intézményesülésének kezdeti szakaszában (a két világháború közötti időszakban) a létrehozott szociológiai kutatóintézetek elsősorban falukutatással foglalkoztak. A korszak legfőbb fóruma az 1936-ban induló *Sociologie Românească* szakfolyóirat. A szocializmus korában, a kutatóintézetek tematikai irányultságának kiszélesedése idején, kimondottan falukutatásra szakosodott kutatóintézet vagy csoport nem működik, a falvakat érintő kutatások az általánosabban megfogalmazott kutatási programok keretében zajlanak. Az eredmények legrangosabb megjelenési helye a Bukarestben szerkesztett *Viitorul social* című társadalomtudományi folyóirat, amely mellett a kolozsvári, és iaşi-i egyetemi lapok hasábjain, illetve önálló kötetekben jelennek meg a születő írások (a fentiekben hivatkozott Aluaş-kéziratban ezekről részletes bibliográfia áll rendelkezésünkre).

A rendszerváltás utáni periódusban a szociológiai kutatás helyszínei továbbra is az egyetemek (a bukaresti mellett fontosabbak a kolozsvári, az iaşi-i és a temesvári) valamint a fővárosi kutatóintézetek. Ez utóbbiak közül a falukutatás szempontjából (is) legfontosabb a Román Tudományos Akadémia részét képező Szociológiai Intézet, amelynek keretei között egy interdiszciplináris jellegű falukutató csoport is működik, szociológusok mellett agrár- és földrajzszakértők tevékenykedésével. A Szociológiai Intézet saját folyóirattal rendelkezik (*Revista Română de Sociologie*), ebben azonban faluszociológiai tárgyú írások az utóbbi évtizedben nem jelentek meg, az intézet falutematikában is publikáló tagjai ezen írásaikat rendszeresen a Román Szociológusok Egyesületének hivatalos folyóiratában, a *Sociologie Românească*-ban közlik. Ez utóbbi szervezet az ország szociológusainak nagy részét integrálja, a különböző régiókban fiókszervezetei vannak, ehhez a szervezethez tartoznak a vidéki szociológusok (köztük a romániai magyar szociológusok egy része) is. Az egyesület lapját gyakorlatilag szintén az akadémiai intézet köré csoportosuló kutatók dominálják (szerkesztősége nagyrészt ezek közül kerül ki), bár az utóbbi években egy-egy lapszám szerkesztését egyes vidéki centrumok végezték.

A fenti két kutatóintézetten kívül további két központi kutatóintézetet érdemes megemlítenünk. Az Életminőség-kutató Intézet már a rendszerváltás előtt elkezdte működését, majd 1990 után töretlenül folytatja. Ez az intézet nem foglalkozik kimondottan falukutatással, de munkatársai, a román szociológusok nagy részéhez hasonlóan, esetenként falutémában is publikálnak. Az intézet néhány évig rangos saját kiadvánnyal rendelkezett (*Revista de Cercetări Sociale*), amelyben azonban alig néhány faluszociológiai nevezhető tanulmány jelent meg.¹

A CURS Intézetnek (Center for Urban and Regional Sociology) kimondottan faluszociológiai irányultsága is van. Saját kiadvánnyal nem rendelkezik, tagjainak írásai azonban rendszeresen megjelennek az általunk elemzett kiadványokban, a *Sociologia Românească* 1999-es újraindulása után annak tetemes részét a CURS munkatársai írják.

A román faluszociológia 1990 után

Az elemzés céljára kiválasztott 43 tanulmány anyaga négy fő téma köré csoportosul, ezek (1) a monografikus falukutatás múltja és jelene, (2) az agrárium, (3) a falusi társadalom strukturális kérdései, és (4) a falusi népesség lakókörnyezete. E témákon kívül egy sor további olyan téma is megjelenik, amelyben valamely más szakszociológiai téma falun történő elemzésére kerül sor, ezeket *általános szociológiai témák* címszó alatt egy csoportba sorolom.

Az elemzett szövegek diskurzusként kezeléséből következik az a módszertani alapállás, mely szerint az elemzési egységek nem az egyes tanulmányok, hanem a folytonosnak tekintett szövegmező diszkurzív egységei, az egyes logikai állítások. Az egyes tárgyalt témák tehát nem a tanulmányok csoportosításának eredményei, már csak azért sem, mert a tanulmányok nagy része tematikailag rendkívül szerteágazó, gyakorlatilag besorolhatatlan. Így egy szerző adott tanulmányára különböző témák kapcsán is történhet hivatkozás, egy téma bemutatása pedig összeállhat számos tanulmányból vett részletekből. Emellett minden téma esetén igyekszem a legfontosabb tanulmányokat (legalább egyet) részletesebben bemutatni.²

1. A faluszociológia gyökereinek, előzményeinek felelevenítése, bemutatása. Hagyományteremtés, múlttal való viszony tisztázása. A monografikus szociológia

Az első faluszociológiai tárgyú írások a román szociológia egészének a rendszerváltás utáni identitás-keresési igyekezetébe illeszkednek. Ezek tehát, bár érintik a román falu kérdését, igazi témájuk nem ez, hanem sokkal inkább a hazai szociológia előzményeinek, gyökereinek a felelevenítése, számbavétele, az ehhez való viszonyulás tisztázása.

1 Az 1995-ben induló, a Soros Alapítvány támogatásával megjelenő *Revista de Cercetări Sociale* 1998-ban megszűnt.

2 Az elemzésben felhasznált tanulmányok teljes jegyzékét a megjelenés sorrendjében lásd a mellékletben.

A vitathatatlan kiindulópont e történetben a falukutatásoktól szétválaszthatatlan Gusti-iskola, amelyről leghitelesebben annak a rendszerváltáskor még élő tagja, Henri H. Stahl tudósíthat (Stahl 1991). A tulajdonképpen szociológia-történeti írása a monografikus falukutatás e korszakának története is. A falumonográfiák készítése egy grandiózus terv, a „nemzet szociológiája” elkészítésének része, amely az összes romániai falu monográfiájából állt volna össze. A módszer fentiekben már bemutatott elméleti megalapozása mellett a szerző kitér a Gusti-iskola probléma-orientáltságára (ez vezetett a falvak állapotának vizsgálatához), a későbbi szociológia problémájaként emelve ki, hogy 1944-től kezdődően nem készültek a lényegi kérdéseket vizsgáló mélyreható elemzések (pl. a kollektivizálásról vagy az 1989 utáni privatizálásról). A szerző eljut a Gusti-iskola kritikájáig is: miközben Gusti mindvégig kitart grandiózus terve mellett, a valóságban egyetlen teljes (azaz a Gusti-féle tervnek megfelelő) monográfia sem íródik meg.

Stahl professzor Gusti-iskolával kapcsolatos emlékeit jeleníti meg egy további naplójegyzet-részlet, Ilie Bădescu tollából. Bădescu Stahllal 1988-ban folytatott két beszélgetéséről való töredékes „tudósításról” van szó, tulajdonképpen két részletről a szerző *Arceal Bizânc fele. Szociológiai napló* című könyvéből. Az írás tulajdonképpen megemlékezés Stahlról, amelyből megtudjuk, hogy a diktatúra utolsó éveiben a román szociológia e kiemelkedő egyéniségét milyen kérdések foglalkoztatták. A beszélgetésekben a Ceaușescu-féle településrendezési terv lehetetlenségéről, a mezőgazdaságban alkalmazható centralizációs és decentralizációs stratégiákról esik érintőlegesen szó, majd pedig a Jane Addams nevével összefűződő *társadalmi munka* (social work) kérdéséről.

A faluszociológia előzményeivel kapcsolatos írások központjában nagyrészt a monografikus falukutatások állnak. Az egyetlen kivételt Radu Baltasiu írása képezi, amelyben a szerző C.D. Gherea 1910-ben megjelent, az újjobbágyságról szóló elméletével vitázik, mondanivalóját egy másik, '80-as években elhunyt román szociológus, Ion Ungureanu tanításaira alapozva. Ilyen értelemben tehát kétszeresen is a román szociológia múltjával foglalkozik (Baltasiu 1992). A jobbágyszabadság után rövid idő alatt kialakuló „új-jobbágyság” rendszerét a vitatott szerző egyfajta gazdasági determinizmus alapján magyarázza: az 1864-es földreform után a nagybirtok munkaerő nélkül marad, a kisbirtok nem elég erős ahhoz hogy a család autonómiáját biztosítsa, így a nagybirtok, tőke hiányában, feudális eszközökkel kénytelen megkötni a munkaerőt. Baltasiu szerint ez a magyarázat nem kielégítő, és Ion Ungureanu munkáira alapozva korrigálja azt „a rendszer által promovált magatartások szerkezetének” az elméletbe való beemelésével, a nemzetközi rendszer, helyi elitek és kultúra fogalmak kijelölte keretben. A hagyományoktól már elszakadt (dekulturálódott), kontraszelektíven kiválasztódott, saját rövid távú érdekeit követő, ezért a nyugati érdekeket kiszolgáló elit elméletére épülő tanulmány a rendszerváltás után három évvel minden bizonnyal politikai aktualitással is kívánt bírni.

Baltasiu írása azonban az egyetlen olyan faluszociológiai tárgyú visszaemlékező írás, amely nem a monografikus falukutatásokról szól. Ez utóbbi írások sorát egy eredetileg 1934-ben már megjelent, de 1991-ben újra publikált tanulmány nyitja. Ebben a szerző részletesen elemzi a monografikus kutatások kezdeti szakaszát, annak különböző szakterületekhez tartozó gyökereit (különös figyelemmel az etnográfiai monográfiákra), majd több monografikus kutatás módszertani vetületét mutatja be, köztük a

Gusti-iskola által kidolgozott kutatási tervet is (Chelcea 1991). Ialomița megye monográfiája társadalomtörténeti elemzés, népesedés- és gazdaságtörténet kombinációja, időben a történelem előtti időkre nyúlik vissza, erőteljesen koncentrálna a térség korai írásos emlékeire, majd a modernizáció kezdetével zárul, ez utóbbit mindössze néhány mondatban, levezetesként tárgyalva (Filipescu 1995). További két írás pusztán megemlékezés olyan monografikus kutatásokról, amelyekről publikált anyag nem látott napvilágot. Egy bărăgani-i faluban 1954-ben végzett kutatásról szerzője csupán a kollektivizálás előtti falu hangulatát idézi (Apolzan 1991), a nyugati érchegeységről készült regionális tanulmányról már részletes beszámolót kapunk (Vedinaș 1999). Ez utóbbi alapjául szolgáló kutatást a '80-as évek településrendezési programjának részeként a kolozsvári egyetem szociológusai végzik, hátsó céljuk, hogy „szisztematizálási terv” helyett egy régiófejlesztési stratégia kidolgozásához járuljanak hozzá. A regionális monográfia öt részmonográfiából tevődik össze, a vizsgált terület különböző megyékhez tartozó részeit a szerzők a Gusti-iskola monográfiáinak logikáját követve külön tárgyalják. Különösen nagy hangsúlyt fektetnek a népesedési kérdésre, valamint a gazdasági erőforrások feltérképezésére. A részmonográfiáknak az ad sajátos színt, hogy mindenik esetében próbálják kiemelni a gazdasági erőforrások valamilyen sajátosságát, amely a fejlesztési terv megyénkénti sajátosságait eredményezi (míg a Bihar megyei rész erőssége a turizmus fejlesztésére alkalmas természeti környezet, Hunyad megyében az ipar fejlesztése lenne előnyösebb, stb.). A monográfia külön érdekességként emeli ki a szerző a kollektivizált és a magán mezőgazdaság hatékonyságának folyamatos összehasonlítását, amelyben a monográfia írói végig hangsúlyozzák a kollektivizált gazdálkodás alacsonyabb hatékonyságát.

A monografikus módszer számos kritikája mellett/ellenére ilyen jellegű kutatások és falumonográfiák a rendszerváltás után is készültek. Bár ezeket immár *közösségi tanulmányoknak* nevezik (community studies), a monografikus hagyományhoz kapcsolódásukat is expliciten vállalják. Az elemzett anyagban két ilyen tanulmányt találunk, egyik esetében kimondott szándék a Gusti-iskola egyes településeken végzett kutatásainak folytatása/megismérlése a rendszerváltás után. Az egyik (első?) így kiválasztott településről (Dioști) a publikált tanulmány esetében a monografikus műfaj inkább csak legitimációs forma egy sajátos mondanivaló/kérdés bemutatásához: a szerző célja egy 1938–40 között lezajlott falufejlesztő akciójának ma észlelhető hatásait próbálja fellelni. A tűzvész pusztította falut D. Gusti személyes irányításával mintafaluvá építik újjá, azzal a céllal, hogy az alkalmazott épülettípusok és egyéb modern létesítmények a tágabb vidék számára követett modellekké váljanak. A lakás-helyzetre koncentrálna a szerző ezt a hatást próbálja megragadni. (Cernescu 1999)

A monografikus hagyományt felmutató másik „közösségi tanulmány” egy világban ki projekt keretében esettanulmányként készült. A szövegben a szerzők folyamatosan változtatnak egy megfigyelésekre és interjúrésztletekre épített fenomenológiai paradigmát, folyamatosan reflektálva a kutatók jelenlétének az így kapott képre gyakorolt hatására, illetve a faluról gyűjtött kemény adatokra épített szociográfiai diskurzust, a két különböző státusú tudást következetesen elválasztva. Az egykor szászok lakta faluról szóló tanulmány a következő részekből áll: (a) a kutatás pretextusának bemutatása, a falu és a község földrajzi fekvése, (b) a község népessége (a népesség struktúrája és dinamikája, ez etnikumok szerinti bontásban is), (c) az infrastruktúra (utak állapota, utazási lehetőségek, villany, gáz és vízellátottság), (d) lakáshelyzet (a megüresedett szász

lakások sorsa), (e) közszolgáltatás (telekommunikáció, kulturális intézmények, egészségügyi ellátás, oktatás, közigazgatás), (f) gazdaság, ezen belül mezőgazdaság (földosztás, földbérlet és eladás, az állami gazdaság, mezőgazdasági társulások, egyéni gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók) valamint kisipar és kereskedelem, turizmus, (g) társadalmi egyenlőtlenségek, (h) humán tőke (a szász közösség mai helyzete, szomszédsági intézmények). A tanulmány remek szociográfia a szászföldi falvak mai helyzetéről (Berevoescu-Stănculescu 1999).

2. Agrárium

A faluszociológiai tárgyú tanulmányokban talán leggyakrabban előforduló téma a mezőgazdaság. Az ide sorolható változatos kérdések további két témakörbe, az agrárpolitika (földreform, az állam mezőgazdasági szerepvállalása) és a mezőgazdálkodás, a mezőgazdaságban érintett társadalmi csoportokat érintő kérdéskörbe.

2.1 Agrárpolitika

Az agrárpolitikával kapcsolatos írások áttekintik a román agrárreformok történetét, a reformok elemzésének történetét, a rendszerváltást követő agrárreform lezajlását és hatásait, valamint javaslatokat tartalmaznak az agrárpolitikában szükséges további lépéseket illetően. Ezek a tanulmányok a '90-es évek első felében tömörülnek, különösen az agrárpolitikák történeti elemzését végző tanulmányok. Ezekben az írásokban legerőteljesebb az elemző és normatív jellegű szövegrészek keveredése.

Az agrárreformok kérdésének legáltalánosabb felvetésével Maria Larionescunál találkozunk, aki az agrárreformokat a román társadalom intézményes reformsorozatának általánosabb problémakörébe helyezi. Problémafelvetése a „tartalom nélküli formák” séma szerint fogalmazódik meg, azt vizsgálja tehát, hogy az intézményi újításként felfogott földreformok milyen eredményekre vezettek, milyen tényleges társadalmi változásokat eredményeztek. Úgy gondolja, hogy az agrárreformok elemzésével a forradalmak szociológiájához is hasznosan hozzá lehet járulni (Larionescu 1992).

Az egymást követő romániai agrárreformok nagy ívű elemzését Carmen Furtună végzi el, aki az egymást követő reformokat az *agrárviszonyok* és a *tulajdon-rendszer* szempontjából értékeli (Furtună 1993).

Az 1864-es agrárreformmal következik be a jobbágyfelszabadítás, más kelet-európai államokhoz hasonlóan a kártalanítás terhe a parasztságra hárul. Az uradalmak azonban nem veszíthetik el termőterületük több mint kétharmadát, és az erdők nem kerülnek paraszti tulajdonba, pusztán 15 évi használati jogot kapnak hozzá. A reform negatívumai: az így kialakuló paraszti birtokok túl kisméretűek, a nagybérlet lehetősége súlyos negatív következményekkel járt, valamint a törvény hibáinál is súlyosabb következményekkel jártak az annak alkalmazása során elkövetett hibák és visszaélések.

Az 1918–21-es reform a román társadalom modernizálásának folytatását jelentette. A mezőgazdaság és az agrárviszonyok modernizációja a nemzetépítési projekt fontos része, az új Nagy Románia társadalmának sarokköve. A reform alapjaiban átalakította

a tulajdonstruktúrát, Romániát a kisbirtokosok országává változtatta, azonban kudarc-hoz vezetett. A kudarc okai a tőkehiány, mezőgazdasági munkaeszközök hiánya, a szakismeretek hiánya, az állami segítség hiánya, a terület felaprózódásához vezető örökösödési törvény valamint a gazdasági világválság.

A fenti két szakasz 80 éve a román társadalom fejlődésének organikus szakasza, ellentétben az 1945-ös reformmal kezdődő korszakkal, amelyben bekövetkezik a mezőgazdaság szövetkezetesítése. A reform kezdeti fázisa a földéhes parasztság nyomására történik, a birtok felső határa 50 hektár. Első következmény a nagybirtok teljes eltűnése, az ország teljes területének 75,6%-a 5 hektár alatti birtokot képez. A szövetkezetesítés 1949-ben kezdődik és 13 évig tart. Végrehajtása után a mezőgazdaság különböző mutatók alapján ugrásszerűen fejlődik, a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség 28,2%-ra csökken.

Az 1991-es földtörvény ismét a tulajdonstruktúra gyökeres átalakulását eredményezte (ez az átalakulás a mezőgazdaság esetében volt a legnagyobb mértékű). A törvény elsősorban igazságtevő aktus kívánt lenni, és egyben a tulajdonformák pluralitásának szentesítése. Megalkotásának késése azzal a következménnyel járt, hogy az esetek nagy többségében pusztán jóváhagyta/legalizálta a már kialakult helyzetet. A törvény alkalmazhatósága a tervezettnél sokkal bonyolultabbnak és lassúbbnak bizonyult. Néhány következménye: robbanásszerűen megnőtt a földtulajdonosok száma, az átlagos birtoknagyság 2,5 hektár lett, termőterület jelentős része olyanok tulajdonába került, akik társadalmi-szakmai státusuk és habitusuk alapján nem kötődnek a rurális környezethez, a gazdaságok technikai felszereltsége romlott, a mezőgazdasági terület kb. felét közvetlenül a parasztok dolgozzák meg, rendkívül alacsony technikai színvonalon, jelentős termékmennyiség elakadt a paraszti gazdaságokban, párhuzamosan az illető termékek importjájért tett erőfeszítésekkel.

Egy külön tanulmány foglalkozik a román hitelpolitika történeti elemzésével, a jobbagyfelszabadítás és a második világháború közötti periódusban (Cernescu 1995).

Az 1991-es földreform a teljes román gazdaság reformjának része, a mezőgazdaság privatizációja azonban több sajátosságot mutat. Ilyen sajátosság például, hogy más ágazatokkal ellentétben a mezőgazdaság privatizációja teljes (a földtörvény csak az állami gazdaságok privatizációját nem teszi lehetővé), a téesztruktúra teljesen felszámolódik. Ezzel párhuzamosan az egységes kollektivistá paraszti réteg is felszámolódik, helyét egy differenciáltabb tulajdonos parasztság veszi át. E strukturális átrendeződési folyamat során, a földosztó bizottságok összetételének ellenőrizetlensége következtében, a falvak korábbi kommunista nomenklatúrája került előnybe. Ezt az előnyt részben az tette lehetővé, hogy a téeszkek felszámolását nem előzte meg vagyoniuk felleltározása (Fulea 1993). Egy másik, általánosabb megközelítésben az „oligarchikus reformnak” köszönhetően egy olyan új, a reformot szervező és irányító „közvetítő réteg” jelent meg, amely az 1989 utáni kormányokat saját önös céljai követésének eszközeként használta fel, felbecsülhetetlen károkat okozva az országnak. (Bădescu 1999).

Vintilă Mihăilescu agrárreformot illető kritikájának lényege, hogy a reformot célzó törvény „agrártörvény” helyett csak „földtörvény” lett. Nem nyújt egy gazdálkodási modellt, ehelyett a felelősséget áthárítja az intézményekről az egyénekre, az agrárkérdést ezek „szabad” kezdeményezésére hagyva. Az új jogi keret tehát előidézti a termelő eszközök fragmentálódását, de nem segít ezek újjászervezésében. A helyi szereplők

felelősségévé és kötelességévé válik a mezőgazdasági szervezeti formák kitalálása és létrehozása. A román agrárreformok sorozatának áttekintéséből azt is kimutatja, hogy ezek szintén csak földtörvények voltak, azonban sajnálatos módon azt előidéztek, hogy a birtok a paraszti mentalításban a szolgálatok alóli felszabadulás garanciájává váljon – annak ellenére, hogy a valamelyes birtokhoz jutás mindig a szolgálatok fennmaradásának a közvetlen vagy közvetett feltétele mellett történt. (Mihăilescu 1996)

Az agrárpolitikával foglalkozó íráskor szinte kivétel nélkül javaslatokat is tartalmaznak, egyesek kimondottan az agrárium átalakítását célzó stratégiai tervnek készültek. Gyakran találkozhatunk adatokkal, elemzésekkel alá nem támasztott gondolatokkal, amelyek hol az agrárkérdés, hol a román falu helyzetének átalakításához szolgálnak ötletekkel.

Ioan Mărginean egy általános társadalmi reform kívánatos tartalmát próbálja kifejteni, majd írása második részében e reform falusi társadalmat érintő sajátosságait taglalja. Az agrárpolitikát illetően azt hangsúlyozza, hogy napjainkban egy agrárreform eleget kell tegyen a „fenntartható fejlődés” elvének, azaz a kitűzött cél nem lehet az EU-ban eddig folytatott intenzív, túltermelést célzó/eredményező agrárpolitika megvalósítása. Ehelyett környezetvédelmi szempontok kell előtérbe kerüljenek, szemléletében a reform a falusi környezetet újra ember és természet egységének kell tekintse. (Mărginean 1995)

Míg a faluval és agrárkérdéssel foglalkozó szerzők a falu jövőjét általában a mezőgazdaságban látják, Mărginean szkeptikus e tekintetben. Mint mondja, Romániában az iparosítás során a falusi lakosság csak kis mértékben csökkent, és lényeges csökkenésre a közeljövőben sem számíthatunk. Elképzelhetetlennek tartja tehát, hogy ekkora népesség csak a mezőgazdaságból tényleges gazdasági haladást érjen el, egy erre elégtelen területen, különösen abban a helyzetben, amelyben a szuperintenzív földkihasználás és kemizálás már nem része a tartható fejlődés eszméjének. Románia jelenlegi helyzetében különben sem fenyeget a túltermelés, hisz a gazdaságok nagy részében túlélési termelés folyik. Ám ettől függetlenül sem valószínű, hogy miközben más országok az erőforrás- és környezetvédelemre rendezkednek be, Románia a minél nagyobb mezőgazdasági termelésre rendezkedhetne be. Az EU piacának védelme szintén nem favorizálja a mezőgazdasági termelés intenzifikálódását. Mindez tehát azt jelenti, hogy a falusi környezet gazdasági tevékenységei óhatatlanul át kell strukturálódnak a nem mezőgazdasági ágazatok javára, ha ugyanis ez nem történik meg, újra a városok ostroma elé nézhetünk. (Mărginean 1995)

Alaposabban kidolgozott, adatokra épített, „a mezőgazdaság és a falu modernizálását célzó nemzeti stratégiai terv” szerzője Gheorghe Socol. Olyan tudományosan megalapozott nemzeti stratégiai terv alapjait szándékszik megfogalmazni, amely nem képezheti pártharcok tárgyát. „Egy párt agrárprogramja (vagy agrárpolitikája) nem alternatívája a nemzeti agrárpolitikának, hanem csak annak elképzelése a nemzeti agrárpolitika életre keltésének ritmusáról, megvalósítási módjairól és eszközeiről.” (Socol 1999: 64) Így például hiba volt, hogy az agrárreform kidolgozásakor a baloldali erők (különösképpen a PDSR) olyan mezőgazdaságot preferáltak, amelyben a vezető szerep a mezőgazdasági kereskedelmi egységeknek (a volt ÁG-ok és más állami vállalatok utódai) és mezőgazdasági társulásoknak jut, míg a jobb- és jobb-közép erők a mezőgazdasági fejlődés sarokkövének a magántulajdont és a családi gazdaságot tekintették (és ennek megfelelően az 1948 előtti birtokviszonyok visszaállítását, valamint

az állami kereskedelmi vállalatok privatizálását, az állam mezőgazdaságban betöltött tulajdonosi szerepének minimálisra csökkentését). A tulajdon és a gazdálkodási forma tekintetében ugyanis „tudományos” érvek döntik el az egyetlen járható utat, és ez a családi gazdaság és a magántulajdon.

Az állam mezőgazdaságban kívánatos szerepvállalását a piaci folyamatokba való beavatkozás, a birtokszerkezet átstrukturálása, a mezőgazdaság kiegészítő intézményeinek létrehozása, a falvak általános fejlesztése és a mezőgazdálkodás közvetlen szubvencionálása kapcsán elemzi. Az EU tagállamok agrárpolitikái alapján a mezőgazdaság működését nem szabályozhatják kizárólag a piaci mechanizmusok. Az EU tagállamok birtokstruktúráit nézve látható, hogy a Romániában kialakult felaprózott birtokstruktúra nem optimális, sem technológiai, sem gazdaságossági szempontból. Mivel az ingatlanpiac nem (vagy csak nagyon lassan) képes a birtoknagyság növekedésének megvalósítására, az államnak közvetítő szerepet kellene vállalnia a földek forgalmában. Socol javaslata egy állami ingatlanügynökség létrehozása, amely felvásárolná az eladásra kínált, de megfelelő vevőre nem találó földeket. Az eladók a falusi lakosság nagy szegmensét képező nyugdíjasok lennének, akik megfelelő kereslet esetén nagy valószínűséggel szívesen eladnák földjeiket. Egy ilyen ügynökség révén az állam ellenőrizhetné, hogy a földek megfelelő felkészültségű és anyagi helyzettel bíró személyek kezébe kerüljenek, a vásárlóknak felkínált területek pedig 25–50 hektár közötti nagyságúak lennének, legtöbb 3–5 parcellában. Az ingatlanközvetítő ügynökség mellett az állam egy tagosítást ösztönző tervet is kidolgozhatna.

A hagyományos földművelővel ellentétben a modern mezőgazdász nem önálló, tevékenysége nagymértékben más gazdasági egységek és intézmények függvénye. A rendszerváltással bekövetkező alapvető változás az volt, hogy a mezőgazdasági termelés átalakulását nem követte az azt kiszolgáló intézményi struktúra hasonló átalakulása. Ennek következtében a mezőgazdasági termelés és ezen struktúrák között „diszfunkciókat generáló inkompatibilitás alakult ki”. E hiányzó struktúrák közül legfontosabbnak a felvásárló hálózatot tartja, továbbá a mezőgazdasági gépekkel való ellátás, és a mezőgazdasági szakoktatás intézményeit.

A mezőgazdaság fejlődése szorosan összefonódik a falvak általános fejlődésével, fejlettségével. Infrastrukturálisan és humán tőke szempontjából fejletlen településeken a mezőgazdaság fejlődése sem várható, ezért egy nemzeti agrárpolitika a falvak általános fejlesztését is célul kell kitűznie. „Évezredek óta a városok részben a falvak rovására fejlődtek. Eljött az idő, amikor a városoknak kell a falvak előrelépéséhez hozzájárulni.” (Socol 1999: 71)

Végül az állami szubvenciók szükségességéről beszél. A mezőgazdaság szubvencionálása mellett közgazdasági érveket sorol fel, adatokat mutat be az EU-ban nyújtott mezőgazdasági támogatásokról, majd a tanulmányt annak a kérdésnek a taglalásával zárja, hogy a mezőgazdasági szereplők közül kiket és milyen feltételek mellett kell támogatni. Véleménye egyértelmű: az állam a magángazdálkodókat, és különösen a parasztságot kellene támogassa, mert „a mezőgazdaság története bebizonyította, hogy a magángazdaság az a társadalmi-gazdasági keret, amelyben az agrotechnikai potenciál leghatékonyabban értékesíthető” (Socol 1999: 76), mert az ország mezőgazdasági területének 90%-a a parasztság tulajdonában van, és mert a mezőgazdaság magánsektora a tőkészegegyebb. A szubvenciók mellett egy hitel-rendszer kidolgozása is szükséges volna, amely lehetővé tenné a mezőgazdasági hitel (vagy legalább a kamat)

termékben való visszafizetését, illetve amely differenciált kamatokat alkalmazna, a hitelek célja és a hitelezettek gazdasági ereje függvényében (Socol 1999).

2.2 Mezőgazdálkodás

A mezőgazdálkodással kapcsolatban felmerülő kérdések más témákhoz hasonlóan logikus kronológiai sorrendbe rendezhetők: míg a '90-es évek első felében gyakoriak a szocialista évtizedek mezőgazdaságáról szóló elemzések, az elemzett korszak második felére már inkább a rendszerváltás után kialakult/alakuló gazdálkodási formák elemzése a jellemző.

A gazdálkodásról szóló, empirikus alappal is rendelkező elemzések egy része „műfajilag” átmenetet képez az elemzés és az agrárpolitikai program között. Így Maria Fulea 1993-ban megjelent írása talán még inkább az agrárpolitikai írás mint szociológiai tanulmány, az írás nagyobb részét viszont már statisztikai adatok elemzése teszi ki. A magángazdaságok (következésképpen paraszti gazdaságokról beszél) súlyát elemzi a szocialista korszakban, pontosabban 1950 és 1990 között, célja hogy a paraszti gazdaságok hatékonyságát bizonyítsa, ezzel a mezőgazdasági kisüzem állami támogatásának szükségessége mellett érvelve. A szerző adatokat mutat be a mezőgazdasági terület állami-, szövetkezeti- és magán tulajdonformák közötti megoszlásáról, illetve kimutatja különböző állati és növényi termékek előállításának megoszlását az állami, szövetkezeti és magán szektorok között. Kimutatja, hogy 1985 és 1990-ben állati termékekből legtöbbször a magánszektor állít elő, (és ez csak az 1970 körüli periódusban volt másként, amikor a szövetkezeti szektor több termék esetében vezetett), és csak a gabonafélék esetében nincs így. A szerző következtetése: a magángazdaságok össztermelésből való magas részesedése cáfolja azt a tézist, miszerint Románia szocialista mezőgazdasága rentábilis volt. Ezzel implicite egyes agrárpolitikuskok magán struktúrával szembeni bizalmatlanságát szeretné oldani, akik „a parasztság szakértelmét alábecsülik”. (Fulea 1993)

A gazdálkodás kapcsán egyik leggyakrabban felmerülő kérdés a birtokstruktúra. Mihai Merfea a rendszerváltás után kialakult birtokszerkezetet és ezek technikai felszereltségét vizsgálja Közép-Moldva térségében, kérdőíves felméréssel. Elsősorban az új földtulajdonosok földjeikkel kapcsolatos szándékai foglalkoztatják, amit vélemény-kérdések segítségével vizsgál, rákérdezve a preferált gazdálkodási formákra, további földvásárlási szándékra, beszerezni óhajtott gépekre, stb. Konklúziója, hogy az új tulajdonos réteg nem tervez komolyabb gazdálkodást, nem szándékszik gazdaságába befektetni, nem elrugaszkodott a lehetőségektől. A tanulmány külön tárgyalja a városiak földtulajdonosok szándékait (a vizsgált régió városaiban élők személyesen keresték fel, a távolabbi városokba elszármazottakat postai kérdőívvel), hipotézise szerint ezek csak kis számban fognak gazdálkodásba fogni. Az eredmények alapján a városiak közül senki nem szándékszik eladni visszakapott földjét, mi több a megkérdezettek 25 százaléka további földet szeretne vásárolni. A földhöz való ragaszkodás természetesen nem jelent a gazdálkodásba való személyes implikálódást is, a kérdezettek 25 százaléka földjét bérbe adná, 67 százaléka társulásba. A falura való visszatérés lehetőségét 33 százaléka „nem veti el”. A tanulmány egy javaslatcsomaggal zárul, javaslatainak alátámasztására azonban inkább történelmi példák és a paraszti

gazdálkodás mellett szóló 19. századi szakértői vélemények szolgálnak, mint az elemzésből származó következtetések. (Merfea 1995).

A '90-es évek mezőgazdálkodásának mennyiségi jellemzőiről olvashatunk Neményi Ágnes tanulmányában is (Neményi 1999). A bolgár és román mezőgazdaságokat összehasonlító tanulmány egy 1995–96-ban végzett kutatás eredményeit foglalja össze. A beszámolóból megtudjuk, hogy a bolgár mezőgazdasági terület felaprózottabb, mint a román és elterjedtebb a földek társulás keretében való megoldozása. A román háztartások családfői átlagosan idősebbek és alacsonyabb iskolai végzettségűek, mint a bolgár családfők, a bolgár mezőgazdaságban több mezőgazdasági szakképzettségű, mint a románban, az utóbbiban viszont a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya magasabb (a megkérdezettek 23,5 százaléka). A bolgár termelők nagyobb arányban adják el termékeiket a helyi piacon, mint a románok, a termékeiket szerződés alapján eladók aránya viszont Romániában magasabb. A csak saját fogyasztásra termelők aránya Romániában sokkal magasabb, mint Bulgáriában (59% a bolgár 35%-kal szemben).

Az 1990 utáni korszakban kialakult gazdálkodási stratégiák két domináns típusát rajzolja meg Vintilă Mihăilescu, két falu gazdálkodási formáinak elemzése segítségével. A *diffúz vegyes gazdaság* típusa egy bărăgani-i volt jobbágyfaluban, az *egyéni gazdaság* típusa egy Kárpáton túli dombvidéki, volt szabadparaszti faluban az uralkodó gazdálkodási forma. A hajdani rendi helyzetet a mai gazdálkodási stratégiákra nézve meghatározónak tartja, mivel mint mondja Romániában a jobbágyfelszabadítás későn következett be, a feudális jellegű kötöttségek tovább fennmaradtak illetve újabb formái alakultak ki, így a más kelet-európai államokban bekövetkezett parasztosodásról/parasztpolgárosodásról Romániában nem beszélhetünk. Mi több, a függő helyzet újabb formában reprodukáló kollektivizálás pontosan a jobbágyvidékeken (a Bărăgani-ban) volt teljes, domb- és hegyvidékeken részleges, ami azt is eredményezi, hogy a gazdálkodói mentalitás az országban változatos regionális eltéréseket mutat. További mentalitásbeli hagyaték forrása a tradicionális román falvakra jellemző *devălmás*-rendszer. Az eredetileg faluszintű birtok- és gazdálkodói közösségi rendszer egyre szűkülő keretek között tovább él, végül a nagycsaládi keretre korlátozódva. E gazdálkodói közösség máig fontos két fő jellemzője a rendszeren belüli egalitarizmus/kompetitivitás hiánya, illetve a gazdaság növekedésének „természetes” méretig való korlátozása (a szükségletek kielégítéséig terjedő méretig).

A vizsgált két falu eltérő gazdasági és demográfiai öröksége mellett tehát a két gazdálkodói típus különbségei szempontjából a mentalitásbeli örökség magyarázza az értékrendekben mutatkozó különbségeket: míg a dombvidéki falu lakói számára a gazdasági önállóság és az érdem szerinti részesedés a fontos, a bărăgani-i falu lakói inkább az egyenlő részesedést biztosító függő helyzetet kívánják vissza. Míg az első típushoz tartozók gazdálkodásukért, az azzal járó döntéseikért a felelősségvállalást természetesnek tartják, a bărăganiak a felelősség és a gondok rájuk hárulását fájlják. A téves korszak emlékét nem kis mértékben az szepíti meg, hogy a kis részesedés mellet lopni is lehetett a közösből, amire ma már nincs lehetőség.

Végül a két stratégiát annak célja, eszköze és társadalmi aktora alapján jellemzi. A cél mindkét esetben egy restauráció, visszatérés egyfajta „természetes” állapothoz, ebben a természetes állapotban azonban a hajdani jobbágy nézőpontjából másnak kell dolgozni (kb. úgy mint a TSZ-nek), miközben egy kis saját területen is gazdálkodhat-

nak, túlzott szolgálatok terhe nélkül. A dombvidéki faluban ez az állapot a család által megdolgozható méretű egyéni gazdaság. Míg az előbbi reprodukzív, az utóbbi produktív jellegű. A bărăganiakra a termékcsere és a pénzbeli megtakarításra törekvés a jellemző, a dombvidékiekre a termékeik piaci értékesítése (a termékcsere hiánya) és a pénzbeli jövedelem gazdaságba vagy háztartásba való visszaforgatása a jellemző. Az egyik lényeges eltérés a gazdaságok társadalmi aktora tekintetében van. Míg a dombvidéki faluban a gazdaság működtetője a nukleáris család, az előregedett bărăgani-i faluban a gazdaságokat a kiterjedt nagycsalád várososon élő, de rendszeresen haza ingázó tagjaival közösen dolgozza meg. Hétvégeken és a mezőgazdasági szezonmunkák idején a falu lakossága valósággal megduplázódik, a várososon élő családtagok hazatérnek részt venni a munkában. A termés szintén e kiterjedt rokoni körön belül, egalitárius szellemben kerül elosztásra, a *devălmăş*-rendszer (térben esetleg több száz kilométeres távon szétterülő) családi-rokoni formáját valósítva meg. Ilyen értelemben nevezi ezt a gazdálkodási formát a szerző diffúznak és vegyesnek. A szerző konklúziója borúlátó, mert mint mondja, a gazdálkodók státus-konzervatorizmusa korlátozza a növekedést és a diverzifikálódást, ily módon negatívan interferálva a piacgazdaság követelményeivel, még a dombvidékiekéhez hasonló fejlődéselvű stratégia követése esetén is. Bár e modell általánosíthatóságát a szerző fenntartásokkal kezeli, azért úgy gondolja, hogy a „jó gazda” e két modellje, illetve ezek további változatai a variációs lehetőségek jelentős részét lefedik, ami a román mezőgazdaság modernizálási esélye szempontjából lényeges akadálynak számít. Vintila Mihailescunak ez az írása a következő évek faluszociológiai irodalmában az egyik leggyakrabban hivatkozott tanulmánnyá vált.

Míg Mihailescunál a gazdálkodói mentalitások regionális eltérései elméleti eszmefuttatás eredményeként következnek, Dumitru Sandu egy 1998-as empirikus adatfelvétel eredményeként jut el erre az eredményre, a gazdálkodási módok alapján nyolc agrárregiót különítve el. (Sandu 1999) E szerző a mezőgazdasági vállalkozókat próbálja beazonosítani és vizsgálni, a vállalkozói lét jellemzőinek a földbérlet, a termék eladást, a befektetést, a modern technológiák használatát és a befektetési szándék létét tekintve. Elemzési egységnek a családot tekinti, véleménye szerint ugyanis a jelenlegi Romániában, a családi gazdaságokban a döntéseket nem valamely családtag hozza egyénileg, hanem a család egésze. A felépített modellben a mezőgazdasági vállalkozó az előbbi jellemzőket egyszerre felmutató ideáltípus, amely a valóságban különböző mértékben valósul meg, különböző altípusokat eredményezve. A totális vállalkozó az, aki hosszú távú profit érdekében maximalizálja a befektetéseit és eladásait, valamint termelőeszköz-beszerzéseit. A potenciális vállalkozó az, aki tervezi egy vállalkozás kialakítását, aktuális bevételei és kiadásai azonban kisebbek, mint egy vállalkozásé. A kereskedő egyfajta parciális vállalkozó, aki az eladásra koncentrálna, akinél az outputok meghaladják az inputokat, vagyis egyfajta spekulatív/ spekuláns vállalkozó. A gazdálkodók nagy része azonban „paraszt”, azaz saját fogyasztásra termelő gazda. Ezeketől a vállalkozói magatartás távol áll, nem vásárolnak, és nem adnak el, nincsenek befektetéseik, és nem is terveznek ilyesmit. Ezeket a típusokat 2465 megkérdezett személy adataiban próbálja megtalálni, kihagyva az elemzésből a kevesebb mint 0,5 hektáron gazdálkodókat (akik az összes megkérdezettek 30%-át alkotják).

A gazdaságok 9%-ában egyáltalán nincs sem befektetés, sem árueledés, ezeket nevezi *teljesen önfenntartó gazdaságnak*. A legtöbb gazdaság a *parciálisan önfenntartó* típusba

sorolható, ilyeneknek azokat a gazdaságokat nevezi, amelyek esetében a befektetés és a profit közötti különbség +/-600.000 lej volt az adatfelvétel előtti évben (1997). Ezek az összes gazdaságok 52%-át teszik ki. A gazdaságok 18%-át alkotják a *befektetés-orientált gazdaságok*, amelyek esetében a befektetések meghaladják a 600.000 lejt, de profitjuk negatív. Végül a gazdaságok 21%-a olyan *profit-orientált gazdaság*, amely profitja meghaladja az évi 600.000 lejt. A típusok empirikus elkülönítése után a szerző ezeket gazdasági viselkedésük illetve erőforrásaik alapján jellemzi. A profitorientált vállalkozásokra az intenzív kemizálás, az állategészségügyi szolgáltatások igénybevétele, fizetett munkaerő alkalmazása, illetve erőforrások tekintetében alacsony életkor, relatív magas képzettségi szint, a legtöbb megdolgozott termőterület, valamint az állattartás jellemző. A befektetés-orientált gazdaságokra a vetőmagvásárlók magas aránya, a befektetői szándék gyakorisága, a legalacsonyabb életkor, a legmagasabb iskolai képzettség valamint a nem mezőgazdasági jövedelem legmagasabb szintje jellemző. A földbérlet leg-erősebb összefüggést a szocialista korszakban betöltött vezető tisztséggel mutat.

Az agrár régiók megyék csoportosulásai, amelyeket a szerző a fölkihasználás módjai alapján, klaszter-analízissel számol ki. Az így kapott régiókra a fentiekben tárgyalt négy gazdálkodói típus más-más arányai jellemzőek, a befektetés-orientált gazdaságok leginkább a bánási régióra jellemzőek (41%), a profitorientáltak az erdélyire (38%). Az önfenntartó gazdaságok legmagasabb arányban a moldvai síkvidéken és a déli szubkárpati régióban fordulnak elő.

3. *A falusi társadalom strukturális kérdései*

Ez a témakör terjedelmét tekintve talán a mezőgazdálkodással vetekedik. A témához sorolható kérdések: a falusi népesség demográfiai összetételének változásai, migráció, foglalkozásszerkezet, mezőgazdasági népesség szerkezete, falusi társadalmi csoportok. A tanulmányok e téma esetében is általában tematikailag rendkívül szerteágazóak, egy-egy tanulmány a fenti témák szinte mindegyikével foglalkozik. A fenti témakörök elemzéséhez használt adatforrások a '90-es évek első felében a '92-es népszámlálási adatok, később egyre gyakoribbak a falusi népességre reprezentatív szociológiai felmérésekből származó adatok, és a korszakban folyamatosan készülnek mennyiségi jellegű esettanulmányok adataira alapozott elemzések is.

A *demográfiai* jellegű problémakörben a leggyakrabban előforduló kérdések a falusi népesség előregedése és fogyása. A korstruktúra átalakulását mutatja be Fulea, az 1973-as és 1992-es népszámlálási adatokra támaszkodva. Különböző mutatókat használva mutatja ki a korszakban bekövetkezett előregedést, a nemek szerinti megoszlás egyensúlyának megbomlását – maskulinitási arány növekedését a fiatalabb korosztályokban –, valamint a inaktív népesség növekedését – az aktív/inaktív népesség arányának korcsoportok szerinti vizsgálatával – (Fulea 1994). Ugyanezekeze a kérdéseket érinti a Florian, Violeta–Sârbu, Aurelia (1995) szerzőpáros is. Ők a rurális népesség fogyásának tárgyalását nemzetközi összehasonlítás kontextusában kezdik, így írásuk a szokásosnál kevésbé gyászos hangvételű. A fogyást regionális bontásban is bemutatják (miszerint a legnagyobb mértékű fogyás Erdélyben és a Bánágban következett be, 17%, legkisebb Máramarosban és Moldvában, 8%, ill. 11%), a népesség előregedését az 1966-os, '77-es és '92-es korstruktúrák összevetésével, a nemek egyensúlyának megbomlását a korcso-

portonként 1000 férfira jutó nők számából vizsgálja – aminek alapján ők inkább a 39 év-nél idősebb korcsoportok feminizálódását tartják érdekesnek (Florian–Sârbu 1995).

A falvak elnéptelenedési folyamatának legjobban kidolgozott, fogalmilag is cizeláltabb elemzését Narciza-Adela Nica nyújtja. Ő is kiemeli, hogy bár a rurális népesség 1966–1992 közötti csökkenése az ország egész területére jellemző, de egyenetlen. A folyamat differenciáltsága következtében ma az ország egyes régióiban a falusi népesség nagyobb része található, mint 20 évvel ezelőtt (Bukovina, Moldova és Munténia) más részeken kisebb (Erdély, Bánát, Partium). A fogyás általában 10–40 % közötti. Mivel az aktív népesség általában 40% körüli, a fogyás ezt az arányt nehezen haladhatja meg, ennek ellenére nem ritka a 40 % fölötti fogyás. Ennek a szintnek az elérése gyakorlatilag a falu végét jelenti, amely lakói halálával együtt megszűnik. Az ilyen jelentős népességfogyás szigetszerűen fordul elő, Hunyad, Fehér és Szilágy megyék hegyvidéki részein, valamint Teleorman és Dolj megyékben a román alföldön.

A hasonló nyugat-európai folyamatoktól eltérően Romániában a síkvidéki területeken fekvő falvak fogyása jelentősebb volt, mint a hegyvidékieké. Ez azt jelezi, hogy Romániában a népesség alakulását a természeti-környezeti tényezők hatásánál erősebben befolyásolták a politikai-gazdasági-pszichoszociális tényezők.

Az elemzett korszakban lakosságnövekedés is történt, szigetszerűen, főleg nagy városok közelében, ipari központok körül, valamint ipari központok közötti főbb útvonalak mentén.

Az elnéptelenedési folyamatnak jelentős hatása volt a településhálózatra: a településhálózat egyes csomópontjainak devitalizálását eredményezte, vagy egyes települések eltűnésével egyenesen töréseket eredményezett a hálózatban. E hatás fő oka, hogy az elnéptelenedési folyamat leginkább a közepes nagyságú településeket érintette, a folyamat eredményeként ezek kisfalvakká (aprófalvakká) váltak: az aprófalvak száma 18-szorosára nőtt, a kis falvak száma 2,8-szeresen nőtt, a közepes méretű falvak száma nagyjából változatlan maradt. A nagy falvak száma szintén jelentősen csökkent – ez a veszteség érinti legsúlyosabban a falusi településhálózatot, ugyanis e nagyobb falvak korábban kisebb regionális központokként funkcionáltak, a rurális térség bizonyos fokú gazdasági-társadalmi diverzifikáltságát biztosítva. A nagyon nagy községek az egyedüliek, amelyek a tárgyalt időszakban nőttek, növekedésük oka, hogy rendszerint nagyobb ipari központok közelében fekszenek.

Az elemzés következtetéseként a szerző megállapítja, hogy az elnéptelenedési folyamat eredményeként a falvak nagyságszerinti kategóriái megváltoztak, egyes települések elvesztették a településhálózatban korábban betöltött vezető szerepüket, más települések teljesen (vagy nagyrészt) elvesztették regenerálódási képességüket, és a rurális térségen belül helyenként *demográfiai pusztaságok* alakultak ki (depresiuni demografice), amelyekben a lakosság-sűrűség 30-20 fő/km² alá esett. 1992 után az alapvető folyamatok folytatódtak, a tárgyalta problémák tehát nem szűntek meg (Nica 1995).

A népességfogyás és az előregedés jelenségei mellett, ezek mögöttes folyamatoként a *migráció* kérdése merül fel. A falusi népesség városra vándorlásának időbeni alakulását elemezve Fulea kimutatja, hogy ez folyamatos volt a kommunizmus éveiben, 1990-ben hirtelen megugrott, majd a '80-es évek szintjén folytatódott tovább. 1990-ben 616.000 személy távozott a falvakból, nagyrészt városra. E tömeges városra költözésnek egyik oka a(z egyes) városok zárt jellegének megszűnése, másik az egyes foglalkozási kategóriák kötelező falun való letelepedésére vonatkozó jogszabály megszűnése. A faluról el-

költözők kategóriáján belül változott a kor szerinti összetétel, csökkent a fiatalok aránya: míg 1980-ban a 20–34 év közöttiek a városra költözők 61,8%-át képezték, 1990-ben ezek aránya 49,9% volt, 1992-ben pedig 52,8%. A jelenség magyarázata, hogy míg a '80-as években a fiatalok migráltak a szövetkezeti mezőgazdaságból, '90 után főként a falusi értelmiség ment el, fő helyen a szövetkezeti mezőgazdasági egységek műszaki személyzete, valamint a tanügyi és egészségügyi személyzet, és természetesen továbbra is távoztak az urbánus központokban munkát keresők. Végül a szerző középtávon a városra vándorlás csökkenését jósolja, a csökkenés okaiként a föld magántulajdonba kerülését, a jó városi munkahelyek nehezebb elérhetőségét és a falusi fiatalok iskolázottságának csökkenését emelve ki (Fulea 1994).

A *falusi társadalom struktúráját* szintén számos tanulmány érinti. Ezek összevetéséből azonban kiderül, hogy nincs egy egységes kép a falusi társadalom szerkezetéről, a különböző szerzők különböző strukturáló elveket alkalmaznak, különböző elemzési egységeket tekintenek relevánsnak. Következésképpen a különböző struktúra-leírások egymással nem (vagy igen nehezen) vethetők össze, és egy egységes kép is nehezen állítható össze belőlük.

A struktúráképző elvként leggyakrabban a foglalkozást használják. A falusi társadalom foglalkozásszerkezetét írja le Fulea is, az 1992-es népszámlálás adatai alapján (Fulea 1994, 1995). Kiinduló gondolata az, hogy a szövetkezeti tulajdon megszűnése, a földtörvény valamint a gazdaság különböző szektorainak liberalizálása a falusi népesség foglalkozás-szerkezetének megváltozását eredményezte. Leglényegesebb változásnak a szerző a szövetkezeti parasztság magángazdálkodóvá válását tekinti. Az 1992-es helyzetet az 1966-ossal veti össze, kiemelve, hogy napjaink falusi népességének foglalkozás-szerkezetét sokkal nagyobb változatosság jellemzi (bár e kijelentés evidenciája részben az összehasonlítási alapként használt modell túlzott egyszerűségéből fakad, hiszen az mindössze három kategóriával dolgozik, szövetkezeti parasztsággal, magángazdálkodókkal és munkásokkal). A '92-es foglalkozás-szerkezet a családfők foglalkozása alapján a következőképpen néz ki:

1. táblázat

Foglalkozás	Családok %
Munkás	26,9
Egyéni gazdálkodó	12,66
Fizetett vezető és szakszemélyzet	3,29
Társas gazdálkodó	3,22
Fizetett közigazgatási, kereskedelmi és szolgáltatási személyzet	1,78
Szövetkezeti alkalmazott (fogyasztási- és kisipari szövetkezet)	1,31
Kisiparos–kiskereskedő	0,74
Vállalkozó	0,07
Szabadfoglalkozású	0,02
Egyéb aktív	0,64
Nyugdíjas	43,95
Egyéb inaktív	5,42
Összesen	100,00

Fulea a falusi népesség társadalmi-gazdasági szerkezetét életkori, iskolázottsági, mesterség/foglalkozás és nemek, valamint területi megoszlás szerint is elemzi, valamilyen társadalmi státust kifejező változó megoszlásait vizsgálva a fenti változók szerint. A társadalmi státust kifejezésére azonban nem ugyanazokat a kategóriákat használja, hanem felváltva a „társadalmi-gazdasági kategóriák”, „foglalkozási státus” és „foglalkozási csoport”-nak nevezett változókat. (E problémának az oka valószínűleg abban keresendő, hogy a felhasznált adatok az 1992-es népszámlálás kötetéből származnak, amelyekben az adatok ilyen kereszttáblák formájában találhatók.) Következtetései/megállapításai: a mezőgazdasági foglalkozású népesség zömmel a 40 évesnél idősebbek közül kerül ki, a nem mezőgazdasági foglalkozásúak, munkások, vállalkozók és szövetkezeti alkalmazottak a 20–29 éves korcsoportra koncentrálnak. Területileg a magángazdálkodók Moldvában és Havasalföldön fordulnak elő nagyobb arányban, Erdélyből Beszterce megye van az élen. A fizetett alkalmazottak kategóriája továbbra is a nagy ipari központokkal rendelkező megyékben van túlsúlyban, a sorrend: Bukarest, Brassó, Prahova, Szeben, Dâmbovița, Kovászna, Hargita, Arad, stb. A mezőgazdasági társulások keretében dolgozó családfők a déli megyékben gyakoribbak, ahol korábban a kollektivizálás is 100%-os volt, Erdélyben ritkábban fordulnak elő – arányuk Erdélyben 3% körül mozog, a déli megyékben 20 % körül (Fulea 1995).

Maria Monica Staicu a falusi családok jövedelmének forrása alapján dolgozik, egy bărăgani-i esettanulmány alapján megállapítva, hogy a mezőgazdasági jövedelem a falusi háztartások fő bevételi forrása (Staicu 1995). Az ugyancsak a családok elsődleges jövedelmének alapján dolgozó Dumitru Sandu, egy országos reprezentatív mintán végzett felmérés alapján ezzel ellentétes eredményre jut. Ő a mezőgazdasági főfoglalkozásúak arányát próbálván beazonosítani, *a családok fő jövedelmének típusa szerint* a mezőgazdaságban is dolgozók rétegződéséről 1998-ban a következő struktúrát vázolja:

2. táblázat

A család fő jövedelme	N	%
Fizetés, állami szektorból	186	26
Fizetés, magánszektorból	39	5,5
Állami nyugdíj	220	31
Mezőgazdasági termékek eladásából	151	21
TSZ nyugdíj	46	6,5
Egyéb	74	10
Összesen	716	100

A fenti sorrend egyben a jövedelmi hierarchia is. A fenti szerkezetből azonban Sandu kihagyta a 0,5 hektárnál kevesebb földdel rendelkezőket, akik az összes falusi háztartások további 31%-át képezik. (Sandu 1999)

A *mezőgazdasági népesség* kérdése strukturális kérdésként is megjelenik. A parasztság, mint társadalmi réteg történetét tárgyalja Veres Enikő, kiemelve, hogy Romániában a parasztosodási folyamat is csak részlegesen, és főleg egyenetlenül ment végbe,

az óromán területeken a nagybirtok még a két világháború között is meghatározó volt. A nyugati területeken viszont ebben a korszakban a déli nagybirtokos érdekcsoportok által meghatározott agrárpolitika gátolta a paraszti fejlődést. Ezt a paraszti társadalmat kezdte bomlasztani a kollektivizálás és az iparosítás, beindítva a „paraszt-talanodás” folyamatát. Veres központi kérdése azonban nem a parasztosodás és elparasztalanodás, hanem a falusi népesség rendszerváltás utáni változásai, amely folyamatot „újra-parasztosodásként” értékeli. Az újra-parasztosodás mellett felhozott fő érv, hogy az 1991-es földtörvény, a földek forgalmát szabályozó törvény nélkül a kis családi gazdaságok – paraszti gazdaságok – térnyerését eredményezte. Ezt a folyamatot, az önállóságra törekvő paraszti gazdaságok térnyerését erősítette a korszerű mezőgazdasági felszerelések, gépek hiánya is.

Sârbu a mezőgazdasági népességen belül bekövetkező változásokat statisztikai adatok alapján elemzi. Számításai szerint a mezőgazdasági népesség a rendszerváltás után kismértékben nőtt: megállapítja, hogy míg 1960-ban a teljes aktív népesség 65%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 1990-ben 28,2%-a, 1992-re ez az arány 32,1%-ra nőtt. A mezőgazdasági népességen belüli fizetett munkaerő rendszerváltás utáni csökkenése szintén értelmezhető az újra-parasztosodás tézise mellett szóló érvként, amennyiben ez a külső munkaerőt nem alkalmazó kisgazdaságok irányába történő elmozdulást jelez. A mezőgazdasági népességen belül a fizetett munkaerő aránya 1990-ben volt a legmagasabb, a mezőgazdasági foglalkoztatottak 21,4%-a. Ez az arány 1992-re 13,7-re csökkent. Sârbu azt is kiemeli, hogy a mezőgazdasági munkaerő rendkívül öreg: 1994-es felmérése szerint a gazdaságok 75%-ában a családfő 50 évesnél idősebb. A mezőgazdasági népesség korösszetételének vizsgálatához további adalékkal járul hozzá Fulea, aki az elöregedés mellett a legfiatalabb aktív korosztály enyhe növekedését is kimutatja (a mezőgazdaságban foglalkoztatottak 30 év alatti csoportja az 1977-es 18%-hoz képest 1992-re 21%-ra nőtt).

Több tanulmány a *falvak elitjével*, e csoport különböző aspektusaival foglalkozik. Bár az elitet átfogóan definiálják, az elemzések központjában rendszerint a helyi elitek új csoportja, a vállalkozók vannak, a kutatókat foglalkoztató kérdés rendszerint a vállalkozások sikerességét befolyásoló tényezők és a vállalkozói környezet.³ Sebastian Lăzăroiu a társadalmi tőke és vállalkozói szellem közötti kapcsolatot elemzi, vizsgálati egysége egy több faluból álló község. (Lăzăroiu 1999) A társadalmi tőkét a bizalom, az informális társulásokban és a formális intézményekben való részvétel együtteseként definiálja. A bizalom fogalmát tovább bontja a bizalom és óvatosság fogalmaira, majd ezeket kérdőívvel, attitűd-kérdések segítségével méri. Megállapítja, hogy míg a bizalom másokhoz való közvetlen viszonyulást és kommunikációt, valamint informális szintű társulást eredményez, az óvatosság ezzel szemben egy olyan attitűdöt, amelyben az interakciókat a község intézményei modellálják, előírásaikkal, rituáléikkal. A két modell nincs kapcsolatban az egyének szocio-demográfiai mutatóival, viszont összefügg a település típusával: a periférikus falu lakóira inkább a bizalom modellje jellemző. Az intézményekben való részvétel és az óvatosság összefüggésének gyökerei az intézményekkel szembeni örökölt bizalmatlansághoz nyúlnak vissza (az önkor-

3 A vállalkozásokra koncentráció oka minden esetben a kutatások finanszírozásával van összefüggésben, e kutatások nagy része a Világbank (a *Social Capital and Entrepreneurship in Romanian Rural Communities* program keretében), illetve a FDSR (Román Fejlesztési Alap) megrendelésére készült.

mányzattal szembeni bizalom kialakulását ma is gátolja, hogy az számos kérdésben függő helyzetben van központi állami intézményektől), illetve az intézmények kliens-rendszer jellegű működésével magyarázhatók. Az óvatosságnak, mint az intézményekben való részvétel stratégiájának a célja az, hogy az egyének elkerüljék kimaradásukat a javak újraelosztásából. A periférikus falvakban a bizalmatlanságot fokozza, hogy e percepcióban a központi intézmények a központi település érdekeit szolgálják, az erőforrásokat lehetőleg oda irányítják. A bizalmon kívül a szerző részletesen elemzi a formális intézményeket (önkormányzat, iskola, vallási intézmények) valamint a beazonosítható kapcsolathálókat (rokoni, szomszédsági, baráti és vallási hálózattípusokat talál). A minőségi módszerek segítségével elemzett kapcsolathálókön (és ezek formális intézményekkel való összefonódásain) kívül standardizált kérdőívvel az egyének egocentrikus kapcsolathálóit is megvizsgálja, e hálózatok sűrűségét és területi szórtságát vizsgálva.

A községben található vállalkozásokat szintén részletesen bemutatja, majd a vállalkozók négy típusát alkotja meg: a *régi-új vállalkozó* már 1989 előtt is vállalkozó volt, ma legfőbb gondja az új típusú gazdasági kapcsolatokhoz való alkalmazkodás. A „*hálózati vállalkozó* (...) az a vállalkozó, aki közvetlenül 1989 után indított egy vállalkozást, valamilyen állami vállalat vezető pozíciójából, vállalkozását ugyanazon területen indítva, amelyen korábban is dolgozott. Indulásakor hálózatát is magával vitte: vevőkörét, szolgáltatóit, stb.” (Lăzăroiu 1999: 48). A *kereskedő* típus rendszerint kis léptékű vállalkozása, amely a legkisebb induló tőkét igényli, áru felvásárlásából és annak lokális szintű, egy fix pontban történő eladásából áll. A *mezőgazdasági vállalkozó* a mezőgazdálkodást performens módon, az önfenntartói szintet meghaladó mértékben folytató gazdálkodó, aki sok mindenben hasonlít a hálózati vállalkozóhoz. A különböző típusú vállalkozók eltérő jellegű gondjait egy táblázatban foglalja össze: legkevesebb gondja a hálózati vállalkozónak van, ő csak a helyi hatalommal bajlódik. A kereskedő hozzá képest nem rendelkezik örökölt megbízható üzleti kapcsolatokkal, ezeket maga kell kiépítse, ezen kívül befektetési gondjai is vannak. A mezőgazdasági vállalkozó specifikus gondjai a viszonteladókba fakad. A régi-új vállalkozó az eddig felsorolt gondok mindegyikével küszködik, de sajátosságát a marketing-jellegű gondjai adják. Ezek után az egyes típusokat „túlélési stratégiáik” vázolásával jellemzi, ezalatt üzleti politikájukat értve.

Végül a szerző a bizalom, az intézmények/hálózatok és a vállalkozások közötti kapcsolatokat elemzi. Megállapítja, hogy bizalom szempontjából a vállalkozók inkább az óvatos típusból kerülnek ki. Bár úgy gondolják, hogy az emberekben jobb nem megbízni, intenzíven foglalkoztatja őket a falu róluk alkotott véleménye. E véleményt különböző módon, pl. szponzorizálásokkal befolyásolni is próbálják, ilyen jellegű támogatásaikat azonban a szerző nem annyira filantróp cselekedeteknek, mint inkább a fizikai és társadalmi infrastruktúrába történő hosszú távú befektetéseknek, az üzleti környezet feljavításának tekinti. A vállalkozók hálózatainak elemzéséből megállapítja, hogy a vállalkozások éves forgalma szorosan korellál a vállalkozók egocentrikus hálózatainak sűrűségével.⁴ Az a megállapítás, hogy a vállalkozás sikere a hálózat in-

4 A vállalkozók kapcsolathálóját a következő kérdések segítségével mérte: kikkel beszélt meg a vállalkozás elindítását, a vállalkozás beindításakor kik segítettek az iratsomó összeállításában, van-e olyan személy aki a főnököt hiányzás esetén helyettesíthetné, van-e olyan személy aki információkat és tanácsokat tud adni, szokott-e olyan személyeket látogatni, akikkel megbeszéli vállalkozói gondjait, van-e szorosabb személyes kapcsolata a legfontosabb szolgáltatójával és vevőjével.

tegráltságának függvénye (minél jobban ismerik egymást a vállalkozó barátai, vállalkozása annál sikeresebb) ellentmond annak a szakirodalomból ismert tézisnek, miszerint a sikert az segíti elő, ha a vállalkozó a hálózat strukturális réseiben helyezkedik el. Lăzăroiu szerint a vizsgált eset a formálódóban levő piacgazdaság jellegzetessége lehet, egy lehetséges magyarázata, hogy a jobban integrált hálózat a kockázat jobb eloszlását/megosztását eredményezi, azaz nagyobb biztonságot nyújt. Abban a szituációban, amelyben a gazdasági játékok inkább a veszteségek minimalizálását célozzák, mint a nyereség maximalizálását, a bezáruló, „double-checked” kapcsolatok a megbízhatóbbak. A vállalkozói hajlandóság a maga során szintén a hálózat sűrűségével és az óvatosság attitűdjével korrelál.

Victor Ogreru egy nagy horderejű falufejlesztési program kapcsán a falusi elit képződésének folyamatát vizsgálja, egy nem községközpont-státusú, periférikus faluban. (Ogreru 2000) Az elemzett helyzetben két elitcsoportot különböztet meg, a községi intézményekhez kötődő formális elitcsoportot, amelyet azonban a hálózatok szintjén szakadék választ el az elemzett falutól. E szakadék miatt nagy a formális elitcsoporttal szembeni bizalmatlanság, a periférikus falu érdekeit a formális elitből kiszoruló, informális elitcsoport képviseli. A *formális vezető* és a *közösségi vezető* tehát az elemzett helyzetben két különböző társadalmi típus, a közösségi vezetők tényleges társadalmi vállalkozók, akik kollektív cselekvések irányítására vállalkozva váltak vezetőkké. A vezetők választása mindkét esetben bizalom alapján történik, ez bizalom teljesítmény-kritériumok alapján születik, ám a teljesítmény végső soron a hatékony kapcsolatok és az üzletelési kompetencia terminusaiban konkretizálódik.

A közösségi akciókat a szerző a kollektív cselekvések elmélete segítségével elemzi. Megállapítja, hogy a kollektív javakra koncentráló, a kollektív cselekvéseket támogató kultúra nélkül a szelektív ösztönzők hatása a lényegesebb: kollektív akciókra kizárólag azon esetekben került sor, amelyekben a várható egyéni hasznok is jelentősek voltak. A mezőgazdasági vállalkozókról Dumitru Sandu tanulmánya kapcsán már szóltunk. Itt csak annyit tehetünk hozzá, hogy Berevoescu Fulga faluról szóló tanulmányában jó leírást olvashatunk két bărăgani-i mezőgazdasági társulás megalakulásának történetéről és működéséről. (Berevoescu 1999)

4. Lakókörnyezet, lakásállomány

A lakókörnyezet vizsgálata elsősorban Trăilă Cernescu nevéhez fűződik, aki az elemzett időszakban három tanulmányában is foglalkozik e témával. 1995-ben megjelent írásában (amely egyébként a román falu általános „evolúciójáról” vázol átfogó képet) kiemeli, hogy a falusi lakás az idők során az építkezés (méret, felszereltség) és funkcionális síkján egyaránt számos módosuláson ment át, párhuzamosan a falu általános fejlődésével. A lakások vizsgálata olyan perspektívát képez amely (más perspektívákhoz hasonlóan) alkalmas a falusi élet jellegzetességeinek megragadására. „A falusi ház egyrészt a gazdaság központi objektuma, ahonnan életstílusok, értékek, magatartásformák sugároznak ki, de ugyanakkor a ház a természeti-, történeti- és társadalmi keretek együtthatásának eredménye is.” (Cernescu 1995: 283) A falusi lakásállomány fejlődési tendenciáinak vizsgálatához különböző diszciplínák tipológiaiának egyesítését tartja szükségesnek, ezért több különböző tudományterületről vett tipoló-

giát is bemutat, kiemelten az építészeti és esztétikai szempontú osztályozásokat. Végül a Központi Statisztikai Hivatal népszámláláskor alkalmazott kategorizációját mutatja be részletesebben, amely tipológia az építőanyagokon és a lakások csoportosulásán alapszik. Az 1966-os és 1977-es adatokat összehasonlítva szerzőnk megállapítja, hogy a rurális lakásállomány nagy hányadát az egy lakásból álló individuális épületek alkotják (99,7% 1966-ban, illetve 98,7% 1977-ben). A két népszámlálás közötti időszakban csökkent a vályogból épült épületek aránya, ám még mindig jelentős maradt, a teljes lakásállomány 47,5%-át képezve 1977-ben. A falusi házak több mint egyharmada (36%) az 1961-1980 közötti időszakban épült. A tanulmányból végül elmarad a falu általános fejlődése és a lakáskörülmények változása közötti összefüggések elemzése.

Nagyjából a fenti kérdéseket tárgyalja Cornelia Cârțână és Marilena Gânju az 1992-es népszámlálási adatok alapján. (Cârțână–Gânju 1995) Tanulmányuk három részre tagolódik, tárgyalja a lakásállomány szerkezetét, a lakásállomány kihasználtságát, és a lakókörnyezettel való elégedettség mértékének elemzését (ez utóbbit a CURS felmérése alapján). Bevezetőként vázolják a falusi lakókörnyezet kommunizmus alatti történetét, kiemelve, hogy 1979-től a lakásépítés szinte kizárólag a városokra korlátozódott, a '80-as évek alatt épülő összes lakásoknak csak 10%-a épült falun. Ennek oka, mint ismeretes, az urbanizációs és területrendezési politika (közismert nevén szisztematizálás), amely nem nyújtott lehetőséget a falvak lakásállományának fejlesztésére. Ellenkezőleg, az 1986-os tervek szerint a szétszórt tanyákat és falvakat nagy községekbe kellett összevonni (a 13.000 falut 5-6.000-ré), 2-4 emeletes tömbházlakásokba. Ez a terv, mint tudjuk nem valósult meg, csak néhány Bukarest melletti falut romboltak le teljesen, de eredményeként a faluközpontokban jelentős számú alacsony komfortú tömbházat építettek.

A további, konkrét elemzés azonban nincs kapcsolatban a fenti történeti felvezetéssel. A falusi lakások korának elemzéséből megtudjuk, hogy a Romániában a legintenzívebb lakásépítés 1950 és 1970 között volt, az 1992-es lakásállomány 69,1%-a 1945-1990 között épült, a szisztematizálási projekt évtizedében épülő lakások aránya azonban már mindössze 6,4%. E csökkenő trend a rendszerváltás után ismét megfordul, 1993-ban a falusi lakásépítések száma meghaladja a városi építésekét.

Adatokat találunk az elemzésben a lakások felszereltségéről is: bár villanyárammal az összes lakások 93%-a rendelkezik, a vízellátás és csatornázás tekintetében a román falvak rosszul ellátottak: a lakások 12%-a rendelkezik vezetékes vízzel és csatornázással, 8%-a közcsatornázással, 8% fürdőszobával és WC-vel.

A lakásállomány területi jellegzetességeinek elemzéséből megtudjuk, hogy míg az erdélyi, partiumi és bánági lakásokra a kis szobaszám jellemző nagy lakófelület mellett, a Regátra a nagyobb szobaszám, de kisebb lakófelület jellemző. E jellegzetesség a lakásnak a több generáció és háztartás együttéléséhez való adaptációjából fakad. A lakókörnyezettel való elégedettség kapcsán legfontosabb törekvésként az együtt élő nukleáris családok szétválási törekvését emeli ki.

A tanulmány egyik végkövetkeztetése, hogy a falusi lakókörnyezet túlszűfoaltsága továbbra is fent fog állni, sőt a városi lakásépítések leállása valamint a nukleáris családok szétválási trendjének köszönhetően ez a szűfoaltság valószínűleg fokozódni fog. A települések rossz infrastrukturális ellátottsága miatt továbbra is fent fog maradni a lakásállomány alacsony komfort-szintje, valamint a lakások rossz szocio-kulturális ellátottsága sem fog várhatólag javulni.

Cernescu további két tanulmánya a CURS intézet egy sajátos programjához kötődik, amelynek során a CURS 1997 és 1999-ben kutatásokat végzett azokban a falvakban, amelyekben a két világháború között D. Gusti csapatai is kutattak. E kutatás lakásállománnyal kapcsolatos vonatkozásait foglalja össze Cernescu. Először esettanulmány jelleggel Dioști falu esetét mutatja be. E falut, miután a tűzvész pusztította, Gusti professzor csapatainak vezetésével a mintafaluvá próbálták újjáépíteni. A mintafaluvá változtatás alapját új, építészek által tervezett, korszerű falusi lakások valamint középületek építése képezte. 70 év elteltével Cernescu az egykori beavatkozás hatását próbálja vizsgálni (Cernescu 1999). Egy év múltán, a befejezett kutatási program eredményeiről számol be, a lakókörnyezetben végbement változások történelmi régiók szerinti elemzését tűzve ki célul. A szerzteágazó írásban foglalkozik az utak állapotával, a falvak osztályozásával, a társadalmi problémák (lakosság által észlelt) súlyosságával, az 1997-ben befejezett lakások méret szerinti tipológiájával, a lakások ellátottságával, a melléképületek szerkezetével stb. Az eredmény minden esetben a vizsgált jellemzők történelmi régiónkénti megoszlása (Cernescu 2000).

5. Általános szociológiai problémák falun

Végül csak megemlítjük azokat a témákat, amelyek nem illeszthetők a fenti témakörökbe, ám ritkább (rendszerint egyszeri) előfordulásuk folytán a faluszociológiai érdeklődés valamelyes állandóságú témájának sem tekinthetők. Olyan tanulmányokról van szó, amelyek valamely specifikus szakszociológiához tartozó kérdést falun vizsgálnak. Ilyen témák az interetnikus viszonyok (Băcanu 1994, Chelcea–Cristea–Lățea 1996), a modernizáció (Băcanu 1995), a nemzetközi migráció (Diminescu 1996), a népi vallásosság (Ioniță 1996) vagy a társadalmi átalakulás szociálpszichológiai vonatkozásai (Țăran 1994). Kérdés azonban, hogy ezen esetekben jogos-e egyáltalán faluszociológáról beszélni, vagy helyesebb volna e tanulmányokra úgy tekinteni, mint amelyek egy specifikus szakszociológiai elemzést a település-változó egy bizonyos értékére külön végeznek el.

Az elemzett periódus néhány általános jellegzetessége, következtetések

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a román faluszociológia 1990–2000 közötti korszakát néhány főbb téma dominálja. A monografikus falukutatás témája kezdetben mint a faluszociológia hagyományainak számbavétele jelenik meg, majd mint lehetséges módszer továbbra is fennmarad. E kérdéskörbe tehát múltbeli kutatások, módszertani kérdések majd átfogó faluképek megrajzolására törekvő falumonográfiák tartoznak. Az agrárkérdés kezdetben a földreformmal és az átalakulóban levő agrárpolitikával kapcsolatos véleménynyilvánítások formájában van jelen, elemző részletek e kezdeti írásokban, amennyiben jelen vannak, a szocialista mezőgazdaság elemzésével foglalkoznak. A korszak második felére túlsúlyba kerülnek az elemző írások. A falusi társadalom rétegződésével kapcsolatos írások kevésbé szubjektívek (bár egy falu-romantika ezek nagy részére is jellemző), a fő kérdések e témában az előregedés és né-

pességfogyás mellett a rendszerváltással bekövetkező gazdasági átalakulás kiváltotta strukturális átalakulás, ezen belül kiemelt helyen a mezőgazdasági népességgel kapcsolatos kérdések, valamint a falu újjászerveződésében fontosnak vélt falusi elit, különösképpen a gazdasági elit, a vállalkozók. A lakókörnyezet kérdései az előző témáknál kisebb terjedelemmel van jelen, ám szintén visszatérő téma. E négy állandó kérdéskörön kívül egy-két tanulmány terjedelméig további témák sora fordul elő, amelyek azonban már átmenetet képeznek faluszociológia és más szakszociológiák között.

E tág kérdéskörök részleteikben tehát folyamatosan változóak, e változások az elemzett tíz év történéseivel vannak összefüggésben. Az első évek rendszerint nagyobb mértékben foglalkoznak a szocialista korszak vonatkozó kérdéseivel, a későbbi írások pedig egyre inkább az aktuális kérdések irányába fordulnak. A megfigyelhető változások azonban minden bizonnyal a nagyobb horderejű kutatások beindulásával is kapcsolatban vannak: míg az első években a ritkább empirikus jellegű tanulmányok főleg az 1992-es és korábbi népszámlálási adatokat dolgozzák fel, a korszak második felében túlsúlyba kerülnek a nagy, országos reprezentatív felmérésekre épülő elemzések, illetve a rendszerint ezeket kiegészítő esettanulmányok (ezek viszik tovább a monografikus hagyományt, önálló falumonográfiák vagy esettanulmányokba illesztett monografikus részletek formájában).

A kutatásokban és ennek következtében az elemzett adatok jellegében bekövetkező fenti változás a (falu)szociológiai diskurzus jellegének átalakulását is magával vonja, míg a korszak kezdetén az empirikus vonatkozásokban szűkölködő, ám személyes véleményekben annál gazdagabb írások domináltak, a korszak végére az analitikus beszédmód válik dominánssá, amelyben már a szakirodalom feldolgozása is kötelezővé válik (ez korábban „fakultatív” jellegű, a korai vélemény-jellegű írások rendszerint minden hivatkozást mellőznek).

Az analitikus beszédmód dominánssá válása nem jelenti a vélemény-jellegű írások eltűnését. A *Sociologie Româneasca* 1999-es újraindulásakor a lap profilját meghatározó, beköszöntő írásában főszerkesztő külön kiemeli, hogy a Gusti–Stahl-iskola toleranciájának szellemében a folyóiratban továbbra is helyet találhatnak olyan „attitűd-anyagok”, amelyek „életképes szociál-politikai opciókhoz járulnak hozzá”.

A vázolt változások kapcsolatban vannak a szociológiai mezőben bekövetkező generációs váltással is, a megjelenő tanulmányok egyre nagyobb hányada származik az 1990 után végzett szociológusok tollából. E generációs változás a szociológiai mező intézményi síkú strukturálódásában is beazonosítható: míg az idősebb nemzedék az Akadémia és az ahhoz tartozó kutatóintézet köré tömörül (ezeket az intézményeket továbbra is ők dominálják), a rendszerváltás után diplomát szerző (és gyakran Nyugat-Európában vagy a CEU-n is tapasztalatokat szerző) ifjabb nemzedék az újabb keletű kutatóintézetekben, a CURS és az Életminőség-kutató Intézetben tevékenykednek. Ezek az intézetek azok, amelyek jobb nemzetközi kapcsolataik révén az utóbbi évek nagy horderejű kutatásait végezték (főleg a Világbank támogatásával).

Bár az intézmények terén megfigyelhető a szóban forgó strukturálódás, a publikációs fórumok terén nincs egy ennek megfelelő elhatárolódás. Ez részben annak köszönhető, hogy a szóban forgó kutatóintézetek vezetői szintén az idősebb nemzedék néhány szakmai tekintély szempontjából megkérdőjelezhetetlen tagja, akik tisztségeik révén a csoportosulások közötti bizonyos fokú átfedődést megvalósítanak (Dumitru

Sandu, a CURS intézet vezetője egyúttal az akadémia lapjának, a *Sociologie Româneasca* főszerkesztője is).

Bár a diskurzus jellege és a szociológiai mező intézményi strukturáltsága között megállapítható a fenti kapcsolat, az írások ideológiai irányultsága nem állítható egyértelmű párhuzamba az intézményi háttérrel. Egy ilyen jellegű kapcsolat hiánya azért is meglepő, mert az új kutatóintézetek liberális irányultsága, illetve az akadémia körül csoportosulók nemzeti-nacionalista irányultsága közismert. Az régi nemzedék írásaiban azonban (amelyek az „attitűd-anyagok” nagy részét adják) az , agrár- és falu-politika egészét kritizálják, rendkívül általános szinten, konkrét javaslatok nélkül, amelyek hiányában véleményütközésekre sem kerül sor. Az ifjabb nemzedék írásaiból viszont analitikus írásaiban az ideológiai vonatkozások teljesen hiányoznak. A szubjektív dimenzió terén talán egyetlen egyértelmű változásként az emelhető ki, hogy az idősebb nemzedék írásaira jellemző falu- és paraszttromantika az ifjabb generáció tanulmányaiból hiányzik.

Végül, egy pillantást vetve az elemzett tanulmányok szerzőinek általános munkásságára azt kell még megállapítanunk, hogy e szerzők a faluszociológia mellett számos más területen is tevékenykednek, publikálnak. Ez a román szociológusok idősebb és ifjabb generációira egyaránt elmondható. A szerzők rendszerint nem faluszociológiai profilú intézmények munkatársai, ilyen intézményként csak egy interdiszciplináris akadémiai munkacsoport működik, amelyben mindössze néhány szociológus tevékenykedik. Bár ők rendszeresen publikálnak, a faluszociológiai tárgyú tanulmányok nagy része nem tőlük származik, hanem legkülönbözőbb szakterületeken dolgozó szociológusok tollából, akik a falukutatás román szociológiában élvezett presztízsének köszönhetően fontosnak tartják a faluval való foglalkozást is. A román faluszociológiát tehát zömmel nem faluszociológusok művelik, és a faluszociológiai tárgyú munkák nagy száma ellenére szakszociológiaként elkülönülő faluszociológiáról nem beszélhetünk.

3. táblázat

Az 1990–2000 között megjelent, faluszociológia tárgyú cikkek a *Sociologie Românească* (SR) és a *Revista de Cercetări Sociale* (RCS) folyóiratokban

Szerző	Cím	Megjelenés helye
Stahl, Henri H.	<i>A román szociológiai iskola premisszái</i> Premisele școlii românești de sociologie	SR 1991/5–6
Chelcea, Ion	<i>Falvaink monografikus irodalma és a román falu tanulmányozásával kapcsolatos problémák. Főbb momentumok</i> Literatura monografică a satelor noastre și problemele în legătură cu studiul satului românesc. Momente principale	SR 1991/5–6 SR 1992/1
Baltasiu, Radu	<i>Az „újjobbágyság” paradigmatis struktúrája. Az „orbítáció törvénye” és a „függő felhalmozás”</i> Structura paradigmatică a „neoioabăgiei”. „Legea orbitării” și „acumularea dependentă”	SR 1992/2
Apolzan, Lucia	<i>A parasztlak és a földéhség. Monografikus kutatások 1955-ben Toporun, Teleorman megyében</i> Țăranii și setea de pământ arabil. Cercetările monografice din anul 1955 din satul Toporu, județul Teleorman	SR 1992/3
Bădescu, Ilie	<i>Beszélgetések H.H.Stahl professzorral. Az agrárkérdés két megoldása. A social work, az ígérlet országa és a szociológiai Nobel-díj</i> Convorbiri cu prof. H.H.Stahl. Două soluții la chestiunea agrară. Social-work-ul, țara făgăduită și premiul Nobel pentru sociologie	SR 1992/5
Larionescu, Maria	<i>A parasztkérdés relevanciája a forradalmak szociológiája számára: román hagyományok</i> Relevanța problemei sociale țărănești pentru sociologia revoluției: tradiții românești	SR 1992/6
Fulea, Maria	<i>A piacgazdaságra való átmenet specifikumai Románia mezőgazdaságában</i> Specificul tranziției la economia de piață în agricultura României	SR 1993/2
Furtună, Carmen	<i>A földreformok időbeni egymásutánosságának jelentősége</i> Semnificația succesiunii reformelor agrare în timp	SR 1993/2
Fulea, Maria	<i>A parasztgazdaság újjáéledés és hanyatlás között</i> Gospodăria țărănească între redresare și declin	SR 1993/5
Cobianu-Băcanu, Maria	<i>A multietnikus faluközösség – Hadrév</i> Comunitatea sătească multietnică – Hădăreni	SR 1994/2–3
Țăran, Constantin	<i>A rurális átmenet szociálpszichológiai vetületei</i> Aspecte psiho-sociologice ale tranziției rurale	SR 1994/4
Fulea, Maria	<i>Változások a vidék szocio-demográfiai struktúrájában</i> Schimbări în structura socio-demografică rurală	SR 1994/6
Fulea, Maria	<i>Változások a rurális népesség társadalmi-gazdasági struktúrájában</i> Schimbări în structura socio-economică a populației rurale	SR 1995/3–4
Cernescu, Trăilă	<i>A román falu evolúciójának néhány vetülete</i> Aspecte ale evoluției satului românesc	SR 1995/3–4
Mărginean, Ioan	<i>A vidék és a társadalmi reform Romániában</i> Ruralul și reforma socială în România	SR 1995/3–4
Staicu, Maria Monica	<i>A mezőgazdászok jövedelme és életminősége</i> Veniturile și calitatea vieții agricultorilor	SR 1995/3–4

Merfea, Mihai	<i>Az új földtulajdonosok opciói a föld megdolgozását illetően</i> Opțiuni ale noilor proprietari privind exploatarea pământului	SR 1995/3–4
Cârțână, Cornelia– Gânju, Marinela –	<i>Népesség és környezet vidéken</i> Populație și habitat în mediul rural	SR 1995/3–4
Nica, Narciza-Adela	<i>A vidék elnéptelenedése és ennek hatásai a településhálózatra</i> Depopularea ruralului și efecte asupra rețelei de localități	SR 1995/3–4
Florian, Violeta– Sárbu, Aurelia	<i>Emberi erőforrások rurális környezetben: folytonosság és változás</i> Resurse umane în mediul rural: continuitate și schimbare	SR 1995/3–4
Cernescu, Trăilă	<i>A falupolitika a román törvénykezés látásmódjában</i> Politica rurală în viziunea legislației românești	SR 1995/3–4
Cobianu-Băcanu, Maria	<i>Ellentmondásos fejlemények a falu modernizálásában</i> Evoluții contradictorii ale modernizării satului	SR 1995/3–4
Filipescu, Iancu	<i>Adalékok a régi Ialomita megye monográfiájához</i> Contribuții la monografia vechiului județ Ialomița	SR 1995/3–4
Larionescu, Maria	<i>A „túlélések” stratégiája a vidéki társadalmi változások kutatásában. Néhány elméleti klisé átlépése</i> Strategia „supraviețuirilor” în cercetarea schimbării sociale rurale. Depășirea unor clișee teoretice	RCS 1995/2
Diminescu, Dana	<i>A vasányok külföldre távozásai, egy új migrációs modell</i> Deplasările oșenilor în străinătate, un nou model de migrație	RCS 1996/2
Mihăilescu, Vintilă	<i>Két átmenetben levő falu. Domináns stratégiák típusai a falusi világban</i> Două sate în tranziție. Tipuri strategice dominante în lumea rurală	RCS 1996/3
Ioniță, Sorin	<i>Paraszti kereszténység. Vallási gyakorlatok Crășani-ban – Ialomița megye</i> Creștinism țărănesc. Practici religioase la Crășani – Ialomița	RCS 1996/3
Chelcea-Cristea-Lățea	<i>Túl az egység illúzióján. Identitásteremtő mechanizmusok és a másosság perceptója Szentanna községben</i> Dincolo de iluzia unității. Mecanisme identitare și de percepție a alterității în comuna Sintana	RCS 1996/4
Frunză, Mălina– Voicu, Bogdan–	<i>Az állam és a román paraszt. Egy esettanulmány</i> Statul și țărantul român. Un studiu de caz	RCS 1997/3
Berevoescu, Ionică– Stănculescu, Manuela	<i>Moșna, egy önmagát újrafeltaláló falu</i> Moșna, un sat care se reinventează	SR 1999/1
Cernescu, Trăilă	<i>Dioști község, 60 év múltán</i> Comuna Dioști, după 60 de ani	SR 1999/1
Bădescu, Ilie	<i>A társadalmi struktúra és a viszonteladók rurális közegben</i> Structura socială și clasa intermediarilor în mediul rural	SR 1999/1
Sandu, Dumitru	<i>Kik a mezőgazdasági vállalkozók?</i> Cine sunt antreprenorii din agricultura de tranziție?	SR 1999/1
Socol, Gheorghe	<i>A mezőgazdaság és a falu egy nemzeti modernizációs stratégiájáért</i> Pentru o strategie națională de modernizare a agriculturii și satului	SR 1999/1
Lăzăroiu, Sebastian	<i>A társadalmi tőke hálózatai és a vállalkozók Comișani-ban</i> Rețele de capital social și antreprenori în Comișani	SR 1999/2
Berevoescu, Ionica	<i>Fulga – elszigeteltség és közösségi részvétel</i> Fulga – izolare și participare comunitară	SR 1999/2
Neményi, Ágnes	<i>A rurális átstrukturálódás és a családi gazdaságok önfenntartása</i> Restructurare rurală și autosubzistență a gospodăriilor familiale	SR 1999/3

Veres, Enikő	<i>Elparaszttalanítás és újrparaszttalósodás Romániában 1989 után</i> De / re-țărănizare în România după 1989	SR 1999/3
Vedinaș, Traian	<i>Egy regionális monográfia: a Nyugati Érchegység</i> O monografie regională: Munții Apuseni	SR 1999/3
Sandu, Dumitru	<i>Fejlettség és szegénység Románia falvaiban</i> Dezvoltare și sărăcie în satele României	SR 1999/4
Cernescu, Trăilă	<i>Változások a román rurális közegben lakás perspektívájából</i> Schimbări din perspectiva locuirii în mediul rural românesc	SR 2000/1
Ogneru, Victor	<i>Közösségi részvétel és hatalmi hálózatok Greaca-ban</i> Participare comunitară și rețele de putere în Greaca	SR 2000/2

Irodalom

Aluaș, Ion (1991): *Sociologia Comunitatilor. Kézirat.*

Cernea, Mihai–Larionescu, Maria–Springer, Ecaterina–Stahl, N.H. (1981): *Rural Community Studies in Romania.* In Durand-Drouhin, Jean-Louis (ed.): *Rural Community Studies in Europe. Trends, Selected and Annotated Bibliographies. Analyses.* Vol.1. Oxford-New York: Pergamon Press.

Hamar Farkas

NYUGDÍJRENDSZER – PROBLÉMÁK

1998-tól új, hárompilléres nyugdíjrendszer működik hazánkban, mely a korábbi felosztó-kirovó elven működő rendszert váltotta fel. Az új rendszer központi elemét az újonnan alakult magán-nyugdíjpénztárak alkotják.

Az új nyugdíjrendszer első éveinek tapasztalatai alapján megállapítható, hogy vannak olyan területek, ahol a realitások nem teljesen felelnek meg az elvárásoknak – annak ellenére, hogy a lakosság körében igen nagy az új rendszer népszerűsége, amit az átlépők igen nagy száma bizonyított.

Tanulmányomban egymás mellé állítva mutatom be a korábbi, felosztó-kirovó elven működő nyugdíjrendszer problémáit, a reform szükségességét, valamint az új rendszerrel kapcsolatban felmerülő problémákat azzal a konzekvenciával, hogy azok részletes kifejtése akár egyenként is alkalmas lenne egy-egy önálló tanulmány elkészítésére.

A nyugdíjreform okai és szükségessége: a felosztó-kirovó rendszer problémái

Demográfiai problémák

A demográfiai folyamatokat, ezen keresztül a nyugdíjas létszám alakulását nagymértékben befolyásolja a termékenység, a halandóság alakulása, a népesség strukturális változásainak időbeli folyamata, valamint a nemzetközi vándorlások hatása is. A felosztó-kirovó rendszer akkor rendül meg alapjaiban, ha mindezek a folyamatok egyszerre, és gyors ütemben alakulnak kedvezőtlenül.

A nyugdíjasok száma az elmúlt évtizedekben folyamatosan nőtt, miközben a népesség számának növekedése megállt, illetve tartósan csökkenővé vált. Ez a demográfiai helyzet a korábbi nyugdíjrendszer szempontjából igen kedvezőtlen volt, hiszen így egyre kevesebb dolgozó tartott el egyre több nyugdíjast.

Ez a probléma egyébként nem csak Magyarországon jelentkezett, mondhatni világjelenségnek is. A felosztó-kirovó rendszerek általános problémája, hogy a második világháború utáni születési csúcstól mindenütt természetes visszaesés követte, majd a születésszám a korábnál jóval alacsonyabb szinten stabilizálódott. A demográfiai előrejelzések szerint 2010 körül jelentkezne az ilyen típusú nyugdíjrendszerek általános összeomlása, amikor az utóbbi fél évszázadban született legnépesebb évjáratok mennek nyugdíjba. Magyarországon a „Ratkó-gyerekek”, Nyugat Európában és Amerikában a „baby boom”-erek.

1. táblázat Demográfiai mutatók

		1950	1960	1970	1980	1990	1999
Születéskor várható élettartam (év)	férfi	59,3	65,9	66,3	65,4	65,1	66,3
	nő	63,4	70,1	72,1	72,7	73,7	75,1
Csecsemő halandóság (%)		85,7	47,6	35,9	23,2	14,8	8,4
Várható élettartam 60 éves korban (év)	férfi	16,3	16,8	15,2	15,1	14,7	14,9
	nő	17,7	18,0	18,2	18,8	19,0	19,6
Népesség (ezer fő)		9293	9961	10322	10710	10354	10092
Aktív népesség (ezer fő)		–	4735	5127	5470	5251	4203
Családok száma		–	–	2891	3028	2896	2880*
Nyugdíjasok, járadékosok (ezer fő)		1307	1677	2116	2195	2477	3176
Nyugdíjasok**/népesség		14	16,8	20,5	20,5	23,9	31,5

Forrás: Statisztikai Évkönyv.

* 1996-os adat, ** járadékosokkal együtt

A családok és háztartások vonatkozásában is problémák mutatkoztak. A családok számának csökkenése, az egyedülállók számának növekedése a népességreprodukció csökkenését okozza, a családi és háztartási struktúra változása a társadalmi ellátás további bővítését kívánja.

A TÁRKI 1995 nyarán a Pénzügyminisztérium felkérésére készített egy kutatást, melynek egyik részprojektje a jóléti rendszerek reformjának lehetséges fogadtatásával foglalkozott (Tóth 1996). Ebben kitértek a nyugdíjrendszer akkori problémáinak feltérképezésre, valamint a változtatás hatásainak fogadtatását is vizsgálták. A vizsgálat arra is rávilágított, hogy a 80-as évek végén, 90-es évek elején a gazdaság visszaesése, és strukturális alkalmazkodási kényszere miatt fellépő nyomások, valamint a kiterjedő jóléti rendszerek szívó hatása miatt nagyon kedvezőtlenül alakult a népesség foglalkoztatottsági összetétele.

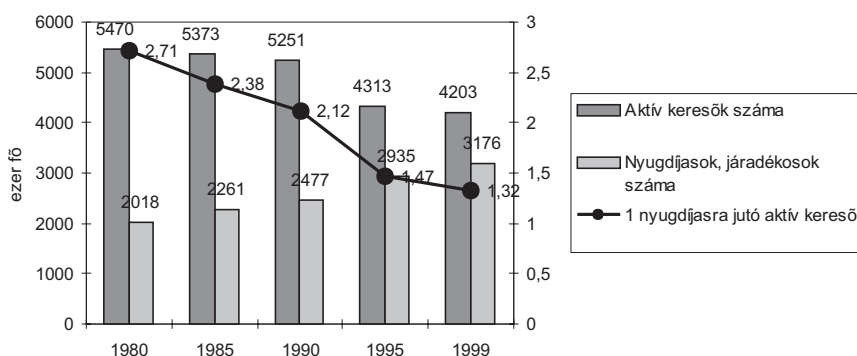
Vizsgálatuk szerint 1995 közepén a teljes népességnek mintegy 44 százaléka, a 15 év felettieknek pedig alig több mint a fele tartozott a gazdaságilag aktívak közé. A ténylegesen kereső foglalkoztatottak aránya ennél is alacsonyabb, nem egészen 40 százalék volt. Ez súlyos eltartási terheket rótt az aktív keresőkre, hiszen minden 100 keresőre 163 nem kereső (nyugdíjas, tanuló, munkanélküli és inaktív) jutott.

A prognózisok szerint (Papp 1999) az 1995. évi 10,2 milliőről 2050-re 8,4 millióra csökken az ország lakossága, miközben a 60 éven felüliek aránya 19,4-ről 31,6 százalékra emelkedik. Eközben a felnövekvő és a nyugdíjas korosztályokat eltartó 20–59 éves aktív munkavállalók aránya 54-ről 48,6 százalékra csökken. Ez a hagyományos nyugdíjrendszer finanszírozó képességét meghaladja, ezért van szükség arra, hogy a majdan nyugdíjba menők a saját nyugdíjukra is gyűjtsenek.

A következő ábra mutatja, hogy a gazdaságilag inaktívok létszáma milyen mértékben terheli az aktívokat. Ez az arány is azt jelzi, hogy a nyugdíjrendszer finanszírozhatóságát csak a foglalkoztatási arányok megváltoztatásával lehet javítani. A rendszer reformjának arra kell törekedni, hogy csökkenjen az adott rendszerre háruló teher, ami a kereső/eltartott arány javulásán keresztül úgy érhető el, hogy lehetővé, ugyanakkor kifizetődővé teszi az érintettek számára a munkaerőpiacra való visszatérést.

1. ábra

A nyugdíjas – kereső arány alakulása az elmúlt években

- A grafikon jól mutatja, hogy az aktív keresők száma 1980-tól folyamatosan csökkent. Jelentős változás azonban 1991-től figyelhető meg, amikortól is az aktív munkaképes lakosság aránya drasztikusan és tendenciózusan esett.
- Az aktív munkaképesek számának jelentős csökkenésével párhuzamosan a nyugdíjban, illetve járadékban részesülők száma folyamatosan növekszik.
- Míg 1980-ban egy nyugdíjasra ill. járadékban részesülőre több mint 2 dolgozó jutott, ez az arány 1991 óta jelentős mértékben romlott, és 1996-ban egy nyugdíjast lényegében már csak egy aktív kereső „tartott el”.

Augusztinovics Mária viszont rámutatott (Augusztinovics 1999), hogy tévedés egyértelmű és közvetlen kapcsolatot feltételezni a demográfiai trendek és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága között. A nyugdíjrendszerek helyzetét gazdasági tényezők is igen erőteljesen befolyásolják, elsősorban a foglalkoztatottság. Következtetése hasonlít az előzőekben említettekhez: az aktív/inaktív népesség aránya igen fontos tényezője a nyugdíjrendszer működésének, fenntartásának.

A nyugdíjrendszer szívó hatása

A TÁRKI által végzett vizsgálat nagyon érdekes megállapítása (Tóth 1996), hogy a nyugdíjas létszám növekedésében nemcsak a társadalom előregedése játszott szerepet, nemcsak az alacsony korhatár, nem egyszerűen a munkaerő-piaci nyomás, hanem nagymértékben érvényesült a nyugdíjrendszer „szívó” hatása is. Ez a nagyfokú korhatár előtti nyugdíjazási arányt jelenti.¹

Az eltartási terheknek durván három összetevője létezik. Egyik csoport a munkaerő-piacon még meg nem jelent fiatalok (gyerekek, tanulók), másik csoport az aktív korban levő inaktívak, a harmadik pedig a nyugdíjas korosztály. A 90-es években egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az igazán súlyos problémát azoknak az inaktívaknak és nyugdíjasoknak az aránya jelenti, akik még aktív korban vannak. Az inaktívról való gondoskodás a családok vállára nehezedik, a nyugdíjasok ellátása viszont az állami újraelosztó rendszerek keretében történik. A nyugdíjazási arányok már jóval az öregségi nyugdíjkorhatár előtt növekedésnek indultak. A vizsgálat kimutatta, hogy a női korhatár előtt legfeljebb öt évvel levő nők között már csaknem negyven, míg a férfiaknál ötven százalék volt a nyugdíjasok aránya. Ennek csak egy része magyarázható a rossz egészségi állapottal, másik része a korhatár előtti egyéb nyugdíjazási lehetőségek kiterjedésével függött össze.

A TÁRKI kutatói a nyugdíjrendszer szívó hatását jelző három tényezőt határoztak meg:

- magas nyugdíjbavonulási szándék
- viszonylag kedvező kompenzációs ráta
- a munkaerőpiacra visszatérni szándékozók alacsony aránya

A felmérés szerint ugyanis a vizsgált kohorsz (a vizsgálat tízezer magyar háztartásra terjedt ki) még nem nyugdíjas tagjainak – tehát azon foglalkoztatottaknak, munkanélkülieknek és inaktívaknak, akik korábbi munkaviszonyuk alapján nyugdíjra lesznek jogosultak – kétötöde (40%) szeretett volna a nyugdíjkorhatár elérése előtt nyugdíjba menni. A legtöbben 1-3, illetve 4-6 évvel korábban akartak felhagyni az aktív munkával. A szándék komolyságát mutatta, hogy e csoporton belül már több mint 10% beadta nyugdíjkérelmét. A kérelmet beadók háromnegyede egészségi indokkal kérte a nyugdíjat – bár valószínűleg szerepet játszott ezen túl a munkanélküliségtől való félelem, a viszonylag lazább nyugdíjazási feltételek, valamint a további munkavállalási korlátozások laza ellenőrzése –, míg öregségi nyugdíjat 40%-ban, ezen belül előnyugdíjat, karkedvezményes nyugdíjat és foglalkoztatáspolitikai célú korengedményt kértek. A munkapiacról ily módon kikerülők a rendszer ellátottjaivá váltak. Különösen gyorsan emelkedett a rokkant nyugdíjasok száma. A Világbank adatai szerint az országban majdnem 400 ezer 60 év alatti rokkantnyugdíjas élt abban az időszakban, a nyugdíjas társadalom egyhatoda. A Népjóléti Minisztérium kimutatása szerint 1991–1994 között 80 ezer ember menekült rokkantnyugdíjba (Világbank 1994).

Nagy jelentőségű volt az idő előtt nyugdíjba kerülők induló nyugdíjának összege is. A vizsgálatok szerint az induló nyugdíj összege az utolsó havi nettó fizetés százaléká-

¹ Réti János a munkahelyek tömeges megszűnése és a munkanélküli ellátórendszer kialakulatlansága miatt bekövetkező nyugdíjazási hullámot – mely a gazdasági-foglalkoztatási problémákat a nyugdíjrendszer problémájaként jelenítette meg – inkább „levezető csatornának” nevezi.

ban meghatározva, átlagosan a fizetés 72%-a volt. Ez egy elég magas kompenzációs ráta, mely a korán nyugdíjazottak alacsony keresetének, és a nyugdíjformulába rejtett szolidaritási szabályoknak volt köszönhető.

A nyugdíjrendszer szívó hatását mutató harmadik tényező a munkaerőpiacra visszatérni szándékozók aránya. A munkaerőpiacon hivatalosan meg nem jelenő nyugdíjasok körében kb. 8% szándékozott a közeljövőben munkába állni. A többség – hivatalosan – nem kívánt megjelenni a munkaerőpiacon, távolmaradásukat elsősorban egészségi állapotukkal magyarázták.

A nyugdíjkiadások gyors növekedése

A nyugdíjakra fordított kiadás az 1970. évi 13 milliárd forintról 15 és félszeresére, 202 milliárd forintra nőtt 1990-ig, ami azt jelenti, hogy öt évenként megduplázódott ebben az időszakban. A gyors növekedési folyamat hasonlóan folytatódott, 1999-ben 1008 milliárd forint volt.

2. táblázat

A nyugdíjkiadás makroadatai

	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1999 ²
Nyugdíjkiadás (mrd Ft)	13	27	56	92	202	582	1008
Nyugdíjas létszám (ezer fő)	1450	1800	2100	2300	2560	2935	2757
Átlagos ellátás (Ft)	764	1273	2276	3353	6683	16030	29639
Létszám/népesség (%)	14,0	17,0	19,1	21,0	24,3	29,6	27,8
Nyugdíjkiadás/GDP (%)	3,8	5,2	7,6	9,1	9,7	10,4	8,7

Forrás: Réti 1992, Statisztikai Évkönyv.

A kiadás-növekedés egyik legfontosabb tényezője a létszámalakulás. A nyugdíjas létszám a fenti időszak alatt több mint kétszeresére nőtt. Ezen időszakon belül a gyorsabb növekedés 1970–1980 között következett be. Ezt az évtizedet az igen jelentős jogkiterjesztés jellemzi, középpontjában az 1975-ös törvénnyel. Ekkor fejeződött be az egységes nyugdíjbiztosítás kialakulása azzal, hogy fokozatosan bevonta a kötelező biztosításba a korábban kimaradt, vagy eltérően szabályozott rétegeket. Ennek következtében ez időszak alatt a nyugdíjasok részaránya a népességen belül 10 év alatt 14 százalékról közel duplájára emelkedett. Ugyanakkor nem elhanyagolható a hatvanas évek közepe óta tartó kedvezőtlen demográfiai folyamat, a romló halálozási arányszám, az ingadozó születésszám, vagyis a népesség elöregedése. Az utolsó időszak létszámváltozása más okokra, a gazdasági helyzet romlása nyomán bekövetkező kényszernyugdíjazásokra és a statisztikai rendszer változásaira vezethető vissza.

2 1992 után az informatikai rendszer fejlesztésének köszönhetően lehetővé vált a nyugdíjak és nyugdíj-szerű ellátások szükséges megkülönböztetése, így itt már az utóbbiak nem szerepelnek. Réti Jánosnak tartozom köszönettel, hogy erre felhívta a figyelmemet.

A kiadásnövekedésnek a létszámnövekedéssel meg nem magyarázható része a nyugdíjszint emelkedéséből adódik. Az egy főre jutó átlagösszeg 764 forintról 1990-ben 6683 forintra, majd ezt követően robbanásszerűen közel harmincezer forintra nőtt, a növekedés tíz év alatt több mint négyszeres. Ennek két, egymástól nehezen elkülöníthető tényezője van: az egyik a nyugdíjkompenzáció, azaz a nyugdíjak évről évre történő felemelése, a másik az állománycserélődés, ami abból adódik, hogy az újak nyugdíja magasabb, mint a régieké. Az átlagnyugdíjas nyugdíja tehát nem azonos az átlagnyugdíjjal, a kettő között az összetétel-változás mellett a cserélődés a különbség. A nyugdíjasok számára – mikroszinten – az előbbi, a kimutatható átlagnál jóval alacsonyabb dinamika meghatározó, míg makroszemléletben az utóbbi erőteljesebb. A nyugdíjkiadást ebben a makromegközelítésben a gazdaság teljesítményéhez a GDP-hez kell hasonlítani. Ez az arány az 1970-es 4 százalékról a 90-es évek közepére elérte a 10 százalékot, de a tendencia az évtized végére megfordult.

A kiadásnövekedés harmadik befolyásolója az infláció. A Statisztikai Évkönyv szerint az 1960-as évet véve 100 százaléknak, 1970-ben 107 százalékos, 1990-re 465 százalékos, majd 1999-re már 2648 százalékos volt az árszínvonal emelkedés. Ez igen erőteljes hatást gyakorol a nyugdíjak emelkedésére. Természetesen ez a hatás nem szakítható el az előzőtől, hiszen a két kérdés csak összefüggésében tárgyalható. Az átlagnyugdíj többé-kevésbé követi a keresetszint változását: ha nagy az infláció, a nominális keresetek is gyorsan nőnek, és ez közvetve (nyugdíj-indexálás), vagy közvetlenül (új nyugdíjak) hat a nyugdíjkiadásokra.

A nyugdíjak értékvesztése

A korábbi nyugdíjrendszer egyik legkomolyabb problémája volt a nyugdíjak értékvesztése. A köznapi életben ezt a problémát sokan az alacsony nyugdíjakkal azonosították, mások arra gondoltak, hogy minél régebben ment valaki nyugdíjba, annál többet veszít nyugdíjának az értéke. Megint mások azt tették szóvá, hogy az induló nyugdíjak túlságosan magasak. Sokan a rossz nyugdíjarányokat, ezek további romlását kifogásolták.

A probléma számszerű vizsgálata a nyolcvanas évek végén kezdődött Magyarországon, amikor a gazdasági visszaesés, és az ezzel párosuló infláció különösen felerősítette ezt a problémát. Akkor (Berényiné–Borlói–Réti 1990) tanulmánya mutatta be a kialakult helyzetet, majd a későbbiekben is készültek tanulmányok e kérdéskörben (pl. Augusztinovics 1992; Martos 1994).

(Antalné–Réti–Toldi 1995) elemzésükben a nyugdíjak értékvesztésének következő területeit határozták meg: reál értékvesztés, relatív értékvesztés, releváns értékvesztés.

A reál értékvesztés akkor következik be, ha a nyugdíjak növekedése nem tart lépést a fogyasztói árakkal. A relatív értékmegőrzés a nyugdíjazástól számított időszak nyugdíjdinamikáját hasonlítja az aktív keresők nettó keresetnövekedéséhez. Az értékvesztés harmadik területe a releváns értékvesztés lehet: minden nyugdíjrendszer alapvető követelménye, hogy az előírt feltételek azonossága esetén a nyugdíj összege is mindenkor azonos legyen, valamint, hogy a biztosítási feltételeket különböző szinten teljesítők (pl. eltérő szolgálati idő) nyugdíja egymáshoz képest arányos legyen. Ezen elv szerint bizonyos nyugdíjak egymáshoz képest is elmaradtak, vagy túlértékelték le-

hetnek. A szerzők rámutattak, hogy az adott időszakban a legalacsonyabb és a legrégebbi nyugdíjak kivételével mindhárom területen erőteljes értékvesztés jellemezte a nyugdíjakat.

Az információs és statisztikai rendszer problémái

A nyugdíjbiztosítás információs és statisztikai rendszere meglehetősen elavult volt a 90-es évek elejéig (Réti 1992). Fő fogalmaiban és kategóriáiban még a hatvanas-hetvenes években alakult ki, sokáig csak a jogi változásokat követte, ezért bár rengeteg információ volt, igen nehéz volt kiigazodni ezen információk között, vagy megtalálni az éppen szükségeset.

Az információs rendszer elmaradottsága arra a hosszú időszakra vezethető vissza, amikor a társadalombiztosítás még az állami költségvetés részeként működött. Ezalatt elsorvadtak azok a statisztikák, amelyek egy biztosítási alapokon felépülő nyugdíjrendszer működtetéséhez, finanszírozásához fejlesztéséhez szükségesek. Ez a hiányosság nehezítette, bizonytalanná tette a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos döntés-előkészítő munkát.

Az 1992-ben elkezdett nyugdíj-statisztikai és számbavételi fejlesztés teszi lehetővé, hogy egy mai elemzés már megkülönböztethesse a biztosítási és szociális jellegű ellátásokat. Az információs rendszer reformja keretében az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság 1997-ben írt ki egy projektet az okmány-nyilvántartási rendszer számítástechnikai fejlesztésére (Tevan 2001).

A döntési mechanizmus problémája

A nyugdíjrendszer átalakítása hosszú időn keresztül napirenden volt, sok vélemény, javaslat látott napvilágot, de a döntés igen nehezen született meg. Mivel a nyugdíjrendszer az egyik nagy társadalmi elosztórendszer, ezért megreformálása nem csupán gazdasági, de politikai kérdés is. A gazdaság egyéb területeken is megjelenő problémái miatt a reform megvalósításának kérdésében – bár mindenki egyetértett annak szükségességével – az e téren feltétlenül szükséges hosszú távú szemléletet a rövid távú szempontok figyelembevétele váltotta fel. Konkrétan a döntéshozók elsődleges szempontja nem a hosszú távú hatás figyelembevétele volt – hogy mi lesz a döntés hatása 10-15 év múlva, hanem az, hogy mennyi az átalakítás jelenlegi költsége. A döntési folyamat eme problémáját szemléletesen érzékelteti Réti János. Az 1991 nyarán benyújtott *Jelentés az Országgyűlés számára a társadalombiztosítás átalakításáról* című munkaanyag egyik központi gondolata szerint „finanszírozási szempontból csak azok a változtatások fogadhatók el, amelyek hosszabb távon a járulékmértéket csökkentik, azt átmenetileg sem növelik, és a költségvetésre sem hárítanak teljesíthetetlen finanszírozási kötelezettségeket” (Réti: 72). A parlament hosszan foglalkozott a kérdéssel, egyetértett vele elfogadta, de amikor decemberben megkezdődött a költségvetéssel kapcsolatos vita, a felmerült ellentmondásokra adott reakció a járulék egy százalékpontos megemelése volt. A megoldást igénylő problémák „elmosták” az elméleti megfontolásokat.

A járulékfizetési fegyelem ellenőrzésének hiányossága

1988-tól a gazdasági társaságokról szóló törvény hatására a társadalombiztosítást is elértek a privatizációs, felszámolási eljárások hatásai. Ugyanakkor elmaradt az ellenőrzés fejlesztése, aminek következtében a társadalombiztosítás kintlévőségei óriásira duzzadtak. 1993-ban az elfeledett járulékkövetelés és jogkövetkezményei érvényesítéséből származó fizetési meghagyások összege 1 milliárd forint, 1994-ben már 1,5 milliárd forint volt. A befizetési kötelezettség elmulasztása, a fizetési fegyelem lazulása, a gazdaság szereplőinek ellehetetlenülése miatt a felnövekedett társadalombiztosítási tartozások már az alapok likviditását fenyegették. A Nyugdíjbiztosítási Alap kintlévősége 1998-ban már meghaladta a 20 milliárd forintot.

A járulékbeszedés hatékonyságának növelése céljából az Országgyűlés úgy döntött, hogy 1999-től az APEH szedi be a járulékokat. Ez sem hozta meg azonban a várt eredményt (nem is hozhatta, hiszen itt egy jóval összetettebb kapcsolatról van szó), a tb-alapok hiánya nem csökkent látványosan az új rend bevezetése után sem, sőt 1999-ben az APEH egy könyvelési hiba folytán a nyugdíjbiztosítási alap rovására, az egészségbiztosítási alapnál számolt el 20,8 milliárd forintot (Molnár 2000).

Az új nyugdíjrendszer implicit problémái

Tanulmányom következő fejezetében olyan elméleti szempontokat szeretnék bemutatni, amelyek a kormányzati elgondolás alapján megvalósult nyugdíjreform eleminek azokat a szegmenseit bírálják, amelyeket akkor még az előnyök közé soroltak. Így a kormányzati elképzelés szerint a nyugdíjreform megoldást kínált a költségvetés egyensúlyi helyzetére, a makrogazdaság teljesítményének növekedésére, valamint a demográfiai „bombára” is. A témával foglalkozó kutatók azonban kimutatták, hogy ezek az előnyök vagy nem teljesülhetnek, vagy nem a tőkefedezeti rendszer bevezetésével függenek össze.

A tőkefedezeti „délibáb”

A nyugdíjrendszer finanszírozásával kapcsolatos Németh Györgynek egy nagyon érdekes észrevétele (Németh 1998b). Rámutat, hogy mind a felosztó-kirovó rendszerben, mind a tőkefedezeti rendszerben az állam hitelből finanszírozza a nyugdíjasokat. Az előbbi esetben a hitelt az aktív dolgozók nyújtják járulékaik befizetése révén, cserébe az állam nyugdíjigérvényét kapják, az utóbbi esetben a nyugdíjpénztárak vásárolnak államkötvényeket a náluk elhelyezett megtakarításokból.

A felosztó-kirovó elven működő nyugdíjrendszerben az állam a járulékfizetőknek olyan feltételhez kötött ígéretet tesz, hogy megfelelő járulékfizetés esetén életük végéig meghatározott szabályok szerint emelkedő nyugdíjat fog fizetni. Általában ez a nyugdíjigérvény ennél bonyolultabb, hiszen bizonyos körülmények között már a nyugdíjkorhatár előtt is járhat nyugdíj (pl. rokkantsági nyugdíj), illetve a nyugdíjat a hozzátartozók is megkaphatják (pl. özvegyi nyugdíj). A nyugdíjigérvények összessége az állam implicit adóssága, megkülönböztetésül az állampapírokban megtestesülő,

explicit adósságtól. Így a nyugdíjreform oly módon is felfogható, hogy a tőkefedezeti pillér létrejöttével az állam implicit adósságát átváltja explicit adósságra.

Német György, hogy éles határvonalat húzzon a két fajta finanszírozási forma közé, azt a feltételezést teszi, hogy a nyugdíjjárulék-fizetők minden hónapban különleges, Állami Nyugdíjkötvénynek nevezett értékpapírt vásárolnak (ez testesíti meg a nyugdíjrendszerre vonatkozó szabályok összességét), melynek névértéke megegyezik a havi járulékkal, dematerializált, s a Nyugdíjbiztosítási Alap számláján vezetik. Így jól megkülönböztethető a hagyományos államkötvénytől, mely az állam explicit adósságát fejezi ki. A különbségek a következő táblázatban láthatóak.

3. táblázat

Az implicit és explicit államadósság sajátosságai

Jellemzők	Állami Nyugdíjkötvény	Hagyományos Államkötvény
kibocsátása	zártkörűen, természetes személyek számára: csak járulék-fizetés ellenében vásárolható	nyíltkörű, bárki megvásárolhatja
vásárlása	kötelező	nem kötelező
átruházhatósága	korlátozott, csak közeli rokon számára, a tulajdonos halála esetén (özvegyi nyugdíj, árvaellátás)	a másodlagos piacon szabadon forgalmazható
visszafizetés szabályai	a nyugdíjtörvényt az Országgyűlés akár kedvezőtlen irányba is megváltoztathatja	csak a tulajdonos előnyére módosítható
törlesztés	ismert időpontokban és részletekben történik	csak 62 éves kor, és 20 év szolgálati idő után havonta kapható

Forrás: Németh 1998b.

Mint a táblázatból látható, a két fajta kötvény között egy igen alapvető fontosságú különbség létezik: az állam nem kötelezheti a megtakarítások tulajdonosait a normál kötvény megvásárlására, míg a járulékfizetési kötelezettséggel rendelkezőket kötelezheti a nyugdíjkötvény megvásárlására. Egy másik lényeges különbség, hogy míg a normál kötvény törlesztési feltételeit csak a tulajdonos előnyére lehet módosítani, addig a nyugdíjigérvényt kifejező nyugdíjkötvény feltételeit a kormány, a törvényhozás akár kedvezőtlen irányba is módosíthatja.

Ugyanakkor az is fontos, hogy az átlépők számára az államkötvény kamata nem az alacsonyabb reálkamatú implicit nyugdíjkötvénnyel áll szemben, hanem azzal az opcióval, hogy a magánpénztárnak lehetősége van a tőkepiacon - bár magasabb kockázatú - magasabb hozamú vállalati kötvénybe és részvénybe fektetni. A tőkefedezeti pillér feladata tehát az implicit államadósság konvertálása explicitté. Ez a feladat viszont elvégezhető az állami rendszer keretein belül is: 2000-ben az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság megkezdte az egyéni folyószámla nyilvántartás kialakítását. A magánpénztárak működési költségei azonban mindenképpen drágábbak.

Az 1998-ban életbe lépett reformhoz nem kapcsolódott sem széles körű szakmai egyetértés, sem megfelelő társadalmi egyetértés. Ezek következményeként jelent meg a nagyfokú politikai függőség, amire később térek ki részletesebben. A reform az el-

múlt évek során nem oldotta meg az első (társadalombiztosítási) pillér számos problémáját, és a magánpénztárak működése is sok új problémát hozott magával (Augusztinovics et al. 2002). Nincs megfelelő együttműködés a két pillér között, ezek ma még nem tekinthetők egy egységes nyugdíjrendszer szorosan integrált részeinek, inkább két, önmagában is problémákkal küszködő egységnek.

Az egyéni számlás nyugdíjrendszerek vizsgálatának kérdése (Réti 2002) is éppen azért merült fel, hogy szorosabb kapcsolat jöjjön létre a járulékfizetés és a megszereshető nyugdíjjogosultság között a megmaradt állami (első) pillérben is.

Az a koncepció tehát, mely szerint a korábbi nyugdíjrendszer problémáira a tőkefedezeti rendszer bevezetése lenne a megoldás, egyelőre pusztán delibábnak tűnik.

A gazdasági növekedés „illúziója”

A nyugdíjreform végrehajtásának egyik fontos indoka, érve volt, hogy a magánszférába áramló tőkék gazdaságélénkítő hatása fog érvényesülni. Ez következménye a járulékátcsoportosításnak, amely során az új rendszerbe belépők már nem az állami költségvetésbe, hanem a magánpénztárba fizetik jövedelmük egy részét.

Az akkori kormány elképzelése szerint, a magánpénztáraknál megjelenő megtakarítások egy jelentős része – az átmenet finanszírozási igénye és biztonsági szempontok miatt – állampapírokba vándorol, de az előzetes számítások során kimutatták, hogy az állampapírok nem szívják fel teljes egészében ezeket a megtakarításokat. Arra mutat rá (PM–NM 1997), hogy a kibocsátott államkötvényekből nem csak a magánpénztárak, hanem más befektetők is vásárolnak majd, valamint úgy gondolták, hogy a magánpénztárakban felgyülemelő megtakarítás egyébként is nagyobb lesz, mint az átmenet miatt keletkező hiány. Itt a szigorodó ellátásokat, a nyugdíjkorhatár emelését, és a járulékfizetési fegyelem javulását jelölték meg indoklásképpen.

Így az elképzelések szerint a megtakarításoknak az a része, ami nem állampapírba vándorol, a tőkepiacra áramlik, „hozzájárul a gazdasági növekedés felgyorsításához, új munkahelyek teremtéséhez, a reálkeresetek és az életszínvonal tartós emelkedéséhez” (PM–NM 1997). A kormányzati makromodellben azzal számoltak, hogy a második pillér reálhozama a GDP növekedését egy százalékkal fölül-, míg a keletkező hiány fedezetére kibocsátott állampapír hozama egy százalékkal alulmúlja, így a számítások szerint ez a GDP évi 1,5-2,0 százalékkal gyorsabb növekedését hozhatja létre.

Németh György ugyanennek a jelenségnek egy másik – árnyékosabb – oldalára hívta fel a figyelmet. Szerinte a folyamat fordított, és egy speciális kiszorító hatás jelentkezik. A magánpénztár megtakarításainak egy részén magasabb hozamú instrumentumokat vásárol, mely révén kiszorítja erről a területről a hagyományos befektetőket, akik így kénytelenek a költségvetés hiányának fedezésére kibocsátott állampapírokat megvásárolni. „Mivel pusztán azon hír hallatára, hogy Magyarországon nyugdíjreformot hajtottak végre, nem keletkezik megtakarítandó pluszjövedelem...” írta (Németh 1998a: 1044).

A végeredmény tehát makroszinten nem megtakarítás bővülés és gazdasági növekedés, csupán jövedelemátcsoportosítás a hagyományos befektetőktől a magánpénztárak felé. Sőt, ezen túlmenően, a magánpénztárak működési költségét is figyelembe véve – amely összeg nem válik beruházássá, inkább fogyasztássá – a helyzet még egy kicsit

rosszabb is lesz. Így nem minden alap nélküli az a vélekedés, mely a nyugdíjreform igazi haszonélvezőinek a nyugdíjbiztosító társaságokat tartja, ezért nevezi Németh György a nyugdíjreformot „járadékvadászatnak” (Németh 1998a).

Hasonlóképpen érvelt Mellár Tamás is (Mellár 1997), aki szintén a pénzügyi szférát, a biztosítóintézeteket tartja a nyugdíjreform nyertesének. Az államkötvény-kibocsátás magánberuházásokat kiszorító hatására mutat rá, valamint arra, hogy amennyiben a kötvények kamatát az állam az adóbevételekből fedezi, akkor a megtakarítások növekedésével szemben azonos jövedelemcsökkenés áll. Szintén komoly problémának tartja azt is, hogy a magánpénztárak révén ugrásszerűen megnövekedett befektetési igény a „bóvli” értékpapírok megjelenését ösztönözheti. A hibás befektetések pedig egymásra halmozódhatnak, hiszen nincs azonnali fizetési kötelezettség. A hosszú távú befektetések ellenőrzésére a hivatalos szabályozást, társadalmi ellenőrizhetőséget nem tartja elégséges garanciának, így Ő a nyugdíjreformot „összszemzeti pilótajátéknak” nevezte.

Az új koncepció feltételezte, hogy a tőkefedezeti rész bevezetése a gazdaság teljesítőképességét növeli. Ha ezek a várakozások nem teljesülnek, vagy más okból problémás a gazdaság teljesítménye, akkor mi biztosítja, hogy az új rendszer jobban fog működni, mint a régi? Ennek a rendszernek a költsége jóval magasabb, mint a régi rendszer megreformálásának a költsége lett volna. Megéri-e ez a költségtöbblet a bizonytalan teljesítményjavulást, vagy elérhető lett volna ugyanez a régi rendszerben, a járulékkulcs csökkentése révén?

A demográfiai „bomba” hatástalanítása

A nyugdíjreform egyik nagyon fontos érve volt, hogy a népesség elöregedésével a felosztó-kirovó rendszer finanszírozhatatlanná válna, hiszen egyre kevesebb aktív dolgozónak kellene eltartania egyre nagyobb mennyiségű nyugdíjast. Napjainkra az aktív dolgozók/nyugdíjasok aránya a korábbi 2-ről 1-re csökkent, és még további romlás is várható.

Augusztinovics Mária mutatott rá (Augusztinovics 1999), hogy téves és hibás az a megközelítés, amely közvetlen és egyértelmű kapcsolatot tételez fel a demográfiai trendek, és a nyugdíjrendszerek fenntarthatósága között. Kimutatta, hogy a nyugdíjrendszerek helyzete, finanszírozhatósága sokkal inkább gazdasági, mint demográfiai tényezőktől függ.

A nyugdíjrendszer alapvetően jellemző mutatója az ún. belső járulékkulcs. Ez fejezi ki az összes nyugdíjkiadás, és a járulékfizetési kötelezettséget meghatározó jövedelem tömeg (a járulékalap) közötti arányt. Amennyiben a törvényben előírt járulékfizetési kulcs és a belső járulékkulcs megegyezik, a nyugdíjrendszer éppen egyensúlyban van, ha nem egyezik meg, akkor többlet, illetve hiány lép fel. Augusztinovics Mária azokat a tényezőket vizsgálta meg, amelyek a belső járulékkulcsot, illetve annak változását befolyásolják, hiszen ezek a tényezők határozzák meg egy adott nyugdíjrendszer fizetési kötelezettségét.

A belső járulékkulcs (μ) tehát a nyugdíjkiadás (β) és a járulékalap (α) hányadosa. Mindkét tényező további szorzatokra bontható. A nyugdíjkiadás meghatározható a nyugdíjas korú népesség (I^*), a nyugdíjazottsági ráta ($R =$ öregségi nyugdíjasok szá-

ma/nyugdíjas korú népesség), és az átlagnyugdíj ($N = \text{nyugdíjkiadás/öregségi nyugdíjasok száma}$) szorzataként.

A járulékalap az aktív korú népesség, a foglalkoztatottsági ráta ($E = \text{aktív keresők száma/aktív korú népesség}$), a nettó átlagkereset ($W = \text{nettó bértömeg/aktív keresők száma}$), és a bruttó/nettó bér (B) szorzataként írható fel.

A belső járulékkulcs, tehát a nyugdíjkiadás/járulékalap a fenti szorzatok figyelembevételével a következő tényezőkre bontható: $\mu = D \cdot T \cdot J \cdot 1/B$, vagyis a demográfiai függőségi ráta ($D = \text{nyugdíjas korú népesség/aktív korú népesség}$), a telítettségi hányados ($T = \text{nyugdíjazottsági ráta/foglalkoztatottsági ráta}$), a nyugdíj/bér ráta ($J = \text{átlagnyugdíj/nettó átlagkereset}$), és a nettó/bruttó bér ($1/B$) szorzataira. Így jól látható, hogy a nyugdíjrendszerek egyensúlyát alapvetően meghatározó belső járulékkulcs valóban függ a demográfiai folyamatoktól, de ez csak egy befolyásoló tényező a négyből.

A demográfiai függőségi rátán túl egy igen fontos tényező a telítettségi hányados, a nyugdíjazási ráta, és a foglalkoztatottsági ráta aránya. Ez a foglalkoztatottsággal függ össze. Amennyiben egy nyugdíjrendszer ösztönzi a dolgozókat a munkában töltött évek meghosszabbítására, ez az arány alacsonyabb, így a belső járulékkulcs is az lesz, de amennyiben például a munkanélküliség elől nyugdíjba menekülnek, vagy a rendszer nem nyújt lehetőséget az aktív kor kitolására, úgy a telítettségi ráta és a belső járulékkulcs egyaránt emelkedni fog. A munkaerő-piaci helyzet tehát igen erőteljes befolyást gyakorol a nyugdíjrendszerre, annak finanszírozására. A demográfiai függőségi ráta és a telítettségi hányados szorzata adja a rendszerfüggőségi rátát ($S = \text{öregségi nyugdíjasok száma/aktív keresők száma}$), ami tehát mint látható nem csak a demográfiai folyamatoktól, hanem a foglalkoztatottsági viszonyokkal is összefüggésben áll.

Szintén meghatározó a másik két szorzó, a nyugdíj/bér ráta, és a nettó/bruttó bér aránya, melyek a jövedelemelosztási viszonyokat fejezik ki. Az első mutató a nyugdíjat a nettó bérhez viszonyítja, hiszen ez nem tartalmazza már a közteher-fizetési kötelezettségeket (adó, tb-járulék). Mivel azonban a járulékot általában a bruttó bér arányában kell fizetni, ezért kell figyelembe venni a nettó/bruttó bér arányát. Az előbbi mutató értékét sajátosan befolyásolja a már korábban is említett cserélődés jelensége. Az átlagnyugdíjat meghatározza a nyugdíjas korosztály összetétele, hiszen az újonnan belépők nyugdíja általában magasabb, mint a kihalóké, vagy mint a korábbi átlag, így ez befolyásolja a nyugdíjszintet. Ha az új belépők nyugdíját az átlagnyugdíjnál alacsonyabban sikerül megállapítani, mint hazánkban 1990 óta, akkor így csökkenhet az átlagnyugdíj. Az utóbbi tényező, a nettó/bruttó bér mutatója viszont a bérbruttósítás óta egyértelműen csökkenő tendenciát mutat, a közterhek növekedése miatt. Augusztinovics Mária számításai szerint a két mutató együttes szorzata 0,39, ezzel kell megszorozni a rendszerfüggőségi rátát, hogy megkapjuk a belső járulékkulcsot. Ez a fajta összefüggés arra is rámutat, hogy a jövedelemelosztási viszonyok igen erőteljesen tompítják a demográfiai folyamatok hatását, hiszen 1 százalékos változás a rendszerfüggőségi rátában csak 0,39 százalékos változást jelent a belső járulékkulcs változásában.

A belső járulékkulcs tényezőkre bontása révén tehát megállapítható, hogy a demográfiai folyamatok romlása csak az egyik tényezője a nyugdíjrendszer finanszírozási problémáinak. Ugyanakkor figyelembe kell venni a foglalkoztatottsági, és jövedelemelosztási viszonyokat, mely tényezők szintén komoly hatást gyakorolnak a nyugdíjrendszer finanszírozására, a demográfiai tényezők hatását felerősítetik, illetve

tompíthatják. Így az a megállapítás, hogy a népesség öregedése teszi finanszírozhatatlanná a felosztó-kirovó nyugdíjrendszert, önmagában nem meggyőző bizonyíték.

Hasonlóképpen érvelt Mellár Tamás is, aki a régi rendszer finanszírozhatóságával kapcsolatban azt állapította meg, hogy a kormány által tervezett szigorítások bevezetése esetén a felosztó-kirovó rendszer akár még hosszú távon is finanszírozható maradna „... ha a PM optimizmusát kölcsönvéve mi is 5 százalékos gazdasági növekedéssel és 6 százalékos inflációval számolnánk, ahogy ezt ők teszik...” írta (Mellár 1997: 6).

A „kimazsolázási” hatás

Gál Róbert Iván tanulmányában (Gál 1998) arra mutatott rá, hogy a nyugdíjpénztárak jelenléte felveti a „kimazsolázási” hatást. A magasabb jövedelmű rétegek egyre szélesebb köre hagyja el a felosztó-kirovó rendszert. Az önkéntes pénztári tagok között élesen kirajzolódik a módosabb klientúra, és a magánnyugdíj-pénztári tagság is őket vonzza elsősorban. A pénztártagok fele a leggazdagabb 20-25%-hoz tartozik. Ha pedig éppen a legjobb jövedelműek hagyják el a társadalombiztosítás nyugdíjrendszerét, a nyugdíjbiztosítási igazgatóságnál keletkező hiány egyre szélesebb rétegek nyugdíj-helyzetét ingatja meg. A bizonytalanság érzete pedig újabb átlépéseket generál.

Ebből az ördögi körből akkor lehetne kilépni, ha a kötelező nyugdíjbiztosítás rendszerét átalakítanák oly módon, hogy kapcsolódjanak össze szorosabban az egyéni befizetések és járadékok, és hogy tovább közeledjenek a hozamok az önkéntes felhalmozáséhoz.

Egyéb problémák

Bár a PM-NM koncepció maga is a helyettesítési ráta csökkenésével számolt, a Nyugdíjbiztosítási Önkormányzat által készített számítások még nagyobb csökkenést vetítettek előre. Eszerint ötven éves időhorizonton a bérek és a keresetek emelkedése kb. kétszerese lenne a nyugdíjak emelkedésének (Rados 1998). Ebben az esetben az új koncepció csak a pályakezdő, magas keresettel rendelkező férfiak számára ígér magasabb nyugdíjat, a társadalom többi részének nem jelent vonzó perspektívát. A számításokban arra is rámutattak, hogy a reform várható pozitív hatásai csak a feltételezett optimális gazdasági fejlődés mellett érvényesülnek, amire Európában már 25 éve nem volt példa.

Bizonyos szempontból problémaként merülhet fel a svájci indexálás is, mert ha csökken az infláció és nő a reálbér, ez hátrányosan érinti a nyugdíjasokat. Ha a nyugdíjak kisebb mértékben nőnek, mint a bérek, akkor a változás terheit a nyugdíjasok fizetik meg. Ilyen helyzetet teremthet az EU-csatlakozás, ha esetleg a jövedelmek egyszeri, nagyarányú emelkedését eredményezné. Ez felvetheti az indexálás szabályainak megváltoztatását, de a régebben alkalmazott bérkövető rendszer visszaállítása olyan magas kiadásokat jelentene a költségvetés számára, amely egyelőre még finanszírozhatatlannak tűnik. Az új rendszer megalkotásakor arra számítottak, hogy a járulékfizetés-járadékfizetés összekapcsolása növelni fogja a járulékfizetési hajlandóságot. De megéri-e magasabb jövedelmet bevallani, ezzel magasabb közterheket fizet-

ni, vagy továbbra is gazdaságos eltitkolni a magasabb jövedelmet, és a megspórolt közterheket félretenni későbbi nyugdíjra? Az elmúlt évek tapasztalatai alapján nem nőtt számottevően a járulékfizetési hajlandóság. A gazdaságpolitika állandó kérdése az infláció és a munkanélküliség problémája. A korhatáremelés nagymértékben hozzájárul a nyugdíjasok számának, a nyugdíjkiadás csökkentéséhez, de ugyanakkor elveszi a munkahelyeket a fiatalabb generációk elől, így növeli a munkanélküliséget. Ugyanilyen ellentétben áll a hosszú szolgálati idő előírása, és a munkanélküliség mértéke. Ha nagy a munkanélküliség, nehéz teljesíteni a hosszabb szolgálati időt, ez problémát jelenthet azok számára, akik nem teljesítik ezt az előírást.

Azt is el kell ismerni, hogy az 1998-as nyugdíjreform egyik komoly ígérete, a kiszámíthatóság mára kissé erodálódott: jövedelemként például alapesetben csak az 1988 óta szerzeteket kell figyelembe venni, de kizárólag azokat, amelyek a kifizetés időpontjában nyugdíjjárulék-kötelesek voltak. Ennek összességére és tartalmára viszont évente változott. Arra is szükséges ügyelni, hogy kiindulásként a bruttó összeget kell figyelembe venni, valamint, hogy a számított, nem pedig a ténylegesen befizetett adót kell levonni (az adott év adókulcsai szerint). A kalkulációnál figyelembe kell venni a valorizációs szorzószámot, de a nyugdíjba menetel előtti három évet már nem. Nem szabad elfelejteni a degressziót, vagyis, hogy a jövedelem növekedésével csökken a nyugdíjba beszámítható hányad. A szolgálati idő figyelembevétele is fontos követelmény, itt a törvény bonyolult szabályokat állapít meg. Így a kiszámíthatóság már inkább egy elméleti lehetőség, a mindennapi ember számára szinte elérhetetlen.

A további problémák megjelenését abban látom, hogy a nyugdíjrendszer méreténél, és jelentőségénél fogva nem csupán szakmai, hanem gyakran politikai kérdés is, a döntések sem mindig csupán szakmai szempontokat tartalmaznak, hanem politikai szempontokat is. Így a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos vitáknak nem csak a biztosításmatematikai kérdések képezik a sarokpontját, hanem az is, hogy egy adott rendszer milyen mértékben tehető függetlenné a politikai rendszertől (politikai függőségi ráta). Korábbi kormányunk nem volt ennek a nyugdíjreformnak az elkötelezett híve, ami erőteljesen meg is jelent a kormányzati intézkedésekben. Ezt tükrözi a tb-önkormányzatok felszámolása, a nyugdíjpénztári befizetések 6%-os rögzítése, a visszalépési lehetőség meghosszabbítása, a szinte havonta megjelenő újabb reformkonceptiók, majd végül 2001 novemberében a pályakezdők kötelező tagságának megszüntetése. 2002-ben ismét MSZP kormány került hatalomra, és intézkedéseivel megerősítette az 1998-ban útjára indult reformot. Így 2003 januárjától ismét kötelező a magánnyugdíj-pénztári tagság a pályakezdők számára, valamint négy év halasztás után a pénztári tagdíj mértéke 7% 2003-ban, majd 8% 2004-ben. Azt azonban mindenképpen kijelenthetjük, hogy a nyugdíjrendszer reformja még nem ért véget, további rendezés szükséges mind az állami mind a magán pillérben, melyekhez széles körű szakmai és társadalmi egyeztetésre és egyetértésre lesz szükség.

Irodalom

- Antal Kálmánné–Réti János–Toldi Miklós (1995): A nyugdíjak értékvesztése. *Munkaügyi Szemle*, 39(12): 14–22.
- Augusztinovics Mária (1992): A nyugdíjrendszer válsága. *Közgazdasági Szemle*, 39(7–8): 624–641.
- Augusztinovics Mária (1999): A nyugdíj probléma demográfiai és gazdasági alapjai. *Demográfia*, 42(1–2): 120–132.
- Augusztinovics Mária–Gál Róbert Iván–Matits Ágnes–Máté Levente–Simonovits András–Stahl János (2002): A magyar nyugdíjrendszer az 1998-as reform előtt és után. *Közgazdasági Szemle*, 49(6): 473–517.
- Berényi Sándorné–Borlói Rudolf–Réti János (1990): A nyugdíjak értékvesztése és a nyugdíjarányok alakulása. *Munkaügyi Szemle*, 34(9): 1–9.
- Gál Róbert Iván (1998): A nyugdíjpénztárak elviszik a pénzt. *Magyar Hírlap*, Február 20.
- HVG különszám (2001): Társadalombiztosítás.
- Martos Béla (1994): Nyugdíjak egyenlőtlensége és dekompozíciója. *Közgazdasági Szemle*, 41(1): 26–48.
- Mellár Tamás (1997): Fedőneve: a nyugdíjrendszer reformja. *Új Magyarország*, 7(48): 6.
- Molnár Patrícia (2000): Többismeretlenes egyenlegek. *HVG*, November 25.
- Németh György (1998a): Megjegyzések Simonovits András „Az új magyar nyugdíjrendszer és problémái” című tanulmányához. *Közgazdasági Szemle*, 45(11): 1043–1047.
- Németh György (1998b): Megtakarítás nélkül. *Figyelő*, Október 1.
- Papp Zsolt (1999): Nyugdíjpénztári nyomás a költségvetésen. *Magyar Hírlap*, Május 17.
- PM.–NM. (1997): A nyugdíjrendszer reformja a kiszámítható jövőért. A kormány nyugdíjreform-koncepciója. *Világgazdaság*, 29(7).
- Rados Katalin (1998): *Nyugdíjreform Magyarországon*. Budapest: BKE Jövő kutatás Tanszék.
- Réti János (1992): A nyugdíjreform háttere és az átalakítás néhány problémája. *Szociológiai Szemle*, 2(4): 69–81.
- Réti János (2002): Egyéni számlás felosztó-kirovó nyugdíjrendszerek. *Közgazdasági Szemle*, 49(6): 528–550.
- Simonovits András (1998): Az új magyar nyugdíjrendszer és problémái. *Közgazdasági Szemle*, 45(7–8): 689–708.
- Tevan Imre (2001): Szabálytalan idomok. *HVG*, Augusztus 18.
- Tóth István György (1996): *Államháztartási reform és szociálpolitika*. In Andorka Rudolf (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI.
- Világbank (1994): *Averting the Old Age Crisis*. Oxford: Oxford University Press.

KÖNYVEK

Landauer Attila

**KONTRA MIKLÓS (SZERK.):
NYELV ÉS TÁRSADALOM
A RENDSZERVÁLTÁSKORI MAGYARORSZÁGON
(Osiris Kiadó, 2003)**

Vélhetően kissé hálátlan szerep egy olyan országban lenni nyelvtudósnak, ahol széles néptömegek – ideértve az értelmiséget is – annyit tudnak csupán a nyelvészről, hogy ő az az ember, aki a hozzáintézett „*tessék mondani, lehet olyat mondani, hogy...?*”-típusú kérdésekre okos (vagy kevésbé okos), de mindig magabiztos választokat ad, illetve főállásban üldözi például a *de viszont*-ot, annak ellenére, hogy azt a magyar próza legnagyobbjai – Bornemisza Pétertől Szentkuthy Miklósig – bő négy évszázadon át nyugodtan használták. Pedig ez van. Száz véletlenszerűen kiválasztott magyar választópolgárból (s választópolgár helyett nyugodtan írhattam volna akár diplomást is) valószínűleg jóval kilencven fölött lennének azok, akik a nyelvművelőket hiszik nyelvészeknek, s rajtuk kívül nem tudnának megnevezni magyar nyelvészt¹. Egynek-egynek talán rémlene, hogy valamikor a kilencvenes évek második felében² volt idehaza valami vita nyelvművelők és néhány magát nyelvésznek valló ismeretlen között, de hogy kik (voltak) ezek, és mit csinálnak, ha nem nyelvet művelnek, homály. Miközben sok mindent csinálnak, s némelyikük olykor egészen nagy dolgokat is – például nemzetközileg is egyedülálló, országos reprezentatív nyelvhasználati kutatást.

Pedig egyébként se lenne könnyű tárgyszerűen, tényszerűen írni a Kontra Miklós által szerkesztett *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon* című könyvről, egyrészt azért, mert akár vázlatos ismertetése is meghaladná egy recenzió kereteit, de magát a recenzió műfaját is, illetve mert a mű – a tárgyalt, vagy olykor csak érintett témák sokféleségéből, gazdagságából fakadóan – folyamatos elkalandozásokra vagy – általam vélt fontosságának következtében – lelkendezésre készlet. Már-már ismertethetetlen, de a társadalmunk³ kérdései iránt valóban érdeklődő ember által – legyen az bármely társadalomtudományi szakterület igényes művelője, vagy mély érdeklődésű kívülálló – feltétlenül ismerendő (és lehetőség szerint használandó!)

1 Ez egyébként a külföldi nyelvészekre még inkább igaz. Noam Chomsky neve lehet leginkább ismerős némelyek előtt, de ez sem elsődlegesen nyelvész munkássága miatt.

2 Egyébként 1997-ben.

3 Nem tévedés. E könyvnek a társadalom azon kutatói számára is komoly hozadéka van/lehet, akiknél nem a nyelv a központi téma.

műről van szó. Alapmű e könyv. Hézagpótló egy olyan területen, ahol – a nyelvtudomány néhány kiváló művelőjétől eltekintve – még honi értelmiségünk sem érzekelte a tátongó űrt. Megannyi nyelvvel, nyelvi divattal, – igénytelenséggel vagy éppen igényességgel –, nyelvszokással, „-romlással” kapcsolatos vélelem, benyomás, tévhit és hisztéria után most és általa szembesülhetünk először, egészében a magyar társadalom nyelvhasználatával – az élő magyar nyelvvel.

A *Bevezetőben* (19–25) Kontra Miklós a magyar nyelvtanítás hagyományait és a nyelv tudományos megközelítésének lehetőségeit tekinti át, majd a könyvben kifejtett kutatásra térve azt tudjuk meg, hogy a 371 oldalas mű általa írt fejezeteinek alapját egy az MTA Nyelvtudományi Intézete és a(z egykori) Tömegkommunikációs Kutatóközpont által 1988 tavaszán végzett kérdőíves adatfelvétel, a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV) képezi, mely – Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Miliók* című kulturális-kommunikációs rétegződésvizsgálatára épülve – a tizennyolc éven felüli magyar lakosság anyanyelv-használatát vizsgálta egy 832 fős – életkor, nem, iskolai végzettség és településtípus tekintetében – reprezentatív mintán. A grammatikalitási ítéleteket, szóbeli mondat-kiegészítéseket és írásbeli hibajavító feladatokat tartalmazó Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatot a vele egy időben készült magnetofonos, beszélt nyelvi kutatás, a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) adatai egészítik ki, melynek adatközlői az MNSZV budapesti almintájának tagjai voltak.

A könyv második, *Nyelvészet megközelítésmódok* című fejezetében (26–40), a szerkesztő – egy rövid, a *nyelvész, nyelvészet* szavak mai magyar nyelvben használatos jelentéseinek tisztázását célzó, és a nyelvművelés tudományos státusát érintő bevezetés után – a *nyelvművelés*,⁴ az *elméleti nyelvészet* és a *szociolingvisztika* főbb alapelveit és legfontosabb célkitűzéseit ismerteti. Ezek – kissé talán sarkítva és nem feltétlenül Kontra Miklós szavaival – a következők: 1. A *nyelvművelés* egy közelebről soha meg nem határozott eszményi nyelvváltozat általánossá tételére törekszik, s ennek érdekében helyesel, helytelenít, vagy olykor – s ez a leggyakoribb⁵ – kimondottan tiltja bizonyos szavak, kifejezések, nyelvtani szerkezetek használatát, tekintet nélkül a nyelv területi és társadalmi tagolódására.⁶ 2. Az *elméleti nyelvészet* egy szigorúan formalizált, matematikai egzaktitású szabályrendszerrel kísérli meg a nyelv leírását, mely szabályrendszernek – legalább is ezen irányzat művelőinek célkitűzése szerint – képesnek kell(ene) lennie egy adott nyelv minden jól formált – köznyelvi értelemben helyes – mondatának generálására, míg nem jól formált – azaz helytelen – mondatnak

4 A nyelvművelés itteni, *nyelvészet megközelítésként* való tárgyalása akár nagylelkű gesztusnak is tekinthető, de a téma – „*nyelv és társadalom*” – jellegét, sajátosságait és a hazai nyelvművelés „működését” tekintve, s – nem utolsósorban – szem előtt tartva nyelvészeti közműveltségünk általános állapotát, indokolt. (Talán csak az jelzi itt a nyelvművelés tudományos státusának – finoman szólva – vitatható voltát, hogy míg a *Chomskyánus elméleti nyelvészet* és a *Szociolingvisztika* határozott névelő nélkül lettek alcímek, a nyelvművelés *A nyelvművelés-ként*.)

5 S vélhetően ebben áll legnagyobb hatása is!

6 És tekintet nélkül gyakran más nyelvművelők véleményére is. (Lásd például az „*el kell menjek*” típusú szerkezetek megítélését, melyeket egyes nyelvművelők – „*szép erdélyi magyar jellegzetesség*”-ként – helyesnek/kedvelnek, míg mások – mint „*rút balkanizmus*”-t – helytelenítenek/üldöznek.)

egynek sem.⁷ Az elméleti nyelvészek a nyelvek területi és társadalmi változatosságáról szintén kevésbé vesznek tudomást, illetve csak akkor, ha az⁸ az elméletbe beilleszthető, és csak addig, amíg beilleszthető. Az elméleti nyelvészek – miként általában a nyelvészek – a nyelvműveléssel szemben elutasítóak.⁹ 3. A *szociolingvisztika* tárgya a nyelv – elsődlegesen a beszélt nyelv – a maga társadalmi valóságában, változatosságában. Művelői ennek érdekében – minősítés, értékelés nélkül szemlélve a mindenkori nyelvet – abból indulnak ki, *ami van*, s a beszélt/élő nyelv(változatok) sokféleségében igyekeznek meglesni az *érvényes*, a rokon tudományterületek megfigyeléseivel, eredményeivel párhuzamba állítható, vagy épp ezek számára is új információt hordozó, szélesebb *társadalmi összefüggésekben* értelmezhető rendszerszerűségeket.

A második fejezet befejezésekként Kontra Miklós a három megközelítés különbségét a -t-végű igék nemstandard magyarbeli viselkedésén¹⁰ illusztrálja. A példák a már változtatást támasztják alá: 1. A *nyelvművelésnek* – bár „beszélni” tud a jelenségről, – érdemi mondanivalója nincs. Tudományos igénnyel megközelíteni, magyarázni meg sem próbálja azt, csupán következetesen elítéli. 2. Az elméleti nyelvészet, az itteni példában Robert M. Vago, egy – a generatív nyelvészeti, pontosabban -fonológiai előismeretekkel nem rendelkező olvasók számára vélhetően kissé nehezen követhető – formális leírást ad, mely a következő, szociolingvisztikai megközelítés alapját képező MNSZV részeredményeivel való összevetésből látható módon minden ebbéli igyekezet ellenére sem fedi a valóságot.¹¹ 3. A szociolingvisztika beszélők egy csoportjának nyelvi viselkedésére, jelen esetben az előzőleg már említett 832 fős, országosan reprezentatív minta tagjainak grammatikalitási ítéleteire és szóbeli mondat-kiegészítéseire alapozva írja le a helyzetet. Ebből nyert megállapításainak legfontosabbika, hogy szukszükölés–sükszükölés tekintetében a magyar anyanyelvű emberek három csoportra oszlanak: (i) *sztenderd beszélőkre*, akik nem szukszükölnek és nem sukszükölnek; (ii) *fél-sztenderd beszélőkre*, akik szukszükölnek, de nem sukszükölnek és (iii) *nem-sztenderd beszélőkre*, akik szukszükölnek és sukszükölnek is. A szukszükölésnek–sükszükölésnek nem csak megoszlása, de az adatközlők általi megítélése is eltérő. A jelenség sajátosságai – amellet, hogy felvetnek, illetve nyitva hagynak további nyelvészeti kérdéseket – fontos társadalmi információkat hordoznak.

A könyv harmadik, *A vizsgálat keretei* című fejezetében (41–84) a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat részletes ismertetése kapott helyet. E fejezet bevezetésekként határozza meg a legtömörebben a szerkesztő a vizsgálat fő célkitűzését, mely

7 Ritkán tárgyalt, de épp az elméleti nyelvészet alapelveiből fakadó részletkérdés, hogy ideális beszélő-hallgatójának esetleges beszédprodukciója vésszen egystílusú lenne.

8 Pontosabban egy-egy ilyen sajátosságokat tükröző mondat.

9 Érveikre, ellenvetéseikre – melyekhez azonban a szociolingvisztikának vélhetően sok hozzátennivalója lehetne – lásd például Kálmán László *A nyelvművelés mint áltudomány* című írását (Kálmán 2003).

10 Ez nem más, mint a -t-végű igék – üt, lát, ért stb. – nemstandard/tájnnyelvi kijelentő módjának a standard magyar felszólító módú alakokkal megegyező formájú használata, azaz a kijelentőn használt *üssük, lássuk, értsük* stb. alakok.

11 Részben persze fedi. Vago *The Sound Pattern of Hungarian* (Washington D. C.: Georgetown University Press, 1980.) című művéből való híres t-palatalizáló/törlő szabálya azt jósolja, hogy „aki *ragasszuk*-ot használ *ragasztjuk* helyett, az *nyissuk*-ot is használ *nyitjuk* helyett”, azaz, hogy aki *sukszüköl*, az minden esetben *sükszüköl* is, és viszont. Ez pedig nem igaz (Kontra szerk. 2003: 36–37). (Ugyanezen kérdés korábbi tárgyalását lásd Kontra 1992.)

megfogalmazása szerint „a magyarországi magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződésének feltárása, a különféle nyelvi formákhoz kapcsolódó társas jelentések megállapítása és a nyelvi változások vizsgálata”, valamint a könyv azon célját is, hogy vele alapot teremtsenek további elméleti általánosítások számára (Kontra szerk. 2003: 41).

Az MNSZV tényleges bemutatása a korábbi kisszámú hasonló magyar kutatások, valamint három külföldi – két kanadai és egy ausztrál – szociolingvisztikai vizsgálat mintavételi elveinek ismertetésével kezdődik. A folytatásban a lehető legrészletesebben megismerjük az 1988. április 11. és május 3. között lekérdezett kérdőív mintájának kialakulását, Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Miliők* című kutatásához való viszonyát, az 1984-es mikrocenzus és az 1990-es népszámlálás adatai fényében értelmezhető sajátosságait, csakúgy mint legfontosabb szociológiai jellemzőit. Képet kapunk a 18 éven felüli magyar lakosságot reprezentáló adatközlők, a kutatópontok – a könyv első és hátsó előzékein is látható térképen ábrázolt száz magyarországi település – és az adatfelvevők kiválasztásának folyamatáról, nehézségeiről.

Ezeket a kérdőív – az összeállítás módszertani kérdéseitől a részletes tartalmi bemutatásig terjedő – ismertetése követi. A vizsgálat nyelvi kérdéseinek négy fajtája volt: 1. *grammatikalitási ítéletek*, azaz írásban kapott mondatok helyes vagy helytelen voltának eldöntése; 2. *szóbeli mondat-kiegészítések*, azaz hiányosan megadott mondatok kiegészítése egy megadott szó az adatközlő által megfelelőnek ítélt alakjával; 3. *írott szövegbeli alternatív formák közötti választás*, például egy adott mondatban az amelyet/amit és a vágyom/vágyok lehetőségek közötti döntés és 4. *írott szöveg hibáinak kijavítása*. A vizsgálat során tekintetbe vett – a *Miliők*-kutatásból származó – *független*, azaz *nem nyelvi változók*: a válaszadó 1. legmagasabb *iskolai végzettsége*, 2. *lakóhelyének típusa*, 3. *neme*, 4. *életkora*, 5. *foglalkozása*, 6. esetleges *ingázása*, 7. *etnikai hovatartozása* (cigány vagy nem cigány volta), és 8. *mobilitása* voltak, melyek mellé még egy, a nyelvhasználatot vélhetően erősen befolyásolni képes változó, 9. a *nyelvművelés* iránti fogékonyság, azaz nyelvművelő, „nyelvhelyességi” rádióműsorok hallgatása és/vagy ilyen tárgyú írások olvasása került felvételre. A vizsgált *független*, azaz *nyelvi változók*¹²: 1. a (bVn) és (bV), tehát az inessivusi (bVn), melynek két változata,

12 A mondat folytatásáért az olvasó elnézését kell kérem. Egyetlen mentségem, hogy ez az ismertetés egyik legfontosabb része. A – nem nyelvész előképzettségű érdeklődő általi – megértéséhez szükséges legfontosabb tudnivalók a következők:

a) A William Labov nevéhez fűződő *nyelvi változó* azonos funkcióban, de több változatban élő nyelvi egység.

b) A gömbölyű zárójel az adott nyelvi változót, a szögletes pedig lehetséges megvalósulásait jelöli. A több változóban is szereplő V, az adott helyen a hangtani környezettől függően megjelenő magánhangzó (vowel) jelölésére szolgál. (Azaz például a [bVn] -ban/-ben, míg a [nVm] -nám/-ném lehet.)

c) Példák: 1. inessivusi [bVn] – *Voltam a könyvtárban*; inessivusi [bV] – *Voltam a könyvtárba*; illativusi [bV] – *Elvittem a gyereket az óvodába*; illativusi [bVn] – *Elvittem a gyereket az óvodában*. 2. E/1 [m] – *Eszem egy almát*; E/1 [k] – *Eszek egy almát*; E/1 feltételes [nék] – *Innék valamit!*; E/1 feltételes [Vm] – *Innám valamit!*; E/1 feltételes [nák] – *Innák valamit!*; E/3 feltételes [nV] – *János inna valamit*; E/3 feltételes [nék] – *János innék valamit*; E/3 felszólító [Vn] – *Igyon valamit!*; E/3 felszólító [ék] – *Igyék valamit!*. 3. (Lásd a könyv 70–71. oldalát.) 4. [nék] – *Én nem tudnék lakótelepen élni!*; [nák] – *Én nem tudnék lakótelepen élni!*; 5. (Lásd a könyv 73–77. oldalát.) 6. [természetes, hogy X] – *Természetes, hogy tudom!*; [természetesen X] – *Természetesen tudom!*; [természetesen, hogy X] – *Természetesen, hogy tudom!*; 7. [igei állítmány + e] – *Hazajött-e már János?*; [igekötő/tagadószó/stb + e] – *Meg-e van...? Nem-e tudja...?* 8. (Lásd a könyv 81. oldalát.) 9. (Lásd a könyv 82. oldalát.) 10. (Lásd a könyv 82–84. oldalát.)

a standard [bVn] és a stigmatizált [bV], illetve az illativusi (bV) és változatai a standard [bV] és a hiperkorrekt [bVn]; 2. az (ik), azaz az alanyi ragozás jelen idejű egyes számú alakjainak az ikés és iktelen ragozás különbségeire visszavezethető, feltételes és felszólító módban is tapasztalható kettőssége, vagyis az E/1 személyű (m) változó, melynek két változata a standard [m] és a stigmatizált [k], az E/1 feltételes (nVk)¹ változó, melynek három változata a standard [nék], az elavuló/választékos [nVm] és a stigmatizált [nák], az E/3 feltételes (nV) változó, melynek két változata a standard [nV] és a választékos [nék], valamint az E/3 felszólító (Vn) változó, melynek két változata a standard [Vn] és a választékos [ék]; 3. az (ami) változó, melynek standard változata az [ami], hiperkorrekt változata az [amely] és az (amely) változó, melynek két változata az [amely] és az [ami]; 4. a (nVk)² változó, azaz a feltételes mód jelen idejű egyes szám első személyű toldaléka, melynek két változata a standard [nék] és a stigmatizált [nák]; 5. a (-t végű igék kijelentő módja) változó, melynek két változata a [kijelentő mód felszólító mód] és a stigmatizált [kijelentő mód ≠ felszólító mód], valamint a (-t végű igék felszólító/kötőmódja) változó, melynek két változata a [sztenderdbeli felszólító/kötőmód] és a hiperkorrekt [sztenderdbeli kijelentő mód]; 6. a (természetes, hogy X) változó, melynek három változata a [természetes, hogy X], a [természetesen X] és a stigmatizált [természetesen, hogy X]; 7. az (e) változó, melynek két változata a standard [igei állítmány + e] és a stigmatizált [igekötő/tagadószó/stb. + e]; 8. az (a miatt) változó, melynek két változata a standard [a miatt] és a stigmatizált [az miatt]; 9. a (miatt) változó, melynek két változata a standard [*miatt* okhatározói névutó] és a stigmatizált [*miatt* célhatározói névutó] és a (végett) változó, melynek két változata a standard [*végett* célhatározói névutó] és a stigmatizált [*végett* okhatározói névutó]; valamint 10. néhány helyesírási változó.

Az itt következők, a könyv terjedelmének közel negyven¹³ százalékát jelentő negyedik és ötödik fejezet száznegyvennégy – ismertethetetlenül tömör,¹⁴ ugyanakkor egyedülállóan izgalmas – oldalon adja a vizsgálat eredményeinek teljes körű bemutatását. A negyedik, *Vizsgálati eredmények: A független változók hatásai a nyelvi változókra* című fejezetben (85–168) Kontra Miklós az előzőekben ismertetett kilenc nyelvi változóra kapott eredményeket ismerteti, és különböző szempontok szerint elemzi ezeknek a kilenc független változóval való esetleges összefüggéseit; majd az ötödik, *A független változók hatásainak összegzése* című fejezetben (169–228) a *Miliókból* átvett változók és az ezekhez „társított”, nyelvművelés-változó hatásainak nyújtja – ugyancsak lehető legteljesebb – kifejtését. („Szemezgetés” helyett e ponton legyen elég annyi, hogy az ismertetett eredmények némelyike számomra elgondolkodtató, meglepő, olykor egyenesen megdöbbentő volt, s a fejezetek elolvasásával, átgondolásával[!] végül összeállt kép, csakúgy mint azok kidolgozottságának színvonala – egészében lenyűgöző.)

¹³ 38,81%-át.

¹⁴ Ez természetes nem azt jelenti, hogy eme száznegyvennégy oldal kapcsán ne lehetne mit írni, akár egy recenzióban is, csupán azt, hogy – megítélésem szerint – e hatalmas ívű kutatás itt ismertetett eredményeiből, s a velük, bennük, általuk felvetődött további szerteágazó kérdésekből, részkérdésekből egy könyvismertetés műfajában, terjedelmében csak nehezen indokolható esetlegességgel, szeszélyességgel lehetne szemezgetni. E száznegyvennégy oldalt – csakúgy, mint a további kétszázhuszonhetet – ismerni kell. (Különösen annak, akinek szokása vagy dolga, hogy a mai magyar nyelvről gondoljon, mondjon, pláne írjon bármit is.)

A két előzőhöz szorosan kapcsolódik, ezeket mintegy kiegészíti a következő, *Feladathatások* címet viselő rövid fejezet (229–239), melyben Kontra Miklós a nyelv társadalmi variabilitásának nyelvészeti kutatását befolyásolni képes olyan tényezőkbe enged betekintést, mint amilyen az egyéni – jelen esetben adatközlői – nyelvhasználat variabilitása, látszólagos következtelensége, az adatfajták összeállításából fakadó esetleges külső befolyásolás, az adatközlőhöz intézett kutatói instrukciók, a feladatok sorrendjének, ismételt megítéltetésének hatása, a tesztmondatok kontextusa, jólformáltságának jelentéstani és mondattani alapú elkülönítése, adott változó különböző változatainak eltérő mértékű elfogadása, vagy egyazon változó használatának szóbeli mondat-kiegészítéskor, grammatikai megítéltetéskor és írásbeli hibajavítás esetén tapasztalható ingadozásai, különbségei.

A hetedik, *A szép magyar beszéd és a csúnya* című fejezetben (240–255) a szerkesztő a címben jelzett, gyakran felmerülő – meggyőződésem szerint nem nyelvészeti¹⁵ – problémát tekinti át, majd válaszolja meg az MNSZV 1988-as lekérdezésekor feltett, erre vonatkozó – *Az ország különböző részein különbözőképpen beszélnek az emberek. Melyik vidéken beszélnek a legszebben? És hol a legcsúnyábban?* – kérdésekre kapott válaszok alapján. Az ismertetett eredmények, túl azon, hogy sok tekintetben várhatóak és könnyen magyarázhatóak voltak, cáfolják a pesti beszéd csúnyaságának széles körben elterjedt sztereotípiáját, míg a szép és választékos beszéd fő ismérveit az udvariasságban, határozottságban és pontosságban vélik meglelni.

A nyolcadik, *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskor* című fejezet (256–322) négy rövidebb tanulmányt tartalmaz. Pléh Csaba *Stigmatizáció és nyelvi tudat* című írását (256–277), mely a magyarországi magyar beszélőközösséget jellemző erőteljes stigmatizációs és hiperkorrekciós tendenciákat elemzi és mutatja be többszempontúan; továbbá Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Tudás-stílusok és kommunikatív habitusok* (278–296) és *A megszólítási formák szociokulturális jellegzetességei a rendszerváltáskor* (297–313), valamint Terestyéni Tamás *Köszönési szokások a rendszerváltáskor* (314–322) című külön-külön is fontos írásait, melyek a szélesebb, szociológiai háttér felvázolásával segítik a kor, illetve a Kontra Miklós által korábban kifejtettek jobb megértését.

A kilencedik, *Kitekintés, politika, igazságszolgáltatás, emberi jogok, iskola* címet viselő fejezet (323–335) újra a szerkesztőé, s viszonylagos rövidegsége ellenére egyik legfontosabb része¹⁶ e hallatlanul fontos könyvnek. Kontra Miklós itt négy alfejezetben olyan – ritkán végiggondolt – nyelvvél, nyelvhasználattal kapcsolatos problémákat tekint át, mint a marxizmus-leninizmus hatása *A magyar nyelv értelmező szótárára*, az *úr* és *elvtárs* megszólítások használatának rendszerváltáskori változása, a *cigánybűnözés* rendőri szakkifejezés 1990. január 1-je utáni sorsa, a demokrácia működése, ha a választópolgárok 12 százaléka érti csupán a szavazólapokon feltett kérdést, a *magyar nyelv* „tisztaságának” esetleges *törvényi védelme* és nyelvészek véleménye(i) a/egy nyelvtörvényről, nyelvész szakértők *bírósági szerepe*, illetve ennek hiánya, a meleg szó jelentésmódosulása, az eltérő anyanyelv, valamint a *nyelvi másság* egyéb formáinak közoktatásbeli – részben a Nemzeti Alaptanterv (NAT) által biztosított – *semmi-*

15 Ez persze nem azt jelenti, hogy a szociolingvista számára nem tartalmaznak fontos információt az e kérdésre adott válaszok.

16 Legalábbis, ami az itt felvillantott problémák társadalmi hatását illeti!

bevétele, ennek elvei, módszerei, a mögöttük levő érvek, megfontolások, s mindezek hatása a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásában, újratermelődésében.

Az eddig felvázoltakon túl van azonban a könyvnek egy mindvégig tapasztalható, nagyon szimpatikus vonása. Ez pedig az, hogy a szerkesztő folyamatosan önálló szellemi tevékenységre képes – és erre kész – partnernek tekinti az olvasót, nem titkolva előle a munka során felmerült nehézségeket, problémákat és esetleges bizonytalanságokat sem.¹⁷ És ennek következtében válik igazából érzékelhetővé, hogy e munka nemcsak emberfeletti munka, de kivételes szellemi kaland is lehetett. Ez a munka és ez a kaland pedig együttesen azt eredményezi, hogy *A nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon* című könyv megjelenése után már nem lehet úgy írni a magyar nyelvről, mint annak előtte.

Irodalom

Kálmán László (2003): *A nyelvművelés mint áltudomány*. Budapest: *Kézirat*.

=<http://budling.nytud.hu/~kalman/papers/ps/nyelvmuvelesCikk.ps>

Kiss Jenő (1995): *Társadalom és nyelvhasználat: Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kontra Miklós (1992): Fonológiai általánosítás és szociolingvisztikai realitás. In Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 87–95.

Kontra Miklós szerk. (2003): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.

Trudgill, Peter (1997): *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGyTF Kiadó.

Wardhaugh, Ronald (1995): *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris–Századvég.

17 Ezek sorába illeszkedik például a köszönetmondások azon kitétele, ami azoknak szól, akik kételyekkel vagy a munka ellenzésével segítették a kutatás résztvevőinek tisztánlátását (2003: 9), az adatfelvétel szociológus instruktornak, Bokor Ágnesnek a vizsgálat megvalósíthatóságával kapcsolatos féltelmei (2003: 47), és különösen a kutatópontok nyelvjárásokkal való azonosítására felkért Balogh Lajos dialektológus és a kötet nyelvész lektora, Sándor Klára közötti – Salgótarján besorolásával kapcsolatos –, az eredményeket is befolyásoló véleménykülönbség (2003: 247).

Kristóf Luca

SHLAPENTOKH, VLADIMIR–VANDERPOOL,
CHRISTOPHER–DOKTOROV, BORIS: THE NEW
ELITE IN POST-COMMUNIST EASTERN-EUROPE
(Texas A&M University Press, 1999)

Az utóbbi öt-tíz év folyamán számos szociológiai, politológiai tanulmánykötet jelent meg angolul a kelet-európai változásokról. Ezek egy részében az angol nyelv elsősorban lingua franca-ként szolgál a cseh, lengyel, orosz, magyar társadalomkutatók számára, de az is gyakran előfordul, hogy amerikai, vagy Amerikában élő kelet-európai származású professzorok szerkesztik, társszerkesztik ezeket a válogatásokat. Az amerikai (nem nyugat-európai) szociológusok részvétele, és a térség iránti érdeklődése sokszor igen értékes hozzájárulást jelent a „helyi” tudomány számára is; gondoljunk csak David Stark, John Higley és mások munkáira. Ebben a kötetben Oroszország és másik hat volt szovjet tagország kutatóinak tanulmányai jelennek meg egy amerikai és két orosz (egy Amerikában élő és egy oroszországi) szociológus szerkesztésében.

A *The New Elite in Post-Communist Eastern Europe* a Texas A&M University Press *Eastern European Studies* című könyvsorozatának tizedik darabja. Az ezt megelőzők témái közül néhány: a csecsen háború, a szovjet média a peresztrojka első fázisában, a boszniai háború nyugati recepciója (a sorozat kilencedik darabja Téglás Csaba *Budapest Exit: A Memoir of Fascism, Communism and Freedom* című könyve).

A bemutatni kívánt kötet címe a Kelet- és Közép-Európa fogalom tisztázatlansága miatt talán kissé félrevezető. Ebben a kötetben hiába keresnénk például Magyarországról, Lengyelországról vagy akár Romániáról szóló tanulmányokat. Kelet-Európa címszó alatt a szerzők kizárólag a volt szovjet tagköztársaságokat értik, Litvániától a kínai határig. Ezen belül a könyv legtöbb tanulmánya Oroszországgal foglalkozik.

A kelet-európai társadalmi-gazdasági változások kapcsán a társadalomtudomány egyik legizgalmasabb kutatási területévé az elitek viselkedése, cserélődése, rekrutációja vált. Nem véletlenül, hiszen a mindenkori elitcsoportok markáns szerepet játszanak az új társadalmi struktúra kialakításában, jelentős hatással annak jellemzőire. Az elitek tagjai hozzák azokat a döntéseket, melyek a társadalom egészére befolyással vannak, így az elit változásai szorosan összefüggenek a teljes társadalom átalakulásával, adott esetben annak előfeltételül is szolgálva.

A szerkesztők bevezető tanulmánya a politikatudomány diszciplínáját, valamint Pareto és Mosca elitelméletét jelöli meg konceptuális keretként. Pareto szerint a (politikai) elitnek két típusa van: a kormányzó elit, mely a konkrét kormányzati hatalmat vagy az afölötti kontrollt gyakorolja (például a parlament tagjaként), valamint a nem kormányzó elit, azaz olyan, hatalommal és privilégiumokkal rendelkező csoportok, melyek tagjai nem vállalnak nyíltan politikai szerepet, mégis nagy befolyással vannak a politikai folyamatokra és magára a kormányzó elitre is. A nem kormányzó elit Mosca

terminológiájában az uralkodó osztállyal azonosítható. A „fiatal demokráciák” vizsgálata során a két elittípus viszonyának megértése különösen fontos, és nem csak a társadalomtudósokat foglalkoztató probléma. A közbeszédben, a napi politikai vitákban is gyakran felmerülnek olyan kérdések, mint kié „valójában” a hatalom, kiknek az érdekei irányítják a politikai folyamatokat.

Pareto leírása az elitek körforgásáról jól alkalmazható a posztszovjet világra. Az utóbbi tizenöt év során a kormányzó és nem kormányzó elit egyaránt megváltozott. A régi kormányzó elit egy része az újba is bekerült (nagyobb mértékben, mint Közép-Kelet-Európában), míg mások a nem kormányzó új kapitalista elit tagjai lettek (a magyar szociológusok Bourdieu-től átvett terminológiájában ez a folyamat a politikai és gazdasági elit közötti tőke-átváltásként jelenik meg). Shlapentokh és Vanderpool szerint a térség politikai rendszereinek instabilitása a kormányzó és nem kormányzó elit közötti hatalmi viszony állandó változásának a következménye.

A szerzők utalnak rá, hogy a posztkommunista új elitek összetevődése milyen sok vita tárgya volt a társadalomtudományban. Szerintük két iskola látszik kirajzolódni ezekből a vitákból: az egyik szerint a régi párt-nómenklatúra elitnek sikerült átmentenie magát az új elitbe, és ez azt eredményezte, hogy az új elit eszméit és életstílusát tekintve igen hasonlít a régire. A másik iskola szerint viszont ellenkezőleg, az új társadalmi közegben az új elit hasonította magához a nómenklatúra tagjait, célok és viselkedés tekintetében. A kötet tanulmányainak szerzői között mindkét álláspont képviselői megtalálhatók, míg a szerkesztők a bevezető tanulmányban a második állásponthoz csatlakoznak, melyet a kötetben prezentált empirikus adatok (a nómenklatúra tagok aránya az új elitben) véleményük szerint jobban alátámasztanak.

Az egyes volt tagországokat összehasonlítva az adatok azt mutatják, hogy Litvániában és Moldvában a legalacsonyabb a régi nómenklatúra-tagok aránya, Ukrajnában és Belorussziában valamivel magasabb, de még mindig alacsonyabb, mint Oroszországban; Kazahsztánban és Üzbegisztánban, ahol pedig még magasabb. A különbségek ellenére az összes országról megállapítható, hogy a régi elit tagjai jól alkalmazkodtak az új körülményekhez, például elfogadták a nacionalizmus köré szerveződő új hivatalos ideológiát.

A térség említett instabilitása nagyban meghatározza elitjeinek mentalitását és viselkedését, különösen, mivel az instabilitás nem csak a politikai, hanem a gazdasági elitre is kiterjed. Bizonytalannak vélt helyzetük miatt az elit tagjai hajlamosak rövid távú célokra koncentrálni hosszabb távúak helyett, ami sokszor a törvények áthágásához és az elitpozíció túlzott kihasználásához vezet az azonnali nyereség érdekében. Ez a bizonytalanság okozza az elit egy helyi jellegzetességét: tagjai külföldön fektetik be pénzüket és gyermekeiket is sokszor ott telepítik le, a magasabb életszínvonal mellett egy menekülési útvonalat is biztosítva a családnak, míg a nyugati elitnek még a „rablólovag” tagjai is általában saját országukban fektetnek be. Tulajdonképpen nem arról van szó, hogy a posztszovjet elit tagjai egoisztikusabban viselkednének, mint a demokratikus társadalmakban élő társaik (hiszen azok is kellően egoisztikusak), hanem arról, hogy a posztszovjet elit saját érdekei jóval kevésbé esnek egybe az osztálytársadalmi érdekekkel, az ország gazdasági prosperitásával.

A *New Elite...* kötet térben és témában rendkívül változatos tanulmányait négy fejezetben találjuk meg. Az első fejezet a *Posztkommunista elitek: Áttekintés* címet viseli. Olyan elméleti jellegű tanulmányok kaptak itt helyet, mint Olga Kriszhanovskaia és

Stephen White *A nómenklatúrától az új elitig* című munkája vagy Yurii Levada *Az elit és a tömegek a közvéleményben*. A második fejezet címe *Elitek a volt szovjet köztársaságokban*. Ez a rész az említett hat tagköztársaság (Litvánia, Moldova, Ukrajna, Belorusszia, Kazahsztán és Üzbegisztán) politikai elitjének jellemzőit mutatja be empirikus vizsgálatok alapján. A harmadik fejezet az oroszországi regionális elitekről szól: Petra Stykow a szaratovi régiót, Midhkat Faruksin Tatárföldet, Vladimir Shubkin Szibériát, az Altaj vidékét vizsgálta. Tanulmányaik rávilágítanak arra, hogy a centralizáltak tűnő Oroszországban igen erős, Moszkván kívüli hatalmi központok is léteznek. Végül a negyedik rész – az *Elittípusok* – szervező elve a különböző elitcsoportok bemutatása: Ivan Kukolev az orosz üzleti elitéről, Vladimir Palagin az új mezőgazdasági elitéről, Tatiana Marchenko a nők elitbeli szerepéről ír.

Jelen keretek között nem vállalkozhatom a kötet mind a huszonnégy tanulmányának bemutatására. Az utolsó részből önkényesen választottam két írást: Alexander Boronin *Az akadémiai elit a poszttotalitáriánus időkben*, és Vladimir Zakharov *Politikai hatalom és tudomány* című munkáját. Választásom a sokkal jobban ismert és kutatott politikai és gazdasági elit elemzése helyett a marginálisabb témaként megjelenő, ám izgalmas kulturális elitre esett.

1991 előtt a Szovjetunió tudományos nagyhatalomnak számított, a felfújtt állami apparátusban dolgozó tudósok életszínvonala messze meghaladta az átlagot. A Szovjetunió szétesése után ez a rendszer összeomlott, az emigrációtól megtizedelt, előregező tudósközösség elvesztette privilégiumait. A tudomány presztízse mélyre hanyatlott, rendszerlegitimáló szerepének elvesztésével a politikai és gazdasági elitre gyakorolt befolyása (különösen az új fiatal elit körében) is elveszett. A tudományos közösség összetartása és egymás iránti lojalitása is felmorzsolódott, vagy már csak a hierarchia legfelsőbb szintjén érvényesül.

Boronin és Zakharov egyetértenek abban, hogy az (most már orosz) akadémiai struktúrában két markáns elittípus létezik, melyek között az átfedés minimálisnak mondható. A tudomány formális elitje a bürokratikus hierarchiából vezethető le. Hatalmilag legerősebb csoportját a központi tudománypolitikai adminisztráció munkatársai alkotják. A formális elithez tartozik a tudományos intézetekben dolgozó professzionális adminisztratív apparátus is. Ők nem vesznek részt a kutatásban, de meghatározzák a kutatási témákat és a munkakörülményeket. Végül ide tartoznak a tudósok adminisztratív hierarchiájában magasan állók (igazgatók, osztályvezetők), akik kutatók is és bürokraták is egyszerre. Ezek a csoportok diszponálnak a kutatási erőforrások felett.

A formális struktúra mellett létezik egy másik, a tudományos teljesítmény által meghatározott informális elit. Ennek elit voltát nehezebb meghatározni, de egy-egy szakterületen belül dolgozók számára mindig világos, hogy kik azok, akik „érnek valamit”. Az informális elit tagjait személyes, a tudományos kutatás melléktermékeként kialakult kapcsolatháló köti össze, mely jellemzően intézményközi és interdiszciplináris. A tudomány formális és informális elitje nyilván sehol nem esik teljesen egybe, de a Szovjetunióban a politikai hatalom direkt beavatkozásai minimalizálták a két csoport közötti átfedéseket, ami mindmáig kihat a struktúrára.

A kilencvenes évek során egy új elitcsoport is megjelent az akadémiai rendszerben: azon kutatók pozíciója erősödött meg, akik az állami tudományfinanszírozási rendszer összeomlása után képesek voltak adaptálódni az új viszonyokhoz, alternatív kutatási

forrásokat találni, új lehetőségekkel élni, külföldi kapcsolatokat létrehozni. Azonban az erre leginkább képes kutatók közül (akik az informális elit középgenerációjával azonosak) igen sokan emigráltak. Az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán összes nagy egyetemén megtalálhatók az orosz természettudósok, főleg matematikusok és fizikusok.

Az otthon maradók helyzete nem könnyű. Oroszország az összes fejlett ország közül a legkevesebbet, a GNP 0,6 %-át költi a tudományra. A politikai elképzelés a tudományos apparátus lecsökkentése volt – a legjobbak átvészelik a forráshiányt, a többiek távoznak a magánszektorba –, azonban nem ez történt: egy akadémiai intézet sem zárt be, a kutatók a moszkvai metró takarítóinál kevesebb fizetéssel vegetálnak (ez a kép a kilencvenes évek végi helyzetet tükrözi). Így a fiatalok számára a tudományos életpálya csak az emigráció lehetőségével együtt válik vonzóvá.

E két tanulmány végkicsengése jelzi az egész tanulmánykötet negatív alaphangulatát. Az amerikai szerkesztők a bevezetőben explicitté is teszik véleményüket: semmi nem úgy történt, ahogy a kilencvenes évek elején a nyugati tudósok nagyobb része – élükön Francis Fukuyamával – optimistán gondolta. A demokratikus kapitalizmus eszkálációja helyett bűnözés, korrupció, oligarchia, az „autokrácia rémálma” vált uralkodóvá a térségben, és csak remélni lehet, hogy az elitek előbb-utóbb, ha nem is tökéletessé, de pozitív és negatív jellemzőikben a nyugati elitekhez hasonlóvá válnak.

A *New Elite...*-hez hasonló kötetek esetében az olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés: milyen olvasótáborra céloznak meg a szerzők, a szerkesztők? Amerikait, kelet-európaiakat, vagy a globális szakmai közönséget? A könyv elején, olyan megállapításokat olvasva, mint hogy „a piacgazdaság kialakulása nem jelenti a politikai és gazdasági egyenlőség növekedését”, a recenzióíró nem feltétlenül érezte magát célközönségnek. Azonban a bizonyos olvasóréteg számára nyilván szükséges alapvetések megtétele után maguk a tanulmányok nem okoznak csalódást. Releváns témájú, adekvát elméleti keretet használó, érdemi információkat tartalmazó írások, melyek a magyar olvasónak is sok újat mondanak a mi figyelmünknek sem éppen a fókuszában álló, nálunk még keletebb-európai elitekről.

Mázik Adrienn

A POSZTMODERN TÁRSADALOM JELENSÉGEINEK TÁRSADALOM-LÉLEKTANI MAGYARÁZATA

*Pikó Bettina: Kultúra, társadalom és lélektan.
Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003*

Napjainkra a modernizáció pozitív és negatív hatásait egyre tisztábban értelmezik a különböző tudományágak, melyek kellő objektív rálátás, valamint időbeli távlat nélkül is pontos diagnózist képesek adni korunk történeti, társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. változásairól, illetve azok következményeiről. Ehhez egyrészt segítséget nyújt a tudományágak számára kialakított és rendkívül gyorsan bővülő terminológiai készlet, másrészt pedig a tudományos életben egyre népszerűbbé váló interdiszciplináris megközelítés alkalmazása és terjedése.

Mindezek a törekvések jellemzik Pikó Bettina tartalmas és kimerítő munkáját a posztmodern társadalom mindennapjait meghatározó jelenségekről. E jelenségek egyik csoportját olyan intézmények alkotják, amelyeket korábról örökölt jelen társadalmunk, de tartalmuk, valamint a hozzájuk kapcsolódó értékrendszer a modernizáció hatására megváltozott (például a vallás, egyenlőtlenségi rendszerek). Másik csoportba tartoznak azok a fogalmak, intézmények, amelyek a posztmodern társadalomban alakultak vagy alakulnak ki és hatásuk, befolyásuk által alakul mindennapi életünk (például globalizáció, elidegenedés). Ezek mellett pedig olyan jelenségek is megvilágításba kerülnek, amelyek a posztmodern társadalom individuumainak pszichikai állapotára vonatkoznak (például mentális zavarok, depresszió, szorongás). A kötet újszerűségét azonban nem e jelenségek számbavétele adja, hanem a társadalmi jelenségek újfajta módszertani megközelítése, melyet a szerző társadalom-lélektannak nevez.

A társadalom-lélektani megközelítés lényege az a szemléletmód, amely az egyén pszichikai állapotának, viselkedésének megértését a társadalmi valóságban keresi. A módszert maga a szerző is kísérletnek tartja, mellyel azt igyekszik bizonyítani, hogy a társadalom és a kultúra hatással van az egyén személyiségére és magatartására. A fogyasztás, mint az életformát, életvitelt és napjaink értékrendszerét meghatározó gyakorlat, a posztmodern társadalmi valóság kulcsfogalma, amely olyan életérzést alakít ki, melyben az egyéni viselkedés alárendelődik a fogyasztói társadalom civilizációs szabályainak, miközben ezzel a folyamattal ellentétesen ható individualizáció korát éljük. Ez a paradoxon, a felgyorsult ütemű civilizáció és ennek következménye, a feltartóztathatatlan és visszafordíthatatlan globalizáció válságjelenségek számtalan formáival jár együtt, amely minden társadalmi alrendszeret érint. Ezt a folyamatot eddig a tudományok saját szakáguknak megfelelően analizálták, Pikó Bettina azonban úgy látja, hogy korunk változásai olyan hatással vannak az egyén személyiségére, hogy az a szüntelen alkalmazkodás miatt az adaptációs technikáit kimerítve válságot él át, ennek következtében mentális és biológiai egészsége veszélybe kerül. Éppen ezért a lélektant és a társadalomelemzést szükséges összekapcsolni ahhoz, hogy tisztán lássuk az egyéni viselkedés okait, melyek elsődlegesen a társadalomban zajló folyamatok.

A szerző orvos-szociológusként és magatartáskutatóként az interdiszciplináris megközelítés híve az emberi viselkedés vizsgálatakor. Könyvében a Durkheim által tudományosan megalapozott társadalmi tény fogalmára építve, és a biologizmust, valamint a pszichologizmust tudatosan kerülve indokolja, hogy a társadalomban élő és attól elválaszthatatlan egyén problémái a társadalom problémáiból eredeztethetők. Az egyén ugyanis olyan szociokulturális térben él, melyben a kollektív tudat által őrzött viselkedési és adaptációs normák, valamint a gyors alkalmazkodást követelő civilizációs folyamat, a változó, illetve egyre gyakoribb átmeneteket mutató társadalom közé ékelődik. Az újfajta civilizációs feltételek újfajta kihívást jelentenek, melyek fokozzák az adaptáció tempóját, felemésztik bázisát, az ezzel járó kudarc pedig pszichoszociális problémákhoz vezet.

A mű értékét és élvezhetőségét növeli az a szemléletmód, amely a társadalom tagjai által negatívan értékelt jelenségeket, fogalmakat, folyamatokat igyekszik pozitívan, azaz nem elutasítóan és tagadóan értelmezni. A szerző azt sugallja, hogy érdemes törekedni a történelmi, társadalmi változások elfogadására, mert személyiségünk fejlődése csak így biztosítható. A mentális és biológiai egészség megőrzése érdekében irányelveket fogalmaz meg, melyek közül kiemeli az egyének és közösségek közötti harmonikus, kontrollteremtő viszony jelentőségét a posztmodern korban optimálisan működő életmód kialakításához. Arra ösztönöz, hogy megértsük, figyeljük, és aktívan éljük korunkat, tegyük ismerőssé környezetünket, s ne riadjunk vissza a civilizáció negatív hatásaitól. A válságjelenségek olykor anómiás állapotokat; átmeneti értéknélküliséget, bizonytalanságot teremtenek. Pikó szerint azonban az egyének nem kell a válságot anómiaként átélni, mert a válság is formál, alakít és teremt, és a társadalom feladata, hogy adaptációs technikákat ajánljon tagjainak a pozitív erők felismerésére. Ezért hangsúlyozza a szerző, hogy életminőségünk csak akkor biztosított, ha magunk is részt veszünk a társadalmi valóság alakításában.

A kötet fejezetei a posztmodern társadalom egy-egy jellegzetes problémáját vetik fel, minden jelenséget a társadalom-lélektan módszerével vizsgálva. Az első fejezetben a szerző tisztázza a társadalom-lélektan célját, létjogosultságát és helyét a modern tudományok között. A következő fejezetek a posztmodern életformát kialakító fogyasztói társadalom és kultúra ismérveit mutatják be, valamint azt, hogy az individualizált társadalomban élő egyén hogyan éli meg a külső kontroll kényszereit, a globalizáció által okozott identitásválságot. Majd a szerző felveti a kérdést, hogy az egyén hol tudja magát elhelyezni korunk egyenlőtlenségi rendszereiben, mit választ a társadalom által felkínált életmód-stratégiák közül, hogyan értékeli relatív társadalmi helyzetét, és mindemellett képet kapunk arról is, hogy a relatív-szubjektív jólétnek, vagy hátrálynak milyen pszichoszociális következményei vannak. A szerző rávilágít arra, mit jelent ma az elidegenedés, vagy a szekularizáció fogalma, milyen következményei vannak a tradicionális közösségi formák felbomlásának, és a társas kapcsolatok, együttélési formák átalakulásának. Vizsgálat alá veszi a hagyományos vallásosság eltűnésének, átalakulásának következményeit, az eszmény és az eszményképek fogalmának tartalmi átformálódását. A továbbiakban a mentális zavarok kialakulásához vezető társadalmi tényezőket igyekszik feltárni, részletesen foglalkozik a depresszió, a stressz, a szorongás társadalom-lélektani hátterével. A könyvben olvashatunk a történelmi valóságban is manifesztálódott demokratikus és diktatórikus vezetési stílus társadalom-lélektanáról, melynek kapcsán a szerző felveti azt a dilemmát is, hogy a

meghatározott személyiségjegyek mellett mekkora szerepe van a társadalmi környezetnek és a történelmi meghatározottságnak a demokratikus vagy a tekintélyelvű politikai rendszerek kialakulásában. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az olyan átmeneti társadalmak, mint a magyar társadalom – melynek átmenetiségét a poszt szocialista időszak jelzi – nehezebben birkóznak meg a civilizációs kihívásokkal. Emiatt a társadalom egyfajta társadalom-lélektani krízist él át, amelyből csak úgy lehet kikerülni, ha a társadalom felismeri a közösségi kontroll segítségével történő egészségmegőrzés- és fejlesztés előnyeit és szükségességét, valamint bizonyos fokú szemléletváltással a demokratikus politikai rendszer megteremtése után életszemléletét is a demokratikus értékekhez igazítja.

A mű érthetőségét, átláthatóságát a logikusan rendszerezett, rövid fejezetek segítik. A hivatkozott szakirodalom rendkívül széles köre nagyfokú szociológiai és pszichológiai műveltségre utal, valamint az egész művön érezhető, hogy a szerző magabiztosan alkalmazza egy-egy tudományág terminológiai rendszerét.

Pikó Bettina könyve a posztmodern társadalom problémáinak megértésére törekszik. Az alapvetően optimista hangvételű, pragmatikus szemléletű mű, olyan tudományos munka, amely segít megismerni saját korunkat. Az ismerős, de megfoghatatlannak tűnő jelenségeket úgy teszi érthetővé, hogy közben felkínálja a továbbgondolás, az önálló felismerés és a „rádöbbenés” lehetőségét.